

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Социология

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI“

Faculty of Philosophy

Sociology

Том/Volume 108

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2020 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. д-р Светла Маринова (главен редактор)

гл. ас. д-р Елена Стойкова

гл. ас. д-р Мила Минева

гл. ас. д-р Момчил Христов

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

2020

ISSN 0205-19-07

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Докторантски изследвания

- Емил Георгиев:* Опитомяване на стандартизацията: неформални мениджърски практики при внедряване и сертификация на СУК съгласно ISO 9001 в български стопански организации (Емпирично изследване в периода 2010 – 2016 г.) 9
- Никола Венков:* Политически, технократични и обикновени форми на действието в градската политика. Въведение в дискурсивната теория 34
- Николай Янев:* „Войниците на Дзержински“: Светското кино срещу икономическата контрареволуция 64

2. Дипломантски изследвания

- Росалина Тодорова:* Икономически аспекти при социалното конструиране на желанието за собствен дом в малкия български град Видин 99
- София Влахова:* Измерения на неравенството в трансформиращото се пространство на едно село (случаят с. Бяга) Социологически репортаж за едно (не)познато място 118
- Мария Лазарова:* Динамика на отношенията между българи и роми (случаят Гърмен) 140
- Фрида Ауад:* Идентификацията като процес на взаимодействие между индивид и място 165

3. Наградени доклади от националната докторантска конференция 2019 г.

- Димитър Панчев:* „Познавах лица, които изчезнаха във времето“ – бездомничеството като социоаналитичен проблем 177
- Нина Денисова:* Светове на качеството в потреблението на занаятчийския хляб: по примери от град София 213

4. Дебюти

- Стоян Михайлов*: Деинституционализация на децата в риск в България – предпоставки и актуална ситуация 247
- Живко Динев*: GENERAL PUBLIC – нарисуй, принтирай, повтори. Социологически анализ във времето на SYNOGRAPH™ изкуството 278

В настоящия брой на Годишника на специалност Социология даваме думата на младите ни колеги. От години списанието има традиция под рубриката „Дебюти“ да предоставя възможност за публикуване на текстове на студенти и докторанти по социология. Този брой е посветен изцяло на докторантските и бакалавърски изследвания на студентите ни.

Преди две години поканихме отлично зацитили абсолвенти и докторанти на катедрата да публикуват текстове, преставящи дипломните и докторантските им изследвания. Предложенията бяха повече от публикуваните тук текстове. Те преминаха през приетата от катедра Социология процедура на анонимно рецензиране, преработка на текстовете съобразно препоръките на рецензентите и окончателно приемане на текстовете от редколегията на Годишника. В рубриците „Докторантски изследвания“ и „Дипломантски изследвания“ публикуваме 7 от предложенията, преминали успешно различните етапи на селекция.

В рубриката „Наградени доклади от националната докторантска конференция 2019 г.“ публикуваме докладите, получилите 1-ва и 2-ра награда на Националната докторантска конференция през 2019 г., след преработването им съобразно изискванията за публикация на Годишника: носителят на 1-ва награда Димитър Панчев е докторант в катедра „Социология и науки за човека“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Нина Денисова е докторант в катедра „Социология“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

И в този брой сме запазили традиционната рубрика „Дебюти“, в която публикуваме текстовете на един докторант в катедра „Социология“ и един отличен студент.

Макар и ограничени на брой, публикуваните в настоящия брой текстове създават представа за разнообразието на тематичните интереси, на теоретичните избори и методологически подходи на младите ни колеги.

От редколегията

1. Докторантски изследвания

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

ОПИТОМЯВАНЕ НА СТАНДАРТИЗАЦИЯТА:
НЕФОРМАЛНИ МЕНИДЖЪРСКИ ПРАКТИКИ ПРИ
ВНЕДРЯВАНЕ И СЕРТИФИКАЦИЯ НА СУК СЪГЛАСНО
ISO 9001 В БЪЛГАРСКИ СТОПАНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ
(Емпирично изследване в периода 2010 – 2016 г.)

ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ

Emil Georgiev. Domestication of standardization: informal management practices during implementation and certification of qms according to iso 9001 in bulgarian business organizations (empirical study 2010 – 2016)

This article presents the results of an empirical study focused on informal management practices that arise on the standardization of business processes. The term “domestication” is introduced to expose specific informal management practices that allow ISO 9001 certification to be performed effectively without all regulations being adopted and followed according to their original design and purposes. The results show ambivalent behaviour to formal rules, which is expressed through targeted non-compliance with regulations and procedures formally adopted within the organization and certified as complying with ISO 9001 standard.

Текстът представя резултати от проведено емпирично изследване с комбинирани на два качествени метода с предмет – неформалните мениджърски практики, които възникват по повод стандартизацията на бизнес процеси в български компании. Въвежда се терминът „опитомяване“¹ с цел експлици-

¹Отчитайки, че първото използване на термина „опитомяване“ в социологическата традиция е на Мишел Калон (1984) се разграничавам от смисъла, даден му в текста. В настоящия текст взаимствам термина „опитомяване“ от Джералд Крийд (2005) и обозначавам с него социалните процеси по трансформация на формалните правила, въведени от СУК по повод сертификацията съгласно ISO 9001 в неформални практики,

ране на специфичните неформални мениджърски практики, които позволяват сертификацията съгласно ISO 9001 да се осъществява ефективно, без всички регламенти да бъдат приемани и следвани съгласно оригиналния им замисъл и цели. Резултатите от анализа свидетелстват за управленска амбивалентност в отношенията към формалните правила, изразяваща се в целенасоченото заобикаляне и неспазване на регламентите и процедурите, който формално са приети в рамките на организацията и са сертифицирани като отговарящи на стандарт ISO 9001.

1. Стандартизацията в бизнес управлението

Накъдето и да погледнеш, можеш да откриеш стандарт! (БДС, 2018). Израз, който ясно показва ролята на стандартизацията в съвременния свят. Глобализацията на пазарите създава необходимост от универсалност, което обуславя появата и развитието на концепции и практики, насочени към въвеждане на стандарти във все повече сфери на икономиката (Георгиев, 2015: 123). Стандартизацията представлява *дейност за определяне на предписания за общо и повтарящо се прилагане, отнасящи се за действителни или евентуални проблеми, чрез които се постига оптимален ред в дадена съвкупност от обстоятелства* (БДС, 2018). Тя включва процесите на разработване, одобряване, издаване и прилагане на стандартите, като се спазват общопризнатите основни принципи и правила за работа на стандартизацията (Димитрова, 2010: 128). В организационно-мениджърски аспект стандартизацията се превръща в инструмент за унифицирано управление. Това става възможно предимно благодарение на емитираните от Международната организация за стандартизация (International Organization for Standardization или ISO) стандарти за бизнес управление (Георгиев, 2015: 126). Най-прилаганият от различни организации в България и Европа стандарт е ISO 9001. По данни на ISO за 2016 г. в Европа 451415 организации притежават валиден сертификат. В България те са 5211 (ISO, 2016). Мотивите за популярността и легитимността на стандарт ISO 9001 могат да бъдат търсени в **универсализма, мислен като културна особеност на модерността в Европа, превърнал се в норма за „добро“ управление. Квалиметричния² подход се налага като легитимен лакмус за „качество“**. Постулирайки, че работните процеси трябва да наподобяват законите на физиката и инженерството, с цел максимално намаляване на риска, който се припознава от субективния човешки фактор, този тип управленски универсализъм, характеризиращ ISO 9001, намира широка приемственост в културните традиции на европейските организации.

протичащи в организациите.

²Квалиметрията обозначава стремеж за квантификация на показателите за качество – да се дават количествени оценки на качествените характеристики на продуктите.

Стандарт ISO 9001 се емитира от Международната организация по стандартизация и задава изисквания към изграждане на Системи за управление на качеството в организациите (СУК). ISO 9001 за разлика от всички други стандарти за управление третира процесите на бизнес управлението, а не се фокусира върху конкретен аспект от дейността³, което го прави универсален за прилагане. Той може да се внедрява във всички организации, без значение каква е дейността им. De facto, стандарт ISO 9001 е инструмент за стандартизирано управление на бизнес процесите. Той имплицитно съдържа парадигмалното техно-икономическо разбиране за съществуването „на един най-добър начин“ да се композират процесите в организацията, и в този смисъл, да се управлява.

Стандартизираното управление предполага, че „добре“ разработената СУК е релевантен инструмент за качествено управление, който се внедрява и сертифицира – акт на придобиване на нормативна легитимност за съответствие със стандарта. По този начин СУК се институционализира като част от формалната структура на организацията, задавайки рамките на „най-добрия начин“ за управление на конкретната дейност.

Идеалнотипологично погледнато, проектирането, разработването и внедряването на системата за управление на качеството трябва да се съобрази с конкретните условия, организационна структура и фирмена култура, които са заварено институционализирани и обективирани. Под „съобразени“ тук се има предвид, че по презумпция (и претенция) на създателите на стандарта, конкретните регламенти и правила, които императивно се налагат с неговото внедряване, трябва да бъдат така подбрани и интерпретирани от отговорния за въвеждането на стандарта субект, (който обикновено е външен консултант, в редки случаи е служител или екип на организацията внедрител), че да не предизвикат вътрешнофирмено напрежение и конфликт със съществуващите формални и особено неформални правила на организацията. В практиката именно помиряването на изискванията на стандарта и заварените социални отношения и изградени навици в конкретна фирма понякога не само е невъзможно, но и води до сериозно „напрежение“. За да бъде обяснено това твърдение е необходимо да бъдат експлицирани механизмите, чрез които регламентите на стандарта намират практическо изражение в ежедневните дейности на организациите. Изискванията на СУК във всяка конкретна организация се материализират чрез задължителния набор от документи⁴, съдържащ формални

³ Например ISO 14001 регламентира управлението на аспекти свързани околната среда, ISO 27001 регламентира информационната сигурност и пр.

⁴ Минимумът на документите, изискуеми от стандарт ISO 9001:2008, представлява документирана *Политика по качеството*, документиран *Цели по качеството*, *Наръчник по качеството* и шест процедури по качеството (*Процедура за управление на документи*, *Процедура за управление на записите*, *Процедура за управление на несъответстващи*

норми, определящи трудовия процес и технологичната последователност на всички етапи от създаването на продукта/услугата и предаването на продукта на клиента или предоставянето на услугата. Посредством тези инструменти документираната системата за управление на качеството се превръща в един своеобразен **правилник за работа на организацията**, задаващ задължителни норми за извършване на всички дейности на организацията. От тук следва, че СУК може да се дефинира и като конгломерат от норми или формални правила, част от формалната структура на организацията, които детерминират пряко трудовото поведение на хората, които я съставляват. Стандарт ISO 9001 се характеризира с изисквания за налагане на определен тип рационална управленска структура на ефикасно и ефективно разпределение на ресурсите, на централизирано безпристрастно, прозрачно, проследимо и формално обективизирано управление, базирано на събиране, анализиране и структуриране на факти преди взимане на важни управленски решения. Казано с други думи, стандартите от серията ISO 9000 представляват своеобразна инструментална база, изградена на основата на надсубективни, прозрачни, проследими и нормативно ангажиращи норми на поведение на всички актьори и особено на властимащите такива – рационален управленски модел, базиран на формални императивни процедури. Така **управлението на качеството, съгласно стандарт ISO 9001, представлява системно ориентиран процес, включващ процедурно регламентиране на управленските функции планиране и взимане на решения, организиране, ръководене, координиране, мотивиране и контрол, насочени към дейностите и ресурсите в организацията, с цел постигане на пълно съответствие между крайните резултати от нейната дейност и стандартизираните изисквания за целта** (Радев, 2007: 4; БДС, 2007).

Важна особеност и средство за развитието и разпространението на стандартизацията е сертификацията. Системите за управление, разработени в съответствие с изискванията на международни стандарти, могат да бъдат одитирани (проверявани, контролирани) от трета независима сертификационна организация⁵ и при положителен резултат да бъдат сертифицирани (да се издаде документ за съответствие със стандарта).

продукт, Процедура за вътрешни одити, Процедура за превантивни действия и Процедура за коригиращи действия). В по-новия ISO 9001:2015 *документирана процедура* е заменена с изискване за *документирана информация*, като се разширява възможността за избор на форма на носителя, без да отпада формалното изискване за документираност. Според размера, дейността и структурата на компанията, обемът на тези документи варира значително, но обикновено е в границите между 100 и 250 стандартни страници.

⁵ Акредитирана съгласно ISO/IEC 17021 от акредитиращ орган, който е член на Международния акредитационен форум (International Accreditation Forum – Multilateral Recognition Agreement) (IAF, 2014).

2. Опитомяването като неформална управленска практика

В настоящето изследване терминът *опитомяване* има централна роля, което предполага неговото въвеждане. Джералд Крийд (2005) използва понятието в книгата си „*Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село*”, за да илюстрира как българите опитомяват социализма, трансформирайки го в среда, позволяваща да максимизират личните си изгоди за сметка на публичните ресурси. Анализът на Крийд проследява как това опитомяване става възможно, извеждайки на преден план културно обоснованата амбивалентност на българските селяни към „мое“–„чуждо“ и „собствено“–„публично“, която на фона на разширяващия се неформален сектор, породен от дефицитните ресурси във всички социално-икономически сфери, трансформира социализма в „чисто български, местен продукт“ (Крийд, 2005: 19).

При взаимстването на термина опитомяване се прави ясно разграничение на смисъла и логиката, които се различават изцяло от придадените му от Джералд Крийд. Теоретичното допускане, е че историческият и културен български контекст детерминира мениджърските практики за внедряване и сертификация на СУК в българските стопански организации по специфичен начин. **Опитомяването в този смисъл е релевантен за целите на настоящето изследване термин, който обозначава специфични неформални мениджърски практики по отношение на ISO 9001.** Те варират в широк спектър на емпирични проявления, но са обединени от обща характеристика, а именно **специфична трансформация на формални правила в различни неформални практики, заобикалящи, видоизменящи тези правила или подчертано подменящи оригиналния им замисъл и цели.**

Реалността в България през последната декада показва, че за преобладаващата част от фирмите, водещата мотивация за внедряване на СУК е външна, т.е. характеризира се единствено със стремеж за придобиването на валиден сертификат (Georgiev and Georgiev, 2015). Ключов аспект на практиките за въвеждане на стандарта вследствие на външната мотивация за сертификацията е възможността тя да бъде постигната посредством опитомяващо въвеждане на регламентите на СУК.

Нилс Брунсън, Андреас Раше и Дейвид Сеидл (2012) акцентират, че когато организациите показват нежелание да прилагат конкретен стандарт или неговото внедряване се припознава като сложно или прекомерно ресурсоемко, се генерира напрежение между теоретично доброволното приложение на стандарта и на практика задължителния му характер в рамките на даден икономически сектор или пазар. В такива случаи, организациите, вместо да променят практиките си, ги представят, така, че да бъдат във формално съответствие с изискванията на определен стандарт. Казано с други думи, вследствие на

внедрения стандарт се стандартизира практиката, но не се практикува съгласно стандарта (Brunsson, Rasche and Seidl, 2012: 622). Подобни практики други автори наричат *символично* (Christmann and Taylor, 2006) *инструментално*, (Vasconcelos and Vasconcelos, 2003), *лицемерно* (Heras-Saizarbitoria, 2011) внедряване и сертификация на стандарта.

Най-често и най-общо **опитомяваща практика се изразява чрез амбивалентното прилагане на формалните правила, въведени от сертификацията**. В този смисъл опитомяването може да се характеризира чрез създаване и поддържане на „куха”, несъдържателна фирмена документация, лишена от смисъл и логика, която да отговаря формално на изискванията на стандарт ISO 9001, като по време на сертификационния одит се демонстрират такава организация на работа, каквато „одиторът иска да види”. След като се вземе сертификатът, фирмата продължава да си работи „както си знае”, без да се спазват правилата и нормите на СУК. Такъв тип организационно поведение обикновено предполага висока степен на съответствие на разработената документация на СУК с изискванията на стандарта. На документално равнище се декларират фирмени практики, които да съвпадат с „добрите практики за управление”, с които се характеризира съответния икономически сектор. В документацията на СУК се предвижда генерирането на релевантни като вид, структура и съдържание документи и създаване и съхранение на подробни и изчерпателни записи, които да осигуряват пълно съответствие с изискванията за проследимост и отчетност на протичането на процесите в организацията. Така се създава пълно съответствие на документално равнище между изискванията на стандарт ISO 9001 и планирането, организирането и контрола на протичане на процесите в организацията. Т.е. налично е съответствие между формалната организационна структура на организацията с императивните регулаторни механизми за стандартизирано управление на процесите, в т.ч. и на бизнес управлението. **Опитомяващото поведение в този случай се характеризира с реалните сценарии на ежедневните дейности. В практиката предвидените в документацията на СУК документи и/или записи, които следва да обслужват протичането на процесите не се използват и не се прилагат по предвидения начин. Характерно за опитомяващото поведение в този смисъл е целенасочеността на избягването на правилата, т.е. актьорите са запознати с регламент на СУК, знаят как трябва да извършват и документират даден елемент от ежедневните си задължения, но съзнателно и целенасочено не го правят.** Съществуват множество възможни нюанси на разминаването между формални правила и реални практики, характеризиращо опитомяващото приемане на стандарт ISO 9001, но значимото общо кратко между тях е целенасочеността на действието и осъзнатото заобикаляне, видоизменяне или дори грубо неспазване на правилата.

Опитомяващото въвеждане на стандарта често предполага определена це-

ремониална подготовка за преминаване на сертификационния одит. Обикновено, тя е свързана с целенасоченото генериране и фабрикуване на всички или поне на значима част от изискваните съгласно документираната СУК и стандарт ISO 9001 документи и/или записи, които на практика не съществуват.

Обобщение: Опитомяващите практики могат да бъдат експлицирани в целенасочено търсенето от фирмите разминаване между разработената в съответствие изискванията на стандарт ISO 9001 документация на системата за управление на качеството и реалните практики. Мотивацията на мениджмънта се характеризира основно със стремеж за придобиването на валиден международен сертификат.

Когато говорим за опитомяващо управленско поведение спрямо СУК, трябва да акцентираме върху целенасочеността на действията, които го мотивират. Не всяко разминаване или несъответствие между изисквания и практика може и трябва да бъде класифицирано като опитомяващо действие. Разграничителната линия е целенасочеността на действието към преднамерен спектър, вариращ от частично видоизменяне и заобикаляне на някои правила и регламенти, и достигаш до пълното грубо разминаване и несъответствие между официално декларираните правила и процедури и реално случващите се практики.

Невъзможно е изчерпателното операционализиране на това, което попада в графата опитомяващо приемане в целия спектър от хипотетично възможни сценарии, но може да бъде изведен ясен индикатор позволяващ дефинирането на дадени практики в такава категория. Опитомяване има тогава, когато някои правила се възприемат, но някои се заобикалят или видоизменят от оригиналния им замисъл и/или има грубо разминаване и несъответствие между официално декларираните правила и процедури и реално случващите се практики. Заобикалянето и/или видоизменянето на дадени регламенти, обикновено се проявява чрез целенасоченото неизползване в практиката на един или повече заложен в СУК формални регламента. Това обикновено се характеризира с неспазване на писмени процедури в практиката, неизползването на даден документ, не воденето на един или повече записи, не извършването на определени анализи и т.н.

С типичен пример⁶, това може да бъде по-добре изяснено. На организация „Х“ предстои сертификационен одит. В дните предшествващи посещението на одитора и провеждането на едnodневния сертификационен одит всички във фирмата подготвят необходимите документи и записи. Опитомяващата практика се изразява в това, че ключови за функционирането на СУК и изискуеми от нея документи – като *Регистър на одобрените доставчици и записи от тяхната оценка*, *Регистър на несъответстващия продукт*, *Регистър на въ-*

⁶Примерът е обобщение от автора на база на професионалната му експертиза върху над 20 подобни сценария в периода между 2008 и 2017 година.

трешни и външни документи и др. значими документирани доказателства, например за спазване на реда за проектиране и производство на нов продукт или услуга се подготвят формално и неотговарящо на случващото се в организацията с единствена цел да бъдат показани на одитора по време на сертификационния одит. Тук не става въпрос просто за генериране на липсващи документи, а за **целенасочено манипулиране на представата за процедурния ред на случването на оперативната дейност на организацията**. Видоизменя се историята на начините, по които е оферирана и договорирана, а впоследствие изпълнена дадена поръчка за производство и предоставяне на услуга. Тъй като в организацията има внедрена СУК и тя „казва“ как трябва да протичат тези процеси, опитомяването е разминаването между този „официален процедурен ред“ и реалните практики. Разминаването се помирява чрез манипулативното генериране на записи и документи със задна дата и понякога дори измислени факти и събития с цел единствено демонстриране на съответствие със СУК и ISO 9001 по време на одита и получаване на легитимен сертификат.

Когато се говори за частично видоизменяне и/или заобикаляне на правила произтичащи от СУК, трябва да се има предвид, че това е възможно тогава, когато една „критична маса“ от съставляващите организацията нейни членове са запознати както със стандарта, така и със СУК.⁷ Документацията обикновено е създадена от външен консултант, често без участие на представители на фирмата. На перцептивно равнище, отношението на мениджмънта е постигане на сертификация по пътя на най-малкото възможно съпротивление. Фирмите, които прилагат подобни опитомяващи практики, с цел получаване на валидна международна сертификация, се характеризират с липса на кохерентна идентичност между формална и неформална структура. В този смисъл, практическите и документалните видоизменения на правила наречени условно *частично опитомяващо поведение*, се явяват и могат да бъдат мислени като целенасочено поведение от страна на ръководството на организацията, с цел да се намали и балансира напрежението и липсата на приемственост и съответствие между формална структура (правила породени от СУК) и неформалната сфера на организационния живот. Типичен пример е поведението на управител на микро фирма в сферата на аудио-инженерните технологии, който изразява позицията си по следния начин:

„Изобщо не знам и не ме вълнува какво пише в ISO^{mo} за това съм наел консултант. За мен е важно да не ми пречи на работата. Когато дойде одитът, консултантът идва и се оправя с одитора. Има една папка с

⁷В средни и големи фирми обикновено в това число попадат висшето ръководство, и мениджмънта от средното ниво. В микро и малки компании това се отнася за всички служители имащо пряко отношение и заемащи важни за реализацията на основната дейност на организацията длъжности.

документи на ISO^{mo} в студиото, която едвам намерих преди последния одит, оказа се, че беше паднала зад тонколоната”.

Примерът е репрезентативен за целенасоченото разминаване между формалната фасадна рамка на СУК и случването на бизнес процесите реално. Докато формалната структура на СУК е „зад тонколоната”⁸, процесите са подчинени на субективната преценка на мениджърите целяща постигане на максимална ефективност. Но когато дойде време за одит се подготвят и представят нужните, т.е. очакваните и легитимни съгласно стандарта, писмени доказателства за „спазване“ на СУК. Сертификацията винаги е успешна⁹, което свидетелства единствено за факта, че опитомяващата тактика е рационално мотивирана и ефективна спрямо целите на мениджърите.

Възможно е да има и по-крайно изразена форма на опитомяване, при която да е налице пълната липса на знания, информираност и ангажираност на представителите на висшето ръководство (особено при микро и малки фирми) и на оперативния мениджмънт и ключовите служители (при средни и големи фирми) по отношение на стандарта и съществуващата в организацията документирана СУК. В организации с подобни практики е възможно да съществува документация, която по структура, вид и съдържание да има лесно определими несъответствия, както с дейността на фирмата, така и дори със стандарт ISO 9001.¹⁰ Следователно в компании, които прибягват до подобно „крайно“ опитомяващо поведение съгласно регламентите на СУК с цел получаване единствено на валиден сертификат няма никакви допирни точки и синхрон между формални структури на сертификацията и реални бизнес практики и неформални структури на организационното поведение. Възможно е да няма документирана СУК, а ако такава съществува, е изцяло заслуга на външни консултанти.

⁸Показателен цитат от същия респондент по повод, че „загубената“ преди първи контролен одит документация на СУК беше „открита“ паднала и събираща прах зад една тонколона в студиото на организацията.

⁹Авторът е присъствал лично на над 40 сертификационни одита през последните 10 години и не е бил свидетел на неуспешна сертификация.

¹⁰Конкретен пример, който не е част от емпиричното изследване, а случай от консултантската ми практика, е наличието на СУК разработена и отнасяща се за производство на конфекция, каквато беше наблюдавана от автора в малък пункт за извършване на годишен технически преглед на автомобили в близост до гр. Сливен. Собственикът на автосервиза предостави тази документация като съответстваша на дейността на фирмата му и с идеята, че това е тяхната СУК. В цялостната документация на СУК нямаше нищо релевантно към дейностите на автосервизен пункт. Практически, в тази система ставаше дума за управление на производствени процеси, очевидно беше заимствана от индустриална компания и „внедрена“ в автосервиза без съществени корекции. Наблюденията ми там потвърдиха наличието на актуален и валиден сертификат съгласно ISO 9001.

С известна условност, разграничителната линия между частичните или умерени неформални опитомяващи практики и грубото, пълно несъответствие при постигане на сертификацията, се изразява в следното: пълно опитомяване има тогава, когато (1) мениджърите на фирмата нямат дори базови познания и информираност относно изискванията на стандарта и регламентите на тяхната (на фирмата) СУК и (2) в организацията няма разработена релевантна документация на СУК спрямо дейността ѝ.

3. Общо представяне на емпирично изследване

Методологията на изследването има следната логика:

Изследователският **проблем**, е фокусиран върху специфичния начин на интерпретация и внедряване на СУК от българските бизнес.

Обект са сертифицирани български бизнес организации, внедрили Системи за управление на качеството съгласно ISO 9001 в периода 2010 – 2016 г.

Предметът на изследване са неформални мениджърски практики (опитомяване), които възникват по повод въвеждането и сертификацията на СУК съгласно ISO 9001.

Главните **хипотези** на емпиричното изследване са:

X1: Преобладават неформални практики на частично опитомяване. Българските бизнес организации частично възприемат регламентите на стандарт ISO 9001, видоизменяйки го. Изискванията на стандарта се възприемат формално, но повечето правила се заобикалят или видоизменят от оригиналния им замисъл.

X2: Не се наблюдава форма на пълно опитомяващо поведение, която се характеризира с пълно несъответствие между официално деклариранни правила и процедури и реално случващите се практики за постигане на сертификация съгласно ISO 9001.

Методиката на изследването включва авторско емпирично социологическо изследване, извършено с комбиниране на два различни метода.

Към момента липсва официална и доказуемо представителна информация за реалния брой на сертифицираните съгласно ISO 9001 фирми в България. По данни на ISO през 2016 г. сертифицираните фирми в България са 5378. В същото време, според информация на „Клуб 9000”, техният брой в същия период е едва 2768. Отчитайки този факт, емпиричното изследване се базира на непредставителна **извадка** – по *метода на отзовалите се*, т.е. извадката се формира в резултат от доброволното участие на единици от определена генерална съвкупност (Велева, 2014: 35).

В обхвата на настоящето изследване попадат организации¹¹ предимно с валиден сертификат за съответствие със стандарта от 2008 г. От края на 2015 г. в сила е нова валидна версия на ISO 9001.¹² Между двете версии на стандарта разликите са по-скоро терминологични, а не съдържателни¹³. В следващата таблица са показани структурните параметри на фирмите респонденти:

Таблица № 1 Обобщени параметри за фирмите респонденти

Обобщени параметри	Микро	Малки	Средни	Големи	Общо
Услуги и търговия	6	4	1	1	12
Производство и строителство	3	2	2	1	8
Общо	9	6	3	2	20

Покани за интервю са адресирани единствено към фирми, които отговарят на два важни за изследването критерия, а именно:

Фирми със седалище и адрес на управление в България

и

Фирми притежаващи валиден сертификат за съответствие със стандарт ISO 9001, придобит в периода между 2010 и 2016г.

Кабинетното проучване е извършено на база на документираните СУК на фирмите, чиито мениджъри/собственици дадоха съгласие да участват в изследването.

Първата част е **експертен анализ на цялостната документация на СУК** на сертифицирани български фирми. Емпиричната работа обхваща анализ на 20 цялостни документации на сертифицирани в периода между 2010 и 2016 г. Системи за управление на качеството съгласно стандарт ISO 9001.

При анализа се използват следните логически критерии:

Структурна пълнота – критерият е изпълнен и получава оценка „съответства“ в случай, че са налични всички изискуеми от стандарта документи.

Съдържателна релевантност – получава статус „съответства“, когато

¹¹ В изследването попадат 18 организации сертифицирани по стандарт ISO 9001:2008 и 2 по „новия“ стандарт от 2015 г.

¹² Версията от 2008 г. е все още валидна.

¹³ Информативно, промените са главно в разширяването на полето, което стандартът регламентира с изисквания към анализ и включване в СУК на данни за „външната и вътрешна среда на организацията“, „оценка на бизнес риска“ и идентификация на „заинтересованите страни“. Структурната логика на процесния подход и имплицитната универсална рационалност на управленския подход е запазена и непроменена. (БДС, 2015)

след преглед на съдържанието на всички документи на СУК се прецени, че по същество и смисъл са в съответствие с изискванията на стандарта. Оценката е релевантна с тази, която се извършва по време на одит съгласно стандарт ISO 19011 (Указания за извършване на одит на системи за управление).

Актуалност – индикатор за целесъобразност на документацията на СУК с обхвата на настоящето изследване. Документацията на СУК a priori има посочена дата на валидно влизане в сила. Когато тази дата е между 2010 и 2016г. и дадената фирма е сертифицирана на база на разглежданата документация, индикаторът е релевантен.

Легитимност – за да бъде документацията на СУК официална и нормативно легитимна, следва да бъде утвърдена от лице с право да представлява дадената фирма или упълномощено от него лице. Това обстоятелство се проверява и в случай, че анализираната документация е официално утвърдена (с подпис, печат, заповед, имейл и т.н.) се маркира положително.

Втората част от емпиричната работа е осъществена чрез **полуструктурирани интервюта** с мениджъри/собственици на български, сертифицирани съгласно ISO 9001, фирми. Проведени са 20 полуструктурирани интервюта. Теренната работа се проведе в периода между януари 2014 – април 2017 година. Всички интервюта бяха проведени на работните места на респондентите и са с продължителност между 50 мин. и 1:40 ч.

Индикаторите, на които последващия съдържателен анализ е подчинен и методологическите аспекти, са представени в табличен вид.

Таблица №2 Индикатори и критерии за верификация на Хипотеза 1: Преобладават неформални практики на частично опитомяване. Българските бизнес организации частично възприемат регламентите на стандарт ISO 9001, видоизменяйки го. Изискванията на стандарта се възприемат формално, но повечето правила се заобикалят или видоизменят от оригиналния им замисъл.

Теоретичен индикатор	Емпирични индикатори	Критерии за емпирична верификация	Верификация
Частично опитомяващо възприемане на стандарт ISO 9001	Индикативни въпроси 5-18 от гайд за интервю / документирана СУК	<p>На база на интервютата се наблюдават емпирични свидетелства, че фирмите възприемат регламентите на международните стандарти, видоизменяйки ги. Анализът на СУК свидетелства за налична, релевантна на стандарта, документация на СУК. Наблюдава се разминаване между формална регламентация на СУК и реални практики във фирмата.</p>	X1 се приема
		<p>На база на интервютата няма емпирични свидетелства за видоизменено възприемане на изискванията на стандарта. Анализът на СУК свидетелства за налична, релевантна на стандарта, документация на СУК. Наблюдава се синхрон и припокриване между формална регламентация на СУК и реални практики във фирмата.</p>	X1 не се приема

Таблица №3 Индикатори и критерии за верификация на Хипотеза 2: Не се наблюдава форма на пълно опитомяващо поведение, която се характеризира с пълно несъответствие между официално декларираните правила и процедури и реално случващите се практики за постигане на сертификацията съгласно ISO 9001.

Теоретичен индикатор	Емпирични индикатори	Критерии за емпирична верификация	Верификация
Пълно опитомяващо възприемане на стандарт ISO 9001	Индикативни въпроси 5-18 от гайд за интервю / документирана СУК	<p>На база на интервютата няма емпирични свидетелства за грубо разминаване и несъответствие между официално декларираните правила и процедури и реално случващите се практики.</p> <p>Ръководителите на фирмите имат базови познания за СУК и анализът на СУК свидетелства за налична релевантна на стандарта документация на СУК.</p>	X2 се приема
		<p>Има емпирични свидетелства, че фирмите се сертифицират със грубо видоизменение и разминаване с изискванията на международните стандарти.</p> <p>Ръководителите на фирмите нямат дори основна представа за стандарт ISO 9001 и СУК. Анализът на СУК свидетелства за липса на релевантна на стандарта документация на СУК. Възможно е пълно отсъствие на документация на СУК.</p>	X2 не се приема

4. Представяне на резултатите – верификация на хипотезите

X1: Преобладават неформални практики на частично опитомяване. Българските бизнес организации частично възприемат регламентите на стандарт ISO 9001, видоизменяйки го. Изискванията на стандарта се възприемат формално, но повечето правила се заобикалят или видоизменят от оригиналния им замисъл.

Прегледът на документации на внедрени и сертифицирани СУК на фирмите обект на изследването недвусмислено показва, че всички 20 са в пълно съответствие с изискванията на ISO 9001 и отговарят на дейността на фирмите. Структурно и съдържателно документациите на СУК на всички фирми са изрядни и отговарящи на всички изисквания.

В контраст с това, анализът на проведените интервюта подкрепя хипотезата, че най-често срещаната неформална практика е частично опитомяване на стандарта. От 20 изследвани случая в 18 интервюта се намират отчетливи примери подкрепящи подобно твърдение.

Изследването установи, че внедряването на стандарта се приема като въвеждане на нещо „външно”, „чуждо”. Доколкото по идея за създателите му, стандарт ISO 9001 следва да бъде напълно имплементиран и приравнен със съществуващите мениджърски практики в организацията, подобно „напрежение“ между изискванията на стандарта и заварените процеси е симптоматично.

В изследваните случаи неформалните опитомяващи практики към въвеждането на стандарта се характеризират с няколко главни проявления. **Първо, това е ясно изразеното разграничаване между изисквания на стандарта и СУК и реалните практики.** На изискванията на стандарта се гледа като бюрократична (т.е. документална тежест) и това мотивира опитомяващо, избягващо имплементирането на тези практики поведение. СУК се разглежда като формална папка документи, а не като своеобразен наръчник с „добри практики за управление”.

„Наехме консултант, защото никой не разбираше нищо от това. Консултантът си говореше месец-два с управителя на фирмата и с продажект мениджъра, които така изяхиха техните мечти и желания, нали, как биха искали да е организирана дейността на фирмата, как да се случват процесите и т.н. И консултантът преведе това на бюрократичния език на ISO 90001, след което беше въввлечен моя милост, играещ по неволя ролята на програмист и техническо лице, който да обезпечи програмно електронна система, чрез която тези неща да се развиват в горе-долу смислен електронен вариант, а не с бумажни и хартии”. (Мениджър по качеството на средна фирма в сферата на услугите).

Наблюдава се типичното за опитомяващото поведение спрямо стандарта амбивалентно отношение към правилата, чрез лична интерпретация за това какво да се прави и какво не в дадена ситуация:

„Промени се начинът, по който се организират записи и документи. Не се промени това, че който не искаше да го прави и преди не го правеше и сега не го правеше. Просто се премина от система всичко се слага в папка на сървъра във всичко се слага в CRM¹⁴ на сървъра”. (Мениджър по качеството на средна фирма в сферата на услугите).

„Аз не съм чел подробно системата. Консултантите ни отговаряха за това. В този смисъл не знам как се очаква да работя, но не съм променял нищо съществено в навиците си”. (Търговски директор на голяма фирма в сферата на търговията).

Второ. Въвеждането става без значимо осъзнаване¹⁵ и отчетливо ангажиране с процеса на мениджмънта и други ключови за дадена организация хора. Разработването и внедряването на СУК се изнася предимно от външен консултант. За преминаването на одита и получаването на сертификат се разчита изцяло на външна консултантска експертиза, т.е. целенасочено се избягва не само „осъзнаването”, но и изобщо всяко ангажиране с процесите по разработване, внедряване и сертификация на СУК. Липсата на персонална ангажираност от страна на ръководния персонал на българските фирми е един от най-значимите аргументи и проявления на умерено опитомяващите практики.

„Доколкото си спомням създаването на системата отне около два-три месеца, като 99 процента от работата я свърши консултантът, тъй като другите бяха заети с проекти на фирмата”. (Мениджър по качеството на средна фирма в сферата на услугите).

В допълнение, по идея СУК следва да обхване всички заети лица в организацията, което е предначертано, че няма да се случи – аксиоматично е, че при липса на ангажираност на мениджмънта, служителите са още по-малко заинтересовани, увлечени и спазващи регламентите, още повече, че в 9 в от 10 случая (примерът е с илюстративна цел) СУК въвежда допълнителна административно-документална заетост и ангажименти за тях.

Мениджър по качеството на голяма производствена фирма казва:

„То всъщност това е най-трудно – да промениш начина на действие на

¹⁴CRM – Customer Relationship Management, е приложен софтуер за управление на взаимодействието с настоящи и бъдещи клиенти.

¹⁵Термин „значим“ за самия стандарт ISO 9001 и ясно дефиниран в него. „Осъзнаването“ акцентира върху значението висшето ръководство на организацията да приема и да следва във всички свои действия концепциите и регламентите на СУК.

работа на служителите в една организация, когато внедряваш системата за управление на качеството. И също така, де факто, воденето на записи и спазването на правилата за водене на записи, според мен, беше малко игнорирано при самото внедряване на системата”.

Трето. Сертификационният одит се разглежда като форма на изпит (Voigal, 2012), ситуация, която се преживява по умерено, травматичен в поведенчески аспект, начин.

„Идва одитор да ни провери и очаквах да е като изпит в университета – да ни скъсат, и да ни пратят на поправка септември. Това очаквах. От самото успешно въвеждане на системата очаквах, това което се случва като си вземеш изпит по предмет, от който никаква полза няма... имаш си я, закачаш си я на стената и в общи линии от това нищо не следва, освен, че от това имаш някаква работа допълнителна. Това очаквах, че ще има малко повече работа по системата. Така и се оказа – всички имаме малко повече работа“ (Управител на малка фирма в сферата на услугите).

Синдромът на „одита-изпит“ не е изолиран случай на възприятие от страна на мениджмънта на български фирми:

„Не знаех какво е одит по ISO, представях си го като проверка от данъчните¹⁶ или ГИТ¹⁷, но реално представляваше повече като изпит. Одиторът цял ден чете документи и задава въпроси, но консултантите се справиха и всичко мина добре”. (Управител на микро фирма с производствена дейност).

Изследването не откри значими промени в практиката на сертифицирани фирми по отношение на процесите, към които стандартът поставя изисквания. Потвърди се напълно твърдението, че съществена характеристика на опитомяващите практики за въвеждане на СУК е целенасоченото разминаване между формално приети регламенти и реално случващи се практики и процеси.

„На практика почти нищо не се промени, освен, че това, което преди беше пожелателно за нас в един момент стана така, че се одитира от външен одитор. Т.е. преди, при възможност, правехме същите неща, а при липса на възможност – не ги правихме, но след въвеждането на iso-то при възможност ги правехме, при липса на възможност не ги правехме, но от това следваше притеснение, че не съответства на стандарта и може да имаме проблем ако одиторът го забележи по време на някои одит”. (Управител на малка фирма в сферата на услугите).

¹⁶Респондентът визира Националната агенция по приходите.

¹⁷Главна инспекция по труда.

Обобщените свидетелства от проведените интервюта демонстрират **липса на значими промени** в рефлектираните от стандарта аспекти:

- Ω Офериране и договориране** – изискванията на СУК за осигуряване на пълна документална проследимост (чрез водене на подробни записи) за търговските процеси във фирмите не водят до промяна в практиките. Каквото се е документирало преди сертификацията – това се прави и след нея. В случаите, когато има значителни дефицити на записи, консултантите генерират фиктивни такива с цел съответствие. Ключова характеристика на всеки един фиктивен запис е, че той не обслужва ежедневни дейности и процеси, а има единствено „церемониален“ смисъл – да бъде „показан“ по време на сертификационен одит.
- Ω Проектиране на нов продукт или услуга** – СУК задава изисквания, когато в дадена фирма има развойна дейност, тя да бъде подробно документирана и отделните етапи да бъдат съгласувани с клиенти, за което да има записи. Изследването потвърди, че поради силно специфичния характер на „проектирането“ на нов продукт или услуга, клаузата се удовлетворява чрез добре разписана процедура за неговото изпълнение в рамките на документацията на СУК. Тази дейност **винаги**, (без изключение в рамките на извадката), се извършва от външен консултант. Резултатите са еднозначни и категорични – нищо не се променя в организационния живот. Отново при необходимост, (която се преценява от консултантите), се генерират фиктивни записи за обслужване на процеса и демонстрация на съответствие пред одитора.
- Ω Управление на създаването и предоставянето на продукта** – главното изискване на стандарта при създаване на продукт или услуга се характеризира с очакване за стандартизиран процес, който да гарантира – стандартизиран (като технически и функционални характеристики) продукт или услуга с еднакви параметри. Всички респонденти категорично свидетелстват, че не настъпват промени в начина на работа преди и след сертификацията, т.е. допълнителна императивна стандартизация върху процесите не се налага от ръководителите на компаниите. Тук е важно да се спомене, че респондентите не отдават значение на това, дали е необходима или не, по-висока степен на стандартизация на процесите. Те, а рiогi приемат, че фирмата работи по начин, който е удачен и не е нужно това да се променя. На ниво документация на СУК, процесите се визуализират и разписват в пълно съответствие със стандарта, по време на одита се показва извадково това, което най-добре се припокрива с формалните очаквания. С оглед на факта, че одиторите никога не могат да са напълно запознати с детайлите на дадено производство или

друга дейност, почти няма случай, в който одитът да открие формални несъответствия в тази част от изискванията на СУК.

Ω Управление на доставчици и подизпълнители – ISO 9001 изисква наличие на писмени критерии за първоначален избор и текуща оценка на всички ключови за дейността доставчици и подизпълнители. Този аспект кристализира ясно опитомяващите мениджърски практики – реална оценка не се прави. Следващият пример е симптоматичен:

„Имаме един регистър на доставчици, в който пише каквото трябва, аз не съм го чел и не се интересувам от него, това е работа на консултанта. Ние работим с определени фирми от години и няма да започнем да ги изпитваме и сменяме сега в никакъв случай”. (Управител на малка фирма в сферата на услугите).

Опитомяващата практика е създаване на документи за избор и оценка на доставчици и подизпълнители, в които фигурират неотговарящи на реалността критерии и оценки, имащи за цел единствено да удовлетворят изискванията. Понякога е налице ясно нежелание и дори съпротива от страна на ръководителите на фирмите да подчинят избора на контрагенти на формална методика за оценка. Под съпротива се визира потенциалното напрежение между формална оценка на доставчици, извършена в рамките на механизмите на СУК и субективната мениджърска нагласа (желание или навик) да се работи с конкретен контрагент. Има ситуации, в които познатият, дългогодишен доставчик може да получи незадоволително ниска оценка при формализирани критерии, което да предполага, че отношенията с него трябва да бъдат прекратени. Това може да противоречи на желанието на ръководството на фирмата и в практиката често това е така. В такива случаи, оценките се фабрикуват, защото неформалните отношения са по-значим фактор от регламента на СУК за мениджърите.

Ω Управление на ресурси – стандартът визира предимно обучението и поддържането на компетентността на човешките ресурси. Изследването не откри значими разлики в композицията на този мениджърски компонент преди и след сертификацията. Формалното изискване на СУК е да се осигурят писмени доказателства за повишаване на компетентността на ключови служители. Организацията отговарят на това с генериране на протоколи от обучения, сертификати или др. подобни. Компаниите, които имат установени практики за планирано кариерно развитие на служителите си – просто го показват, докато тези които нямат – генерират фиктивен релевантен документ.

Ω *Управление на записи и документи* – СУК изисква регистри или други документи, съдържащи описание и идентификация на всички документи и записи, които обслужват дейността на организацията. Помиряването на изисквания с реални практики се случва чрез генериране на нужните регистри от външни консултанти и създаване на липсващите записи непосредствено преди одита. Извън формалните изисквания на сертификационната проверка организациите документират толкова, колкото са свикнали. Допълнителната административна натовареност среща сериозна съпротива и се подчинява изцяло на опитомяващата практика – генериране на допълнителни записи и документ единствено за одита, без да са ежедневна рутина.

Ω *Механизми на СУК – политика и цели по качеството, вътрешни одити, преглед от ръководството, коригиращи и превантивни действия, управление на несъответстващия продукт* – тази част се отнася до генерични процедури и регламенти на самата СУК и нейното самоактуализиране и поддържане в рамките на фирмата. Практиката, която беше верифицирана като общоприета, е този ангажимент да бъде изцяло делегиран на външни консултанти. Доколкото това води до липса на каквото и да било „осъзнаване“ и „ангажираност на висшето ръководство“ съдържателно в тези процеси, това е ясен симптом за умерено опитомяващата практика на приемане и поддържане на сертификацията съгласно ISO 9001.

В обобщение. Респондентите на настоящето изследване единодушно декларират липса на значими промени в оперативното протичане на така дефинираните процеси след въвеждането на стандарт ISO 9001. Единствената зона, в която има свидетелства за интервенции е „*управление на записи и документи*“, тъй като се генерират значително количество фиктивни документи за постигането на сертификацията.

„ИСО^{то} въведе нови записи, нови регистри и документи. Увеличи се документооборота. Не на всички колеги това има харесваше, но трябваше да го правят, поне формално“ (Управител на микро фирма в сферата на производството).

„Ми, в общи линии бяха документирани процесите, създадени документите, и съответно по някакъв начин внедрени, но не да кажем съвсем успешно. Според мен, имаше доста пробойни във внедряването, в документите, описващи ежедневната работа на един консултант. То, всъщност, това е най-трудно – да промениш начина на действие на работа на служителите в една организация, когато внедряваш система за управление на качеството. И също така, де факто, воденето на записи и спазването

на правилата за водене на записи, според мен, беше малко игнорирано при самото внедряване на системата и си мисля, че така си остана за посто-янно“ (Управител на микропредприятие в сферата на услугите).

Тези два примера илюстрират една язвителна тенденция – неформалната съпротива срещу стандартизацията, изразена в документална формализация на главните процеси и в частност въвеждане на твърди правила за създаване, одобряване, съхранение и унищожаване на оперативни документи и записи, обслужващи всички процеси.

В заключение може да се каже, че към директно „засегнатите“ от стандарта процеси се наблюдава преобладаващо заобикалящо поведение въведените чрез формалната документация на СУК правила. Важно е да се отбележи, че тук става въпрос за реалните практики, а не за документалното отразяване на регламентите в СУК на организациите. Анализът на документирани СУК, показва пълно съответствие между изисквания на стандарта и разработени документи в организациите (Наръчник по качеството, процедури и т.н.)

На база гореизложеното и индикатора за верификация на **X1 се приема за валидна.**

X2. Не се наблюдава форма на пълно опитомяващо поведение, която се характеризира с пълно несъответствие между официално деклариранни правила и процедури и реално случващите се практики за постигане на сертификация съгласно ISO 9001.

Проведените интервюта потвърдиха допускането, че ясно изразени практики дефинирани като „крайно“, „грубо“ опитомяващи стандарт ISO 9001 при неговото внедряване в българските организации, не могат да се класифицират като често срещан тип поведение.

Грубо разминаване и несъответствие е наличието на валиден сертификат за съответствие със стандарт ISO 9001, без във фирмата да има дори документация на СУК, описваща процесите и дейностите. Във всички попаднали в извадката организации съществуват някакви базови съответствия със стандарта, които като минимум са съответстваща на регламентите документация на СУК и осигурени за одита екзистенциален минимум записи по всички ключови процеси. В допълнение респондентите на изследването имат едно базово ниво на знание за стандарта и са наясно, че съществува документация на СУК, че тя изисква дадени формални процедури и др. Въпреки, че липсва лична ангажираност сред мениджърите, тяхната роля е ясно изразена и достатъчна, за да не може да се приеме, че практиките за тотално несъответствие са значим случай сред българските фирми.

Изводът, до който категорично се достига е, че на ниво документация на СУК в българските организации има пълна приемственост на стандарт ISO 9001. Наблюдаваните системи имат високо професионално ниво на интер-

претация и интернализация на изискванията на стандарта съгласно съответната дейност и бранш, в който оперира организацията. Тази документална изрядност и релевантност на СУК към стандарта свидетелства, че „крайно”, „грубо“ опитомяващото поведение (разбирано като липса на документирана СУК или наличие на грубо съдържателно неотговаряща за съответната фирма и нейната дейност СУК) не може да бъде приемано като типичен случай, и подобни явления са по-скоро сериозни изключения.

В обобщение **X2 се приема.**

Емпиричното изследване потвърди, че във фирмите (от извадката) внедряването и сертификацията на СУК съгласно стандарт ISO 9001 се случва чрез *частично опитомяване* – целенасочена трансформация на формални правила в различни неформални практики, главно заобикалящи и частично видоизменящи тези правила от оригиналния им замисъл и цели. Документално, т.е. на формално равнище, се наблюдава пълно съответствие с изискванията на стандарт ISO 9001, докато в практиката регламентите се трансформират или заобикалят и реална промяна в начина на случване на организационния живот не се наблюдава. Сертификационните одити се преминават сравнително лесно при наличие на съответстващата на стандарт ISO 9001 документация.

Опитомяващото мениджърско поведение спрямо СУК съгласно ISO 9001 в изследваните случаи се базира на амбивалентността в отношенията към формалните правила и се изразява в целенасоченото заобикаляне и неспазване на правилата и процедурите, които формално са приети в рамките на организацията и са сертифицирани като отговарящи на стандарта.

Тъй като анализът показва, че документираните системи за управление съгласно ISO 9001 на всички фирми (от извадката) са в строго съответствие със стандарта, не може да се твърди, че има пълно опитомяване. В допълнение към това, експертно погледнато, наблюдаваните системи са на високо професионално ниво и показват задълбочена експертиза в конкретните процеси и сфери на дейност. В обобщение, презумпцията за пълно опитомяване следва категорично да се отхвърли.

Разсъждения вместо заключение

Настоящият текст завършва с по-обща авторова позиция към приносите на изследването към управленската теория и практика. Проведеното изследване не подкрепя идеята, че стандартизацията на социални процеси може да бъде релевантен механизъм в постигането на дългосрочна ефективност и устойчивост на бизнес управлението на стопанска (и не само) организация. Управлението като вид (творческа) човешка дейност не подлежи на универсална рационализация. Релативистичната природа на „качественото“ социално управление обуславя необходимостта от културна и ситуационна гъвкавост

на методите и процесите прилагани към формалната и неформална структура в имплицитно постоянното търсене на оптимална ефективност. Изложени на институционално въздействие (нормативно изискване)¹⁸ и/или „очакване“ от страна на клиенти¹⁹ за внедряване на стандарт ISO 9001, българските фирми, чрез своя рационално действащ мениджмънт, **не усвояват, а опитомяват** СУК, с което постигат целесъобразната изоморфност към „най-добрата практика“ в своята среда и/или организационно поле (Heras-Saizarbitoria et al., 2010: 564-566). В процеса по внедряване и сертификация не се интернализират практиките на процедурната рационалност на стандарта, а се заобикалят или видоизменят. В този смисъл, опитомяването „помирява напрежението“ между формалните структури (процедури) и реалните практики (социално-културно обосновани) в организациите. Самият акт на целенасочено разминаване между формалните процедури и реалните механизми на протичане на процесите демонстрира предимствата на социалния подход в мениджмънта и нерелевантността на техно-икономическата процедурна рационалност.

Релевантността и качеството на социалния процес на управление трябва да се търсят в рамките на гъвкави, интерпретационни подходи, достатъчно сензитивни към многообразието от социални мотиви, ценности и норми, обединяващи и разединяващи по едно и също време хората, които съставляват организацията. Мениджмънт, който разбира социалните правила на играта и се съобразява с тях, ще има по-добри шансове да постигне ефективност при постигане на целите на организацията от такъв залагащ на дедуктивните универсалистски практики и налагащ „железна клетка“ на стандартизирани „добри практики“.

БИБЛИОГРАФИЯ

Български държавен стандарт. (2007). *БДС EN ISO 9000:2007 Системи за управление на качеството. Основни принципи и речник (ISO 9000:2005)*. София.

Български държавен стандарт. (2015). *БДС EN ISO 9001:20015. Системи за управление на качеството. Изисквания (ISO 9001:2015)*. София.

Български държавен стандарт. (2018). http://www.bds-bg.org/bg/bg/button_2.html Последно посетена на 03.08.2018.

Велева, В. (2014). Оценка на резултати от интернет изследвания. *Проблеми на постмодерността*, 4(1), 34-53.

¹⁸ вж. Sampaio, et al., (2009); Zaramdini, (2007); Singles et al., (2001) и др.

¹⁹ вж. Chithrangani (2014); McCrosson et al. (2013); Dongmo & Onojaefe (2013); Sampaio, et al., (2009); Martínez-Costa et al. (2008); Zaramdini, (2007) и др.

Георгиев, Е. (2015). Управление на качеството в организационно-икономически контекст: техно-икономически vs. социален подход. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Книга Социология Том 105, 119-140.

Димитрова, К. (2010). Стандартизацията – важен фактор за организиране и управление на международните икономически отношения. *Научни трудове на Русенския университет* Том 49(5.1).

Крийд, Д. (2005). *Опитомяване на революцията: От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село*. Апострофи.

Радев, К. (2007). *Организационно поведение*. София: Авангард Прима.

Сдружение „Клуб 9000“. (2014). *Справочник сертифицирани фирми*. София. <http://www.club9000.org/bg/ISO9001-Certified-Firms.php> Последно посетен на 11.08.2016.

Boiral, O. (2012). ISO certificates as organizational degrees? Beyond the rational myths of the certification process. *Organization Studies*, 33(5-6), 633-654.

Brunsson, N., Rasche, A., & Seidl, D. (2012). The dynamics of standardization: Three perspectives on standards in organization studies. *Organization studies*, 33(5-6), 613-632.

Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Briec Bay. *The sociological review*, 32(1_ suppl), 196-233.

Christmann, P., & Taylor, G. (2006). Firm self-regulation through international certifiable standards: Determinants of symbolic versus substantive implementation. *Journal of International Business Studies*, 37(6), 863-878.

Dongmo, C., & Onojafe, D. (2013). Using customer satisfaction to understand implementation benefits of the ISO 9001 quality management system. *Business Management Dynamics*, 3(3), 1.

Georgiev, S., & Georgiev, E. (2015). Motivational factors for the adoption of ISO 9001 standards in Eastern Europe: the case of Bulgaria. *Journal of Industrial Engineering and Management (JIEM)*, 8(3), 1020-1050.

Saizarbitoria, I. H. (2011). *An empirical study on the ceremonial adoption of ISO 9000 in Basque organizations* (No. 2011R02).

Heras-Saizarbitoria, I., Arana, G., & San Miguel, E. (2010). An analysis of the main drivers for ISO 9001 and other isomorphic metastandards. *Review of International Comparative Management*, 11(4), 562-574.

International Accreditation Forum. 2014. <http://www.iaf.nu> Последно посетен на 28.07.2014.

International Organization for Standardization. 2016. <http://www.iso.org/iso/home/standards/certification/iso-survey.htm> Последно посетен на 03.08.2018.

Martínez-Costa, M., Martínez-Lorente, A. R., & Choi, T. Y. (2008). Simultaneous consideration of TQM and ISO 9000 on performance and motivation: An empirical

study of Spanish companies. *International Journal of Production Economics*, 113(1), 23-39.

McCrosson, S., Cano, M., O'Neill, E. and Kobi, A. (2013). *ISO 9001 Certification in UK Organisations. A comparative study of motivations and impacts*, Manuscript auteur, publié dans „QUALITA2013”, Compiègne, France.

Sampaio, P., Saraiva, P., & Rodrigues, A. G. (2009). ISO 9001 certification research: questions, answers and approaches. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 26(1), 38-58.

Singles, J., Ruel, G., & Van de Water, H. (2001). ISO 9000 series—Certification and performance. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 18(1), 62-75.

Chithrangani, S. K. C. (2014). A study on analysis of managerial attitudes towards ISO 9001: 2008 quality management system introduction and implementation process in Sri Lanka. *Sciences*, 2(2), 123-131.

Vasconcelos, I. F. G. D., & Vasconcelos, F. C. D. (2003). ISO9000, consultants and paradoxes: a sociological analysis of quality assurance and human resource techniques. *Revista de Administração Contemporânea*, 7(1), 173-194.

Zaramdini, W. (2007). An empirical study of the motives and benefits of ISO 9000 certification: the UAE experience. *International Journal of Quality & Reliability Management*. 24, 472-491.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

ГРАДСКА ПОЛИТИКА И ДИСКУРСНА ТЕОРИЯ. ПОЛИТИЧЕСКИ, ТЕХНОКРАТИЧНИ И ОБИКНОВЕНИ ФОРМИ НА ДЕЙСТВИЕТО

НИКОЛА АТ. ВЕНКОВ

Nikola A. Venkov. Urban politics and Post-Foundational Discourse Theory. Political, technocratic and ordinary forms of action

This paper introduces a definition of urban politics which breaks with the tradition of restrictive concepts of the type “urban politics is what the city politicians and activist citizens do”. I propose instead a radical democratisation of the notion: urban politics as the mutual negotiation of urban coexistence by all. Theoretically, this is based on Ernesto Laclau’s Essex School of Post-Foundational Discourse Theory. In terms of social critique, such a move brings recognition for the ethical responsibility inherent to the actions of *all* social actors. This includes the routine work of practitioners in urban development and governance (planners, architects, economists, administrators, etc) who typically see themselves as working on technical tasks and doing so on the basis of objective methods and impartial values. Implications are discussed in relation to ethnography of the management of municipal open-air marketplaces in Sofia, Bulgaria.

The paper critiques and advances Laclau’s Discourse Theory. Glynos and Howarth’s analytical scheme of social and political practices and logics is shown to be inadequate for research applications. The notion of the technocratic form of action is introduced and analysed. It is of interest because it links different contexts that are in a relation of power asymmetry. This is precisely the setup that poses difficulties for Post-Foundational Discourse Theory.

Приложната задача на този текст е да влезе в дебат с перспективата на професионалистите, заети с планиране и провеждане на проекти за градско развитие.¹ Под „градско развитие“ разбирам най-общо рационално планира-

¹ Публикацията гради върху части от дисертацията ми (Венков 2017, параграфи 3.1 до

ни намеси в части от градската тъкан с намерението да подобрят удовлетвореността и качеството на живот на (част от) ползвателите на града. Мотивацията на работата ми е да повдигна дискусия относно възприемането на тези действия като предимно технически, като извършвани от безпристрастни професионалисти, а резултатите – като универсално полезни за всички жители на града. В тази посока ще разгранича и анализирам три типа социално действие: обикновено, политическо и технократично.

Следният цитат илюстрира опитите ми да инициирам обществена дискусия в същата посока, като в конкретния случай се включих в течащ през медиите спор между архитекти около новия проект за Женския пазар (2013 г.). Намесата ми дойде след като за основен проблем на проекта беше изведен уж неадекватния брой предвидени тоалетни:

Зародилата се дискусия за реконструкцията на Женския пазар в страниците на „Дневник“ (интервю с арх. Пламен Братков от „Група Град“ и отговор на арх. Росица Никифорова) е началото на положително развитие за София и за градоустройствената ни практика. [...] За съжаление естественият професионален фокус на колегията издърпва дебата в посока, която ѝ е по-близка и по-лесна: качествата на архитектурния проект и наболелите проблеми с професионалната конкуренция [т.е. проблема с архитектурните конкурси].

[...]

Триста тоалетни наистина са умопомрачителен брой! Хората на пазара досега се оправяха с четири, и стената на затвореното училище. Но дали се броят тоалетните, асансьорите или дори етажите, това е разговор между експерти. Това, в което трябваше да бъдем включени всички, е *диалог за ценностите, които насочват реконструкцията, и дебат за целите, които тя трябва да постигне в обществен и в човешки план.*

Зад всяка урбанистична намеса стоят ценности с по-абстрактен и политически характер: дали желание за хигиенизиране и хомогенизиране на градското пространство; дали за уважение и достойно включване на всички участници в градския живот; дали за максимизиране на икономическата ефективност и паричното обращение и пр. Проектирането не се превръща в безпристрастен технологичен процес, като бягаме от дебат и твърдим че специалистите са взели „най-доброто решение“ някъде на чертожните маси. Тогава просто произволно попаднали ценности са се наместили като

3.3). Работата по нея стана възможна благодарение на финансиране получено по друга изследователска тема от Центъра за академични изследвания в София. Днес продължавам да работя в тези теоретични посоки като член на секция "Общество на знанието" към Института по философия и социология при БАН.

неутрални и се изпълняват без размисъл: може би личните убеждения на проектанта, може би текущата интелектуална мода сред общинските съветници или онова, което посредством политик на трибуната се опитва да разчете от медиите като тенденции.

(„Още за бъдещето на Женския пазар”, в-к Дневник, 13 септ. 2013, http://www.dnevnik.bg/live/chitatelski_dnevnik/2013/09/13/2139299_chitatelski_dnevnik_oshte_za_budeshteto_na_jenskiia/, наблягането в оригинала.)

Такава дискусия е изключително актуална и належаща в българския контекст. Проектите за градски намеси набират скорост през последното десетилетие благодарение на достъпа до финансиране, а политици, институции и експерти имат малко опит с проблемите, които градското развитие поставя в едно либерално-демократично общество. Те прибягват до бриколаж от модели и дискурси, взети от различни школи в западноевропейския дебат, които за съжаление рядко са разбрани и осмислени внимателно.²

1. Поставяне на проблема

Технократичните форми на действието обхващат широк клас от действия и отношения в съвременните общества и отвъд градската политика. Дискусията тук би била валидна за целия този клас, но с цел по-лесното ѝ онагледяване в текста я ограничавам до взаимодействията около градското планиране, управление и развитие. По същият начин анализът реално би имал отношение към политиката и политическото въобще, но в изложението се ограничавам до обсега на „градската политика”. Ще проблематизирам онова, което иначе представя себе си като чисто технически и технократски процес на администриране и подобряване на града: планиране на урбанистични проекти, на обществени или частни инвестиции в градската материалност, всекидневното регулиране на поведението в градското пространство, арбитражиране между интересите на различните му обитатели чрез правила и служители... Ще нарека това „технократични форми на действието”.

Ще покажа, че технократичното действие е всъщност политическо по характер – и затова – етически натоварено към онези, чиито съдби засяга. Изпълняващият го трябва да държи предвид крайните ефекти от своята работа – в противовес на традиционните освобождаващи го дискурси за научна обективност, професионални стандарти, експертиза... Социологическата традиция на рефлексивност е ценна в това отношение за дисциплините и профе-

²Пренесените западни дискурси често влизат и в любопитни форми на хибридикация с наследството от парадигмата на социалистическото градско планиране. Систематично изследване на градското планиране в България днес като терен на европеизация е направено от Павел Янчев (Yanchev 2012).

сионалните области, които пряко се намесват в курса на обществения живот. Функционирането на рефлексивността ще бъде демонстрирано по-долу.

Социологът също е експерт (поне попадайки в някои обществени констелации), но същата тази рефлексивна традиция усложнява и донякъде обезкуражава неговото или нейното ангажиране с обществените процеси отвъд обичайната социологическа работа по критическото им теоретизиране. Директното действие води до разнообразни и неочаквани ефекти на власт и подчиняване, и често би противоречало на теоретично изведените социологически ценности. Съпътстваща задача е да разбере има ли и какъв е етическият императив, който да ръководи социолога в заемането на политически позиции, така че да остане съзвучен с достиженията на фундаменталната теория. С други думи, питам се какви са рефлексивно-теоретичните предпоставки, позволяващи ми да напиша публицистичен текст като цитирания по-горе?

Развивайки аналитичното понятие за градска политика, ще илюстрирам аргументите си с примери от подготовката на реконструкцията на Женския пазар в София (осъществена 2013-14 г.), и по-общо, от политиките към общинските пазари в града. Емпиричното изследване на градския конфликт около Женския пазар проведех на множество нива, обхващайки политическото многообразие от обикновените жители, продавачи, посетители на пазара, през активистите, лобиращи за премахването или борещи се за запазването му, до общественото мнение в различните му посоки, журналистите, администраторите, архитектите, общинските съветници... Това ми дава възможност да огледам технократичното действие от различни ъгли – отдолу и отгоре – и да покажа взаимовръзките му с политическото и обикновеното действие.

От теоретична страна, ще вкореня анализа в теория, представителна за постструктуралистката социология: постмарксистката (постфундационистка) дискурсна теория, водеща началото си от работите на Ернесто Лакло и Шантал Муф (Laclau and Mouffe 2001, Laclau 1990, Лаклау 2004 и други), т.нар. Есекска школа.³ Тя е слабо позната в българската социология извън отделни анализи на популизма (Лакло 2013, Вацов 2017) и демократичната теория (Муф 2013), затова тук теоретичният ѝ апарат ще бъде въведен подробно.⁴

Разбирането за вездесъщото присъствие на *политическото* в същината на всички обществени или просто човешки взаимодействия е базов компонент

³Тъй като понятието „дискурс“ е значимо за няколко теоретични парадигми, които споделят някои общи теоретични места, но и се различават по конструирането на основните си понятия, тук ще отбележа, че постфундационистката дискурсна теория е различна от влиятелната перспектива на Фуко. Тя извежда себе си като постмарксистка традиция, надграждаща идеите на Грамши. Не съвпада също така с лингвистичното разбиране за дискурс в теорията на критическия дискурсивен анализ на Норман Феркло. Препоръчвам кратък понятийно-генеалогичен преглед, който я поставя в контекста на другите родствени ѝ теории (Laclau 2009).

⁴Но вж: дисертацията на Медаров (2017) и моята собствена (Венков 2017).

за съвременната социология и конкретно за дискурсна теория на Лакло и Муф. Операционализирането на това прозрение за по-приложни изследвания обаче не е очевидно и се нуждае от извършването на още социологическа работа. Третата важна задача на текста е да разгледа пропуските на дискурсна теория в тази посока, да допълни теоретичния ѝ апарат и да развие език, който е по-достъпен за приложна работа. В тази посока ще дискутирам понятията за политическо, технократично и обикновено действие.

2. Градска политика

Дефинирам „градска политика“ достатъчно общо като процесът и арената, в които разнородните участници в градския живот постигат общо разбиране за или реализират конфликтите относно условията на съвместния живот в града. Градската политика е арената, където се решават въпросите по поделяне на общото физическо пространство, икономическа система, относителна йерархия на обществени съотнасяния, процедури на упражняване на власт и всички останали реалности, които действат върху всички съ-обитаващи без те да имат избор да се оттеглят. Тук става дума не само за съревнование относно преразпределението на ограничените градски ресурси (за място в градската икономика, за пространство и пр.), но също така и относно нормите, вкусовете и начините на живот в твърде компактно физическо пространство на града.

Тази дефиниция за „политика“ би могла да бъде припозната от всяка изследователска школа, но причината е, че е твърде неясно определена. Дяволът е в сказуемото: какъв клас действия включваме в понятието „договаряне“ на условията на съжителство? Кога някакви социални противоречия приемаме за политически конфликт и кога са нещо по-малко?

В стандартното разбиране за градската политика – в популярния език и в немалко научни теории – тя е арената на целеположени, рационализирани, обществено ориентирани действия. Те най-често трябва да са съпътствани от определени обществени технологии: общински съвети, избори, предизборни платформи, административни звена от изготвящи политиките експерти и бюрокрация, мобилизации на граждански движения, протести, подписки, медийни кампании и т.н.⁵ Бурдийо именува тази арена на действие „политическо поле“ (Bourdieu 1991: 163-219). То се оказва основния фокус и на американските изследвания на градската политика (теория на елитите, теория на режимите и други, вж: Judge, Stoker, and Wolman 1995: 13-159). Но такова разбиране ограничава смисъла на политиката до игрите сред градската администрация (кмет, Общински съвет), или в най-добрия случай – и до проявите

⁵В популярните представи у нас често гражданската мобилизация също се смята за лежача извън политиката, която е ограничавана единствено до партийните борби.

на онези групи, които са овладели технологията на гражданското действие и протест.

Технологичният процес на управление на градското пространство, икономиката, определянето на достъпа до инфраструктура и др. се мислят като неутрални и отделени от политиката особено убедено от самите представители на професиите, които практикуват тези дейности. Архитектът, който разработва проекта за замяна на един общински пазар с пешеходно пространство с магазини, смята, че провежда чисто техническо, а не политическо действие. За него политиката се отнася до активния политически конфликт, тя обхваща случаите на обществено противопоставяне.

Нека да разгледаме този пример в подробности. На Женския пазар пешеходното пространство с „улица на ресторантите”, магазини, градинки, зелени площи и „фонтани, изкуствени езера, воден часовник”⁶ е свързано с различен тип потребление и друг тип присъствие в градското пространство спрямо типичното за мястото дотогава. За разлика от дотогава съществувалия там пазар, то не е обърнато към насъщните нужди на всички социални прослойки, към динамичната търговия на „какво ли не“ от най-причудливи източници (оцеляващи производства на стари социалистически артикули, малки цехове в Родопите, пътуващи продавачи на универсални рендета от Сърбия, по два-три килограма плодове от домашната градина край София, или намерени вчера на боклука чинии, чаши или стари дрехи), към бавното присъствие без съпътстваща консумация на пенсионери-стари познати, бедняци, роми, ритаци топка деца, както и луди. Новото пространство вече е скроено за друг тип хора – включително и във въображението на самия архитект, докато го прави – които ще се спрат да обменят клюки не директно, наред множеството, а ще седнат на кафе, ще си уредят среща за обяд в ресторант, ще обикалят по магазините, за да изберат по-качествени стоки (на съответните по-високи цени, защото магазините плащат други наеми, зареждат се вече по друг начин и така нататък). Женският пазар е пресъздаден според чувствителността за потребление, почивка и удоволствие на средната класа.

Аналогично икономистът и юристът създават процедурите и критериите за конкурси, по които ще се отдават търговските обекти (маси и павилиони), смятайки, че извършват своята професионална дейност като следват най-добрите образци и практики. Установените от тях критерии обаче с времето неусетно ще наклонят динамиката към по-едър или по-дребен тип търговци, и съответно – към различен социален произход на наемателите ползващи се от пазара. През последните години въвеждането на наемане на сергиите и павилионите при условията на тайно наддаване и дългосрочен период от една или три години създава силно конкурентна обстановка, в която наемателите трябва

⁶ „Падение и възход на Женския пазар”, в-к Дневник, 17 март 2007, http://www.dnevnik.bg/print/arhiv_zh_grada/2007/03/17/319323_padenie_i_vuzhod_na_jenskiia_pazar/.

ва да успеят да предложат възможно най-висок наем/приход за общината, за да са сигурни, че ще продължат да си изкарват хляба. В конкурсите по-ниско рентабилните бизнеси са винаги измествани от такива с по-висока норма на печалба. Напълно в съгласие с класическите икономически постулати така се предизвиква все по-ефективно организиране на търговската услуга. Това е и търсеният ефект от специалистите, които функционират в обичайните за икономическата си професия „обективни“ разбирания.

Но какво означава по-ефективно организиране на търговската услуга? Това е намаляване на вътрешните разходи и търсене на по-големи обороти. Постепенният резултат е уеднаквяването и професионализирането на наемателите, които трябва да намерят най-минималната и сигурна форма за своята дейност: а това е да препродават продукцията от зеленчуковата борса, често пъти внесена там от други страни.⁷ Производителите намират за все по-трудно да се задържат на пазара.⁸ Достъпът до хранителни продукти на софиянци се променя, а по-малките пазари се превръщат в бутикови и лишават от достъп

⁷Когато поставих пред управата на едно от общинските дружества в София въпроса за несигурността на наемателите, честите фалити и отказването на дългогодишни продавачи поради изменчивия финансов цикъл на търговете (пълният анализ на тези динамики е изложен във Венков 2015) и поражданите в резултат липса на доверие и враждебна нагласа от продавачите към институцията-стопанин, ми беше отговорено:

„Ние сме търговско дружество и трябва да търсим максимални приходи, нямаме социални функции. Идват такива дето фалират, но понякога идват и по-добри от предишните. Примерно отсреща една пицерия замени предния бургер и три пъти по-голям наем плаща. Три пъти по-добре работи и три пъти повече клиенти има!“

Вътрешно институционалните отношения между стопанин на пазара и продавачи са видени през фигурата на свободния пазар и това е саморазбиращ се, нетърпящ рефлексия принцип. При все това в практиката на управление съвсем не е универсален. Същата управа не го прилагаше към „био-фермерите“, на които беше определила символичен фиксиран наем. За разлика от традиционните наематели те се явяваха превъплъщение на желаните от софийските управляващи нови форми на потребление и стил за европейска София – освен че като активисти имаха културния капитал да изискват специално отношение към себе си.

⁸Една от наемателките на магазини на Женския пазар ми разказа емоционално през 2012 г.:

„Преди години идваха селяни, производители. Ние имахме тук приятели в Пловдивско, ходихме много често при тях на гости. С оранжерии, декари оранжерии!

- И кво, отказват се да идват тука?

Откааазват се – ама не може! Значи, производителят не може да изкарва такива пари. Хиляда, хиляда и двеста лева до две хиляди стигат магазините! [Става дума за старите разнебитени павилиони на Ж.п.] Айде кажете ми, какво трябва да насади тоя човек, какви препарати трябва да използва, как ще го докара, как ще даде заплата, че и за него да остане, и да плати 24 хиляди лева на година за наем?!“ (Жена на ср. възраст, българка, собственик на павилион за хранителни стоки.)

По-късно, в резултат от „обновяването“ на пазара през 2013-2014, тя самата се отказа от бизнеса си и днес е с цялото си семейство в Германия, като наемен работник.

големи групи от населението с по-скромни доходи (Венков 2015).

В тези примери виждаме как архитектът, юристът, администраторът практически извършват преговаряне на условията на живот в града и преразпределение на съществуващите ресурси от едни социални групи към други. Те имат мащабно участие в градската политика, но за да разпознаем това трябва да пренебрегнем представата, че последната е конкретно и ограничено поле на действие.

Тук може да се възрази, че експертите са положени в йерархична верига и рамките на действията им са зададени от решения на Общинския съвет, които са действително политически по същността си. Но това игнорира няколко факта. Първо, че тяхната свобода на действие в подадените от по-висока инстанция инструкции и документи никога не е нулева. И второ, че поддържането на продуктивни отношения винаги е въпрос на двупосочен обмен: то е съпътствано от формален и неформален диалог, чрез който не само овластените задават действията на изпълнителите, но и изпълнителите влияят върху разбиранията и решенията на своите началници.⁹

Следователно натоварените с техническото експертно действие извършват в действителност технократично действие. Това, което ги освобождава от отговорност за властта, с която разполагат, е популярната представа за ограничения обсег на политическото, заедно с установените виждания на професионалните им полета, че са извън „правенето на политика“. Разширяването на интерпретацията какво е политика е първа стъпка – дори бих казал, минимално условие за възможност – за постигане на справедливо уреждане на градското съжителство и планиране на пространствата на града (за дебата около създаването на „справедливи градове“ вж. например Fainstein 2004).

⁹Ще дам следния пример от практиката на общинските дружества управляващи софийските пазари. Правилниците им действително повеляват, че минималната цена в конкурса за отдаване на търговския обект не може да бъде намалена с повече от 10% спрямо наема даден от последния стопанисващ обекта. Така, ако новоизпечен предприемач е спечелил обект с много висока оферта и по тази причина скоро след това е фалирал, павилионът за дълго остава празен тъй като всички останали трябва да се съобразяват вече с тази нереална цена. На пазара „Римската стена“ това беше причина за една цяла зона от празни обекти. В своята регулярна комуникация с общински съветници директорът на дружеството може да иска промяна на правилото – или не. В действителност, едва през 2009 г., при икономическата криза, след голям натиск от търговците правилото е заобиколено с нарочно решение на борда на директорите (Венков 2015, 33):

„Писаха тука писмо до Тулешкова [началник на дирекцията по стопанска дейност в Общината], даже директорът на пазара помагаше! Първия път той, и той се изрепчи като се оплакахме, ама му викаме: „Тука всички много лесно ще затворим! Ние направо сме фалирали“ и тогава ни подкрепи.“

Успехът на това действие показва и свободата-отговорност за действие на изпълнителния директор, и възможността за формален и неформален диалог по йерархията, който води до резултати.

Тази стъпка разчита на личната съвест, отговорност и чувство за справедливост на участниците в технократичното действие. Не очаквам, разбира се, че те всички притежават такива качества, но за мен проблемът е, че установеният ред в съвременното градско управление невидимо работи срещу онези, които ги имат.

Критическият ми патос е насочен към два момента на откъсване при действията в експертна позиция. Първият е откъсването на професионалните навици, критерии, ценности, граници за приемливо и неприемливо, очевидно и неубедително, важно и незначително – всичко онова, което направлява практическите действия на един представител на експертно поле във всекидневната му работа – от ограничеността на условията и споровете, които някога са ги породили. В практиката се забравя възможността за тяхната проблематичност. Дискурсната теория директно ни предоставя инструменти за преосмисляне на този проблем. Тя е изградена около вниманието към политическите залози в основата на всяко действие и позиция.

Вторият момент на откъсване е от ефекта, който управленското действие има върху реални човешки съдби. Онези, които ще понесат последствията от него, са превърнати от професионалното въображение в стандартизирани обекти. Още по-често са дори изличени като човеци чрез употребата на заместващ език от абстрактни понятия. Специалистите предпочитат да работят и разсъждават през понятия като „градското пространство”, „смяна на обитаването”, „икономически тенденции”, „социална динамика”. Тук човешки съдби не присъстват.¹⁰

Този втори момент на откъсване е същностен за отделянето на технократичното действие като специален клас. Ще го изследвам в по-следващата точка и там ще покажа затрудненията на дискурсната теория при работа с него. Сега ще въведа апарата на дискурсната теория и ще дискутирам първия момент на откъсване.

3. Апарат на дискурсната теория

Дискурсната теория приема, че всички предмети и действия носят смислово значение за наблюдаващите ги.¹¹ Придаваните значения съставят за всеки индивид когнитивни образи на действителността, но конструирането на

¹⁰По време на подготовката за новия европейски инструмент „Интегриран план за градско възстановяване и развитие“ за град София, участващите архитекти бяха горди, че за пръв път взимат предвид в работата си и „социалния слой”. За тях това беше означение агрегиращо самите ползватели на публичните пространства. Това е действителен напредък, но всъщност те мислеха реалните хора отново абстрактно, подозирам през слоевете в AutoCAD (където можеш да направиш например слой на подземната инфраструктура).

¹¹Въведението в дискурсната теория тук базирам на две кратки изложения, които препоръчвам за начинаещия читател (Howarth and Stavrakakis 2000; Torfing 2005). По-

какъвто и да е образ е по необходимост избирателно – то предполага серии от решения кои аспекти на действителното да бъдат включени и как да бъдат организирани. Всеки избор е пропит с обществено възпитани ценности, модели на мислене и поведение, които разграничават значими от незначителни аспекти. С други думи, индивидите придават смисли на нещата в света около себе си по системи от правила, които са социално произведени и исторически насложени се. Тези системи от правила за означаване наричаме *дискурси*. Те установяват смисловите връзки между предмети, действия, практики, социални роли за индивида, като ги вплитат в ансамбъл от взаимоотношения. Те имат фундаментално значение за това как даден физически обект, човек, група хора, социален процес или градската среда са възприемани от субекта.¹²

Всички обекти са обекти на дискурс. Хората не могат да ги представят или мислят извън някакъв снабдяващ ги с идентичност дискурс. Тъй като дискурсите са материалът за всеки акт на комуникация, те се оказват споделени в социални групи от дейци. Социалната реалност е съставена от социално споделени системи на означаване – дискурси. Дискурсната теория отхвърля идеята за индивида като автономен създател на своите идеи и действия, надарен с абстрактна вътрешна рационалност. Идвайки в социалния свят, човек попада в свят на дискурси: какво казваме, мислим или правим е обусловено от повече или по-малко вече наслоили се дискурси. Те от своя страна постоянно са трансформирани от това, което казваме, мислим или правим.

Дискурсите установяват за наблюдателя система от отношения между обектите в света – с други думи, дават им *идентичности*. Собствената идентичност е също дискурсивно конструирана – позицията на субекта е резултат от постоянно самоозначаване в отношение със смислите, придавани на външните нему обекти. Така теорията достига до разбирането, че всеки дискурс има *политическа природа* и не може да бъде иначе. Той подрежда социалния свят по определен начин, а не по друг; предписва идентичностите на обектите и на самия субект; тегли граници на установено и странно, на свое и чуждо.

пространно аналитично въведение може да се намери в Мартила (Marttila 2015).

¹²Това се отнася дори до чисто физически сетивни характеристики. Ще дам два ярки примера. Област на активни изследвания е откритието, че когнитивното разграничаване на цветовете зависи от думите за цветовете, с които разполагат различните култури (вж. Kay and Regier 2006 за преглед на литературата). Има култури, чиито представители разпознават като различни едва пет цвята (Roberson et al. 2005) или дори само три (светло, тъмно и червено).

По аналогичен начин европейците пък намират за трудно да боравят с олфакторния спектър: да определят миризми отвъд несръчните сравнения „мирише на кафе / на банани / като печен сладкиш“. Но на планетата има няколко езика, разполагащи с абстрактен олфакторен речник. Израсналите с тези езици обозначават представени им *непознати* миризми със същото време на реакция, с което обозначават показвани цветове и нюанси (вж. Majid and Burenhult 2014).

Тези актове не могат да бъдат неутрални – те проецират власт. Дискурсите структурират социалните отношения, правят определени конфигурации на властта „естествени“ и по този начин ги прикриват.

Дискурсивната власт става видима при сблъсък с други дискурси – те могат да дестабилизируют установените смисли и да поставят естествения ред под въпрос. Съпротива срещу статуквото може да се осъществи само ако субектът формулира или влезе в досег с дискурс, който е алтернатива на доминиращия. Последният дава език, на който да се мисли проблематичността на статуквото.

Каква е вътрешната структура на дискурса? *Елементите* на дискурса, така наречените *означаващи* (signifiers), са „правила“ за оразличаване между едно и друго в света. Значенията не се съдържат в означаващите и не са фиксирани в тях преддискурсивно. Всяко означаващо/елемент на дискурса може да се конституира единствено чрез отношения с други означаващи. Можем да разберем какво е „дъщеря“, само ако разберем и „баща“ и „майка“, „родители“, а също така и разграничението между мъжки и женски пол. Така, елементите винаги са конфигурирани в мрежа на отношения и са определени от мрежата в цялост.¹³

Нови значения се създават или модифицират чрез възникването и пренареждането на отношения между дискурсивните елементи. Практика, която установява отношение между дискурсивни елементи, предизвикващо взаимното модифициране на тяхната идентичност, се нарича *артикулация*. Артикулацията е елементарното действие в дискурсивната теория. Когато Нютон създава уравненията си за движението на небесните тела, той внася ново въображение за това движение, артикулира го вече чрез „физични закони“ и математически взаимодействия. Летните протести през 2013 г. – събиране на доста разнородни хора – бяха артикулирани като „протести на умните и красивите“ и това вече фиксира тяхната идентичност, идентичността на участващите в тях, и дори цялостна линия на разделение в българското общество, която дотогава съществуваше по други начини. Такива означаващи, които сякаш организират цяла област от дискурса, се наричат *възлови точки* (nodal points).

Всяка нова артикулация включва задължителен момент на *радикална не-сигурност* (radical contingency) и *непредрешимост* (undecidability). Можем да изведем това чрез допускане на противното: ако резултатът от артикулацията следва „логично“ и еднозначно от наличните елементи, то тя се явява съотношение в системата от значения и тъй като цялата система от разлики

¹³ Това наблюдение идва от лингвистичния структурализъм на Сосюр: в един език няма позитивни термини, само разлики между термини. Езикът съставя система, в която нито един елемент не може да бъде дефиниран без зависимост от други (Laclau 2009, 542). Помислете за съдържанието на един тълковен речник на българския език, където една дума винаги е обяснена чрез други думи.

общо задава всяко вътрешно значение/оразличаване, тя се оказва „вече съществуваща“ и вътрешна разлика – не се извършва промяна в идентичностите в мрежата. Следователно артикулацията е винаги взаимодействие, което ражда продуктивно ново значение, неизвездимо и непрогнозируемо напълно от началните условия.

Една система от дискурси трябва да подрежда и да обяснява реалността, която среща, за да запази своето ядро от вече фиксирани идентичности и отношения. Редът ѝ е заплашен при натъкване на нови значения и събития, които не пасват на регулярностите произтичащи от този ред. Всеки външен за дискурса елемент трябва да бъде артикулиран през дискурса и присвоен, иначе може да предизвика криза (наричана в дискурсна теория *дислокация*). По ирония на съдбата, артикулирането му в дискурса води до модифициране на вътрешността на дискурса (вж. по-горе). Затова дискурсите са гъвкави и динамични: постоянно произвеждани, преинтерпретирани и оспорвани. Те обаче не са напълно хаотични: винаги са частично структурирани, и частично нарушени и отворени към новото.

Радикалната новост и несигурност (*contingency*), която видяхме при артикулацията, е всъщност фундаментално свойство на дискурсивното, защото характеризира всяко взаимодействие между вътрешното и външното на дискурса. Действителността винаги прелива отвъд онова, което може да бъде обхванато от дискурса, рано или късно тя хвърля предизвикателства към порядъка му, с които дискурсът не успява да се справи. За да успее да премахне радикалната несигурност системата от дискурси трябва да фиксира всички значения, да стане универсално обяснение на света, но това е принципно невъзможно. Така тя има граница, а границата прониква навътре до всеки неин елемент (защото всяко значение е определено от цялата система).

Доколкото целият дискурс е незавършен, дори най-вътрешните му значения остават винаги незавършени и не стабилизирани напълно. Единственият изход е тази вродена нарушеност да се маскира и забрави; да се претендира, че идентичностите са действително сигурни и логично произлизащи от порядъка; да не се забелязва, че този порядък някъде се къса, някъде няма дъно, на някакво ниво е не логично, а произволно изведен. Това е присъстващият в дискурса момент на *идеологическо тотализиране*. Тук идеологическото „изкривяване“ на истинното положение на нещата се отнася до прикриването на самата непредрешимост на социалното, до отричането на произволността, несигурността и парадоксалността на идентичностите. Всъщност, всяка артикулация (присвояване на значения) е по същността си движение към тотализиране; всяко придаване на смисъл е опит да съшием пукнатините на реалността.

От перспективата на така описания теоретичен апарат, „първият момент на откъсване“ в технократичното действие става непосредствено явен. Доста-

тъчно дълго съществувалите професионални полета, в които ценностите безпристрастност и обективност са значими, се откъсват от политическия елемент на произвол и уязвимост, който дискурсната теория така ясно посочва в основата на *всеки* дискурс (система на познание). Няма значение дали самите полета са стагнирали без методологическо развитие, както може да се случи в по-практически области, когато действителността не им предоставя предизвикателства (а това често е така, ако те доминират властово спрямо обектите си), или в тях тече динамичен дебат и прогрес към нови и по-добри методи, и по-задълбочени познания. Този професионален дебат е най-често изцяло положен вътре в политическите условия, приети за даденост от дисциплината, и това прави последните невидими и трудни за проблематизиране.

Политическата природа на дискурса става видима за потопените в него субекти само при появата на алтернативно дискурсно описание. Тогава е неизбежно съревнование за приписване на идентичностите на обекти и дейци според единия или другия ред от значения. Обратно, когато границата на дискурса достигне отвъд видимия хоризонт на субекта, той се превръща в „естественото положение на нещата“. Това е *утаен* (sedimented) дискурс, чиято партикуларна и в определен смисъл, произволна същност – резултат от исторически случили се борби – е маскирана за субектите в него и вече изглежда универсална, логична и самоочевидна.¹⁴ Проблематичността на експертните практики се забравя в рутината и навика на практическото действие от една страна, и от друга – в самоуверяването на общността, членовете на която си казват едно и също един на друг и постоянно препотвърждават истинността и релевантността на гледните си точки.

Множество професионални практики се зараждат като моментни, частични, бързи решения на належащ проблем – може би дори с доброто намерение в бъдеще да бъдат прецизирани и коректно проверени – но скоро се превръщат в рутинни и непроблематични поради своето удобство и поради несекващия поток от нови спешни проблеми за решаване. Тези практики можем да открием особено в най-ниското ниво практическа дейност, всекидневната работа, която остава само незабележим фон за арените на тежки дилеми и сблъсък на мнения. Намират се също така в периферни области на познавателната система, които не привличат дисциплинарните спорове, но това не означава, че значението им е периферно.

Над половин век отне на градското планиране да преразгледа ползата и ефектите от базовия принцип на функционалното зонироване (жилищни, производствени и прочие зони), въпреки че оригиналните аргументи то да бъде възприето отдавна се бяха превърнали в наготово цитиран речитатив. Още по-трудно ще е за архитекта и урбаниста да поставят под въпрос навика да

¹⁴Механиката на утаени и проблематизирани дискурси е елегантно представена в едно приложно изследване (Hansen and Sørensen 2005: 95-97).

предрешават едни и други места за определени функции при планиране на обществени пространства („тук ще има будки за продажба, тук занаятчий, тук ще сложим фонтан, тук ще бъде улица на ресторантите“) – та нали ядрото на проектантската дейност е чертаенето на планове на пространството, подреждането на територията?

Утаените дискурси стигат надълбоко – до изграждането на самите проектантски чувствителност и изначален смисъл. Това чудесно си личи при онези най-прогресивни теоретични публикации на архитектски колективи, които се сблъскват с основанията за съществуване на професионална архитектура. Започвайки с честването на спонтанната архитектура на бедните, на решенията, които дадени колективи и общности сами намират за ползваните от тях пространства, те завършват пак с потвърждаване на изначалната роля на архитекта да решава и променя пространството за другите. Подобен е случаят, когато към маргинализирани общности (примерно турската Шекер махала в Пловдив) се ориентират проекти, които заменят едни ресурси, с които хората там вече разполагат (жилища и умения), с други ресурси с логики и форма на действие, които са по-близки до разбиранията на българското мнозинство и на професионалните експерти (за проникателна критика и самокритика на този несъзнателен ход вж. дипломната работа на Zlatanova 2016, 22-29).

4. Обикновени, технократични и политически форми на действието

Разликата между обикновеното и технократичното действие е, че второто е оправомощено да засяга съдбите на други дейци *повече* отколкото своята. Това право се дава срещу обещанието за отказ от егоистичен интерес. Обикновеното действие също засяга съдбите на другите, но то е преди всичко ориентирано спрямо личния интерес на дееца и се занимава на първо място с неговата си съдба. Ефектът върху другите е в графата „съпътстващи щети“. Правото на технократично действие се обосновава благодарение на претенцията за авторитет – експертен, институционален, научен и прочие – и/или на искрената убеденост, че е избрана най-добрата методология за изследване и решаване на даден проблем. В края на предната точка проблематизирах вживяването на самите дейци в тази заявка: забравянето, че перспективата им никога не е обоснована в пълнота.

Забележете, че при политическото действие е обратно. Обещанието за отказ от личен интерес остава, но на всички е известно, че проблемът е твърде сложен и не разполагаме с обективно решение. Политическият деец (кмет, общински съвет, синдикален лидер...) има правото да вземе решение според личните си убеждения, личните си качества и дори според интуицията си или „политическия си нюх“. Често употребяваната речева фигура, че при провал

деецът щял „да понесе своята политическа отговорност“ се основава на разбирането за присъстващ елемент на индивидуален произвол.¹⁵ От друга страна, у политическия деец го има съзнанието, че решението ще засегне много хора в положителна и отрицателна посока.

Двама автори, работещи в парадигмата на дискурсна теория, Глайнъс и Хауърт, водени от много близки до моите съображения – посочване на етическото измерение в общественото действие – въвеждат понятийно разделение между *социални практики* и *политически практики* (Glynos and Howarth 2007, 104-106). В настоящата точка ще проверя как седи технократичното действие в тяхната схема и дали тя е действително подходяща като принцип за определяне на обсега на политическото.

Социалните практики при Глайнъс и Хауърт са рутинизираните форми на действие, които не предполагат голяма степен на самоосъзнаваща се рефлексивност и не поставят под въпрос правилата и навиците, които ги направляват. Огромен брой действия – като правенето на закуска, изпращането на децата за училище и планирането на пътя до работа – допринасят за постоянното възпроизводство на различни социални системи (семейството, училището, транспортната система, работното място) и обикновено се извършват без да ни хрумне да поставим под въпрос правилата, които ги задвижват. Те, разбира се, никога не са изцяло рутинни и повтарящи се, винаги съдържат артикулационен елемент, но водеща при тях е тенденцията да се замаскира вродената в социалните системи несигурност (contingency) и кризисност.

Политическите практики, от друга страна, са реакциите на оголили се кризи в социалното: поставянето на нормите под въпрос или търсенето на решение, когато такова вече не е очевидно. Търсенето на решение може да приеме различни форми. Глайнъс и Хауърт изграждат втори понятийен слой на *етическо* и *идеологическо измерение* на практиките (пак там, 112-113, 117-120).¹⁶ Идеологическото измерение обхваща стремежа статуквото да се закрепят и възстановят, като се опитомат или замаскират проблемността му. Етическото измерение се отнася до приемане на политическата проблематичност, отвореност към радикално реконструиране на дискурса, обръщане към поставяне на самото ядро от норми под въпрос. Идеологическото и етическото измерения могат да бъдат разбрани като противоположните *движения* към доминиране съответно на социалното или политическото измерение в практиките.

¹⁵Може да казваме, че политическият деец „следва волята на народа“, но поставянето на определени точки в предизборната платформа е резултат от взето решение. То често е избор между сценарии, които са предложени от консултанти и експерти, а електоралният процес е само възможност сценариите да бъдат тествани пред електората и накрая легитимирани като политики.

¹⁶В следваща стъпка авторите се отказват от простото деление между социални и политически практики приемайки, че всяка практика има социално и политическо измерение. Тук спестявам този ход за простота на изложението.

В така изградената рамка авторите извеждат като цел на социалния учен *етическата критика* на практиките. Нейната задача е да разкрива идеологическия момент и затвореността на онези субектни идентификации, отричащи присъщата на практиката радикална несигурност и нелогичност (Glynos and Howarth 2007, 197-198).¹⁷ Търсеният от мен ход за предефиниране на по-широк кръг практики като спадащи към областта на политиката се стреми да постигне именно разширяване на пространството за етическа критика.

Къде в тази аналитична схема можем да поставим технократичното действие? Творческата работа на архитектите през повечето време е направлявана от множество установени (макар винаги наново артикулиращи се) съображения, ценности и схеми на възприятие. Те имат за задача да поставят под въпрос съществуващата наредба на едно градско пространство – може би дори търсят изцяло нови архитектурни форми и принципи, чрез които авторът да се изяви пред колегите си, – но, както описах в предишната точка, в много редки моменти поставят под въпрос своята собствена форма и условия. Това биха били моментите на политическа практика – когато системите, чрез които произвеждаме социалната действителност са поставени под въпрос и се появява възможност да бъдат заменени с нещо ново.

С други думи, в ситуацията на технократично действие, градското пространство и съдбите на обитателите му са подложени на пренареждане и регулиране, но за извършващия деец това е недраматичната дейност по решаване на серии от задачи с обективни параметри: дейност, която не е качествено по-различна от сутрешното планиране на пътя му от къщи до работа. Ползвателите на градското пространство (т.е. „населението“) са *обект* и тяхното поведение ще бъде предвидено *в една или друга* степен. Оперирането с обекти е по своята вътрешна логика социална практика. Тук няма значение в каква степен решаваните задачи отговарят на комплексната „действителност“ на терен – дали параметрите им се установяват с акуратно събиране и анализиране на статистически данни или дори чрез организиране на дискусии и партисипативни срещи с ползвателите, или, както най-често се случва у нас, просто по личната убеденост на общинския съветник/ експерта, че нещата стоят еднократно си.

За технократичното действие политическият момент по Глайнс и Хауърт се появява при възникване на конфликт, т.е. когато технократичното действие

¹⁷Предложена е и втори тип *нормативна критика* (Glynos and Howarth 2007, 193-197), използваща като нормативна основа изведените от Лакло и Муф принципи за „радикална и плуралистична демокрация“ (Laclau and Mouffe 2001, 176-193) и, по-късно, „агонистична политика“ (Муф 2013). Тук не ѝ отделям специално внимание, доколкото принципите на радикалната демокрация се покриват с практиката на етична критика, а предложението за агонистична политика смятам за партикулярно надстрояване, което не произтича логично от онтологията на дискурсия аналитичен апарат (срв. Hildebrand and Séville 2019).

вече се разпада. Когато обектът отсреща е готов на съпротива и на *неизчислима реакция* – неизчислима, защото тя вече е съобразена с тази на планиращия субект (експерта). Тогава се появява ситуацията на непредрешимост (undecidability), радикална неочакваност и несигурност (contingency), изискваща от управляващия субект да предприема ходове, които са *рискови*, чийто резултат е непредсказуем.¹⁸ С други думи политическото се ражда, когато другият се превърне в субект (по отношение на действията на експерта).

Ако приемем този, произтичащ от Глайнъс и Хауърт, модел за отграничаване на политическото, се съгласяваме с нереклексивната практика на общинския съветник, който без особена драма решава проблема с присъствието на нелицеприятно население в центъра на града, като премества пазарната търговия към по-висок клас, за да лиши това население от възможности за препитание. Наистина, това действие е съвсем в логиката на установените социални режими на потисничество и само ги утвърждава и засилва – така че в аналитично отношение тук няма политически момент. А отсреща политическият конфликт не възниква автоматично, както препоръчва либералната парадигма („засегнатите ще потърсят правата си и с това ще балансират системата”), заради драстичния властови градиент, който е отнел възможността на маргинализираното население *дори да формулира* алтернативен политически проект. Друг начин да кажем това е, че съответното население поема още един удар, който напълно се вписва в рутината на социалната му практика. Социалните му практики са формирани по такива удари и затова и от негова страна не се появява политически момент на новост и непредрешимост.¹⁹

Оказва се, че ако се опитаме да прокараме граница на градската политика въз основа на разделението между социални и политически практики, резултатът повече или по-малко съвпада със стандартно-популярната граница: субектът извършва политическо действие, само когато влиза в публично оспорване (както авторите открито отбелязват: Glynos and Howarth 2007, 115, 122-123). Отпада само изискването оспорването да се проведе през един осветен от либералната парадигма набор от инструменти, но така или иначе няма много други форми, през които то може бъде забелязано от „обществото”.

Такава концепция за политиката обаче работи в полза на статуквото, на властимащите (the powerful) и тяхната спокойна съвест. Когато един ден въз-

¹⁸Разбира се, нито едно действие в социалната реалност няма предвидим резултат (на 100%), но при социалните практики това субективно се маскира. Често и със задна дата – човек регулярно приписва логичност и свързаност на действията си, въпреки че в момента на осъществяването им те може да не са били така рационално подредени.

¹⁹В случая на Женския пазар в София, част от това население е попаднало там по силата на един вече усвоен номадизъм на прогонвания и загуба на препитания, и почти очаква следващите такива. Тук са се стекли отритнатите от други части на града; загубилите препитанието си по селата след затваряне на кооперативите; отхвърлените от расизма на формалния трудов пазар.

никне публично противопоставяне, властимащият има цялата възможност да възкликне обвинително „но *те* създават обществени проблеми, *те* създават конфликт”, защото проблемността не е била присъща на управленското действие дотогава. Властимащият ще се чувства особено в правото си, когато противопоставянето тръгва не от (безгласните) обекти на властовите действия, а от „идваща отвън“ намеса на активисти за градската среда или студент по социология.

Впрочем, студентът по социология не трябва да се притеснява да се окаже извън академичната роля и да се превърне в „создател на обществени проблеми”. Социологът винаги присъства в света като общественополитически деец – това е неизбежно с всяко описание, което той произвежда. След анализа на технократичното действие вече мога да си позволя да предложа нормативен хоризонт за намесата на учения в социалната действителност, в една по-практическа интерпретация на етичeskата критика на Глайнс и Хауърт. Интервенцията на социолога трябва да бъде едновременно експертно-технократско и политическо действие. Тя трябва да заеме формата на критика към практиките, които третират обезвластените като обекти (а това са социалните практики). Социологът трябва да провежда описания, които разширяват политическото пространство и пречат на овластените (но не само „властите”) да се разпореждат с рутина. От своя страна понятието за градска политика трябва да бъде конструирано така, че да упълномощи намесата на социолога с призови за политизиране на социалните практики и за оправомощаване като субекти на всички участници в споделената социална реалност на града.²⁰

5. Междусубектни отношения и властово неравенство

Технократичното действие в градската политика е проблематично с това, че част от жителите на града са преосмислени от субекти в обекти. Възможността да отпаднат правата на субект за другия в градската ситуация идва от участието в различна комуникативна среда и най-вече от наличието на властово неравенство. Участниците във всекидневната общност на дееца са по естествен път субекти: с тях той се съизмерва, очаква оценката им, по нея изгражда идентичността си. Прякото общуване налага убедително усещане за субектността на другия. Ако желаем да проверим по делението, което достигнахме по Глайнс и Хауърт, за възникване на политическия момент: прякото общуване е винаги непрогнозируемо в някаква значима за участниците в него

²⁰С други думи то трябва да защити ангажирания патос на текстове като „Още за бъдещето на Женския пазар”, в-к Дневник, 13 септ. 2013, http://www.dnevnik.bg/live/chitatelski_dnevnik/2013/09/13/2139299_chitatelski_dnevnik_oshte_za_budeshteto_na_jenskiia/ и „Имат ли нужда софиянци от Женския пазар?”, блог на кадаифбалкан, 2 март 2012, <https://kadaifbalkan.wordpress.com/2012/03/02/jenskiia-1/>.

степен. Общуването в познатата общност може да е в по-малка степен кризисно, защото разчита на множество разработени когнитивни схеми за предвиждане, обаче то се базира на социална игра, която е интригуваща за членовете в общността и ги държи далеч от рутината (тук алузията към Бурдийо не е случайна).

Комуникационните граници създават възможност другият да се мисли основно в трето лице. Неравенството пък създава условия другият да изглежда лишен от агентност, човешки ценности и т.н. Властовата разлика позволява нагласата да се разполага с него или проблемите му да бъдат „решавани”, а често дори да бъде забравено съществуването му. Оттук идва спецификата на управленското и технократското действия, но тя не е ограничена до тях. Всички участници в градския живот са в неравни отношения на власт.²¹

При ползване на дискурсна теория, това, което остава на заден план, е фактът, че въпреки цялата еднопосочност на технократичното действие (от перспективата на овластения експерт), то е действие *между* субекти. В модела на Глайнс и Хауърт преминаването към политическа кризисност става едновременно за двете страни – противопоставянето ги изважда от социалните им практики на, съответно, подреждащи и подреждани. Но щом участниците в градския живот са в неравни отношения на власт и практиките им са положени в различни мащаби, моделът на избухване на политическия конфликт трябва да се усложни асиметрично. За по-слабата страна кризисният момент може да настъпи без това въобще да се почувства от овластената.

Малко преди да се открие новото пространство на Женския пазар минах покрай витрината на познато семейство търговци, които по време на строежа се бяха преместили под наем в частен магазин близо до Львов мост. Те бяха много ядосани. Глобили ги инспектори, че сложили един кашон със стока отвън на стъпалото на магазина си. Всички дрехи трябвало да се закачат вътре. Обяснявах ми, че така не могат да продават, българинът иска да види дрехата отвън, да я пипне. Палеха се, че ще пишат жалба, и искаха да им помогна да я направят на авторитетно звучащ език. Множеството мащаби на власт, реакция, изпълнение, протест – въобще преплитането на политически практики на различни нива – са ясно видими в следното изказване на мъжа:

Откак Фандъкова дойде да види строежа [това се е случило няколко дни преди нашата среща], разпоредила е – никакви неща да не се окачат по фасадите на магазините. И инспекторите през ден минават! ...Ама не е тя, която е решила това нещо, какво знае тя за пазара? Кой знае кои ѝ говорят и дават „подпиши тука“

²¹ Не говорим само за очевидни йерархии като например реалната възможност общински съветник да се разпорежда със съдбите на наемателите на общинските пазари. Властова привилегия от по-фин порядък е способността на гражданин да заяви претенции как трябва да изглежда дадено градско пространство, как и от кого да се обитава (Venkov 2012; 2012a; Venkov 2019). Не всеки жител на града е способен на това.

и тя подписва. [– Действието от политическо е преинтерпретирано от самите пострадали като рутинно административно.]

Даже инспекторите ни викат, „ние се знаем с вас“ – те всеки ден са тука – „знаем, че това е грешно, ама така са ни наредили“. Те ни викат даже, вземете да изпратите една жалба!

Оня ден пък взеха един кашон с чорапи, дето жена ми го беше оставила на стъпалото! Та три дена ходих се разпавях, писах, че не е законно. Накрая получих писмо да отида да си го прибера от някакъв техен склад. (Мъж на средна възраст, ром, търговец на дрехи.)

Заповедта на кмета може да предизвика множество припламвания на протест – от гнева пред магазина до жалби в деловодството, които (както и самият шок от сблъсък със заповедта) в мащаба на пострадалите са определено политически, дислоциращи моменти, но в мащаба на властта са съвсем невидими.²²

Възможно ли е да направим модела за „политизиране“ на взаимодействието несиметричен, така че да взима под внимание ситуацията при всеки участник? Това би означавало да се откажем от отграничаването на политическото действие като публично, колективно или дори само като *реализирано* оспорване на статуквото,²³ защото вече не разполагаме с ясен избор за мащаба, в който да проверяваме дали то е такова. Гневът на търговците е публично действие в мащаба на пазарната улица, но не е публично в мащаба, с който работи градското управление; действията на Фандъкова са породили дискурсивна съпротива, но от мястото на властта изглежда, че насилието е прието безропотно – и следователно не е насилие. Запазвайки делението

²² Всъщност една от характеристиките, по които бихме могли да дефинираме обезвластяването, е, че преживяванията на криза и протест остават незабележими отвъд своя микро-свят. Припламването на протест може също така да бъде видимо, но рутинно за управленското действие. Избухването на „поданиците“ се е превърнало вече в очаквано и тривиално за общинските съветници. Докато слизахме по стълбите в Столична община след среща, където се реши разчистването на пазарчето „Римска стена“, един администратор реагира на намеците ми, че точно чрез политики като тази, която обсъждахме на срещата току-що, се стопява доверието в общината и се стига до протести и мобилизации на хората, с „Е, то вече без протести нищо не може да мине.“ (Перифразирам по спомен.)

²³ Тази представа е залегнала още при Лакло и Муф:

Въпреки че можем да утвърдим с Фуко, че където има власт, там има и съпротива, трябва също така да се признае, че формите на съпротива могат да са изключително разнообразни. Само в определени случаи тези форми на съпротива придобиват политически характер и се превръщат в борби насочени към прекратяването на отношенията на подчинение като такива. Ако през вековете е имало множество примери на женска съпротива срещу мъжкото господство, само при определени обстоятелства е могло да възникне феминисткото движение, което се бори за равенство. (Laclau and Mouffe 2001, 152-153)

между публично и частно, Глайнъс и Хауърт определят тази ситуация като *отношения на господство* (relations of domination), при които дискурсивна криза е настъпила, но се обработва едностранно, по „частни и неформални“ пътища и така социалните практики се възпроизвеждат без промяна (с други думи засегнатият субект преправя своите дискурси, така че да приемат новата реалност и собственото му безсилие). Наблюдавани отвън, те изглеждат не по-различно от неизбежните във всеки социален ред *отношения на подчинение* (relations of subordination), които не предизвикват усещане за репресия у субекта, доколкото са зададени от дискурсите, в която е положен, и му се струват естествени (Glynos and Howarth 2007, 120-121). А превръщането на отношенията на господство или подчинение в истински отношения на подтисничество (relations of oppression) се определя в теорията от възникването на политически антагонизъм. С други думи, оказва се, че нетърпим социален ред (подтисничество) е еквивалентно с успешно оспорван.²⁴ Безспорно важното разграничение между подчинение, което е естествено за субекта или проблематизирано от него, погрешно се слива с видимостта на това проблематизиране от някаква външна гледна точка.

В дискурсивната теория има напрежение между две различни употреби на епитета „политически“. Разгледаната в тази точка употреба предполага притежаването на сили в същия мащаб с тези на властта и затова не носи еманципативния потенциал, който търся за понятието „градска политика“. Но разполагаме и с по-базовото твърдение, че *всяко дискурсивно действие проектира власт и е по-същността си политическо*. В следващата, предпоследна точка ще стигна до това твърдение по заобиколен път, минаващ през анализ на емпиричните примери от терена ми на Женския пазар и извеждащ етичния императив за *ефекта върху другите*.

6. Градската политика като политика на градското съжителство

Определихме градската политика като процеса и арената, където се договарят и изковават условията на общия живот в града. Стандартните формулировки за детерминиране на собствена сфера на политиката стъпват на ограничения върху казуемото в това определение: политическо е онова договаряне на градското съжителство, което минава през конкретен тип технологии и институции, например онези на репрезентативната демокрация. Понякога се търсят характеристики на политическото отличаващи го на по-генерално ниво: основава се на рационален дебат, публично ориентирано е и подобни. Като цяло риторическият патос на традиционните формулировки на полити-

²⁴Трябва да отбележа, че оригиналната дефиниция на „отношения на господство“ е съвсем различна при Лакло и Муф, но и при тях успешния антагонизъм остава определящ за политическото действие (Laclau and Mouffe 2001, 153-154).

ката е да отделят един желан начин на управление на обществените дела, да го възвеличат и по този начин да го препоръчат на обществото. Моята риторическа цел е да присъединя онези начини на управление, които се стремят да избягат от етическата тежест (с която съм напълно съгласен), наложена от това възвеличаване, като се прикрият като уж безконфликтни неполитични практики.

Струва ми се, че независимо колко широкообхватни характеристики на политическия процес опитаме да изберем за дефиниция, винаги значително множество технократични и управленски действия ще останат извън нея. Изпълнителите им ще се прикрият зад „сляпо“ следване на правилата, въпреки че „слепотата“ също е политически избор, защото всяко придържане към формални инструкции е изпълнено със зони на неопределеност, които са свободни за социални игри и неформални напасвания. Преосмислянето на градската политика има за цел тези отваряния да бъдат направени видими най-малкото за практикуващия ги субект.

С тази цел прехвърлям търсенето на граница между политическо и неполитическо от характера на процеса към резултата от него. Заявявам, че *политическо действие е онова, което засяга съдбите на други субекти*. Градската политика, във финалния прочит, е всеки опит да се управлява, направлява, променя градското съжителство. Последното е разбирано като всекидневното на някакви субекти (техните практики, истории, географии, жизнен опит), положено поради компактното градско пространство във взаимодействие с това на други субекти. Доколкото взаимодействие между субектите е и самата репрезентация на материалните им взаимодействия, то разказите за същността на съжителството също са част от него.

Тук започва да се изяснява, че всяко действие би било политическо и няма да можем да отделим специална сфера на политиката. Тепърва ще дискутирам тази методологическа трудност, но нека преди това да видим какво печелим от такъв ход. Действително условията на съвместния градски живот се „предоговарят“ и при тихото налагане на практики в общите пространства, с които останалите се примиряват, или дори от проникването на практики, които *незабелязано от никого* биха преместили възприетите норми.²⁵ Това е точно социологическото разбиране на термина „договаряне“.

Работата по разчертаване на нов общински пазар – т.е. на нова архитек-

²⁵ Например Женският пазар като търговска и общинска институция има своите разписани норми на функциониране, а отделно от това всички участници имат своите неписани очаквания за обичайния вид на търговията там. Когато търговец, който няма ресурси да наеме маса, застане със своята връзка копър встрани от регламентираните по правилник сергии, той фактически променя ситуацията. После, със своята регулярност да бъде там всеки ден той постига някакъв баланс с действията на инспекторите (дали игра на котка и мишка или постоянно обновявани лични договори) без никаква изрично политическа битка за правилата на съ-съществуване. Междуременно очакванията на

тура на социални отношения – от страна на архитекта, икономиста или дори консултанта-социолог (чрез изследователски доклад за общината, от типа на Венков 2015) е усилие да се пренареди съжителството. Такова усилие ясно влиза в сферата на политиката, но тя обхваща много повече. Да разгледаме пример: съжителството в едно градско пространство на а) собственици на домове, принадлежащи към средната класа, на б) бедни собственици-хазяи, които не могат да инвестират в своите неподдържани сгради, и на в) имигранти от провинцията, предимно роми, които наемат разнебитените къщи на „б“ и внасят в района своите провинциални начини на живот.

На Женския пазар в София тази ситуация води до тежък конфликт. При това политическата активност на средната класа собственици „а“ не се отнася само до техните подписки, протести, срещи с общински съветници. Съществен компонент от политиката са самите разкази и преописания на съжителството на пазара, които тези жители създават. Разказите могат да са едновременно автентични преживявания на съжителството и да са конституирани със стратегическия замисъл да спечелят подкрепата на общината и обществото (Венков 2012; 2012а).

Но на пазара има конфликт около нормите за различните всекидневия много преди да се разрази в публични политически действия. Когато продавачи „в“ препискават дувера на близката къща, за да спестят пари от тоалетната на пазара, това би могъл да е обикновен факт на съжителството. Когато жител „а“ подпалва къща в квартала, в която живеят роми „в“, за да прекрати възможността последните да обитават неговата улица, това със сигурност е политически акт по управление на съжителството.²⁶ „Обикновеното“ действие на неорганизирания жител на града (само в последния пример не толкова обикновено) вече твърдо влиза в сферата на политиката.²⁷ Наричайки го политическо, оголваме тежката му етическа натовареност, че е част от борба за отстояване/налагане на своите интереси, разбирания, норми на живот или удобства и привилегии *за сметка на нечици други*. При това става дума не само за собствениците „а“, полагащи усилия да лишат едно вече маргинализирано население от препитание и от достъп до градския център, а друга голяма група софиянци от достъп до евтино продоволствие.²⁸ Този поглед търси от-

посетителите за това какво ще заварят на пазара се формират наново и нерегламентираните търговци стават част от идентичността на Ж.п.

²⁶Разбира се, тези версии остават непотвърдени, макар че са разказвани от самите българи-собственици, обикновено в ключа „Вижте какво се налага на нашите съседи да правят – докъде ни докараха!“.

²⁷Друг пример е отказът на търговците да продават на станалите им вече познати лица на активистите от „а“ лобиращи срещу пазара, третирането им пред сергията с мълчание или с ругатни. Въобще тук попада цялата категория на Джеймс Скот за всекидневни форми на съпротива, както, разбира се, и прецененият отказ от съпротива (Scott 1985).

²⁸За значението на Женския пазар за големи групи граждани вж. „Има ли нужда

говорност и на маргиналните участници „в“, които пренаписват практически нормите на местното съжителство. Погледът през политиката на градското съжителство вмениява отговорност за собствения принос към добруването на другия; това което нарекох „императив за ефекта върху другите“.

Но изложените примери също така подсказват, че разделянето на политическо от предполитическо може да се окаже невъзможно. Когато продавачите препискават дувара на собственик „а“, дори и да не влагат тактическа цел в това, а просто да спестяват 50 ст. от тоалетната на пазара, от страна на „а“ това бързо се превръща в част от политиката на съжителството. По два начина: или като вplete случая в разказите си, защото мястото на нецивилизованите „в“ не е тук, в града, или като го рационализира през тяхна тактическа цел.²⁹ Ако в действието обаче има компонент на „обратен расизъм“, т.е. благоприятствано е от утаени негативни чувства към българите/заможните/софиянците, дали не трябва да се счита за целенасочен политически акт?

Базиране на дееца и неговите мотивации, за да проведем граница политическо-предполитическо, не може да бъде продуктивно. Виждаме, че категориите неосъзнато действие и целеположено „управление на съжителството“ не могат да бъдат отделени и противопоставени, нито ефектите им се различават, та да оправдаят такива аналитични усилия. Аналогичен е случаят при чисто символните действия: разказите на собствениците „а“ пред журналисти и общински съветници променят политическата ситуация в тяхна полза, дори да са произведени като „автентични“ ядосани споделяния, без стратегическа умисъл. Дори да преодолеем техническите трудности по установяване на мотивациите за нечии действия, едно действие може да е породено от интериоризирани норми. Те репродуцират през субекта ходове, поправящи света според норми за това „как трябва да стоят нещата“ (а значи тези ходове трябва да определим като политически?) без никаква преднамереност.

Всъщност логическата линия за отделяне на политическото на базата на съзнателното намерение е проведена от Глайнъс и Хауърт. В изчистеното ѝ крайно развитие (изоставило индивида и глупавите въпроси дали едно действие е съзнателно и волево или не) стигаме точно до разгледаните вече политически и социални измерения на субектното действие. Политически биха били моментите на излизане от интериоризираните норми. Но вече

софиянци от Женския пазар?“, блог на кадаифбалкан, 2 март 2012, <https://kadaifbalkan.wordpress.com/2012/03/02/jenskiia-1/>

²⁹Това може да стане по много начини. Собственикът може да го възприеме като част от целенасочената война между двете групи. Или пък да си го обясни като част от някаква друга борба за капиталистическо преразпределение на ресурсите в града:

Да де, има и такава теория. Някои говорят, че целенасочено са ни поставени тука. Да се откажем. И после някой си щял да построи мол. (Жена на средна възраст, активист на комитета, живее непосредствено на пазара.)

видяхме, че за нашите критически цели тази граница не ни върши работа.

В традиционното разбиране „политически“ е характеристика към технологията, чрез която променяме социалната реалност. Отказвайки се да търся ограничението на политиката там, то всяко социално действие ще бъде политическо. Това все пак не ме изхвърля на непознат теоретичен терен. В дискурсната теория всяко социално действие е съставено от дискурсивни актове, а всеки дискурсивен акт е по същността си политически и съдържащ власт, защото е акт, който структурира отношенията между социалните дейци по определен начин (Howarth and Stavrakakis 2000, 4).

Да обобщим изводите от тази точка. Ако искам да позволя технократичното действие да се счита за политическо в някои свои случаи се налага да се примирия с невъзможността да се прокара граница между политика и предполитическо. Така обикновеното действие също се оказва политическо. Градската политика не е само областта на мащабно управление на градските ресурси, тя е истинска политика на градското съжителство, в смисъла на ежедневното договаряне и навигиране на множественост от интереси и начини на живот между всички нас заедно, като равноправни участници, макар и не дарени с равни възможности. Такова понятие приканва архитекта и общинския съветник да мислят бездомника на градския площад не като проблематичен обект, а като свой съсед. Целта им трябва да бъде не да „решат проблема“, а да работят заедно със съседа си, за подобряване на неговото и на всички положение – със същото уважение, с което работят и един с друг.

7. Ограничения на дискурсната теория и по-нататъшна работа

Трябва да уточня откъде идва разминаването между основаване на градската политика върху базовата дефиниция за дискурсивното и върху понятията социални и политически практики на Глайнъс и Хауърт. Да си припомним, че политическата природа на дискурса става видима за потопените в него субекти само при появата на алтернативно дискурсно описание. Тогава е неизбежно съревнованието в приписване на идентичностите на обекти и дейци според единия или другия ред от значения. Именно това съревнование авторите разпознават като „политическо“. Обратно, когато границата на дискурса се отдалечи отвъд видимия хоризонт за субекта, дискурсът се „утаява“ в самоочевидно и логично обяснение на света. Социалните практики съществуват в уталожените, де-политизирани дискурси, където „де-политизирани“ не означава нищо повече от това, че политическата същност на тяхното формиране във вече загубени или спечелени политически борби, е забравена.

Категориите на Глайнъс и Хауърт са положени върху разграничение, което Лакло прави в един по-стар свой текст между „полето на социалното“ като съставено от утаените форми на дискурс и „полето на политическото“, обхва-

щащо моментите на антагонизъм и непредрешимост (Laclau 1990, 35). Ние обаче знаем вече, че не можем да вземем тези полета за определяне на обществено понятие за политика, защото те не са междусубективно валидни – те са дефинирани като центрирани в действащия субект. Една система от дискурси може да изглежда утаена за субект, който се намира дълбоко във вътрешността ѝ, но близо до границите си тя винаги е проблематизирана. Местоположението на субекта е от значение.

Проблемът произтича от по-дълбока неспособност на дискурсната теория да работи със ситуации на взаимодействия между субекти-дейци. Тъй като при нея идентичностите са видими през дискурсивните си съставни части, подборният от автора субект-герой в даден сюжет лесно се оказва „сам“ в свят от дискурси и техните динамики. Изследователят може по избор да призовава или да кара да изчезват субектите, които задвижват и изпълняват тези дискурсивни динамики. Той може свободно да ги „трансмутира“ от едно ниво на колективност към друго. Властовите неравенства са също разложени на съставните си части и прикрити в други категории на теорията. Оттук се губи етическото измерение на *ефекта върху другите* от действията на субекта.

Изброените проблеми не се отнасят до собствения теоретичен хоризонт на дискурсната теория, който е фокусиран на онтологично ниво, а само до превода ѝ в приложна методология. Властта не е специално видима в теорията, защото е навсякъде. Не се появява нужда да се измерва и да се проверяват ефектите ѝ, защото критическият заряд на теорията е срещу *всяка* социална практика, като винаги съдържаща *някаква* власт и потисничество.³⁰ Затова на това онтологично ниво на разсъждение, етическата отговорност на субекта е към принципното проблематизиране и дестабилизиране на статуквото (етическата критика).

³⁰Всъщност Лакло и Муф посочват важноста да се моделира властта, но я оставят като бъдещ проект:

[...]Всяка форма на власт е конструирана прагматично, и *вътрешно* за социалното, [...], властта никога не е *основополагаща*. Проблемът за властта следователно не може да бъде поставян като търсене на класа т а или на доминант н и я сектор, които съставляват центъра на една хегемонична формация [...]. Но също толкова погрешно е да предлагаме като алтернатива плуралистичността или тоталната дифузия на властта в социалното, тъй като това ще направи невидимо за анализа присъствието на възловите точки и частичните съсредоточавания на власт, които съществуват във всяка социална формация. Тук е моментът, в който много от концепциите на класическия анализ – „център“, „власт“, „автономия“ и др. – могат наново да бъдат въведени, ако техният статус бъде предефиниран: всички те са несигурно напаснати [contingent] *социални логики*, които придобиват своето значение като такива в конкретни, конюнктурни контексти на взаимоотношения [conjunctural and relational contexts], в които те винаги ще бъдат ограничавани от други, често противоречащи им, логики. Никоя от тях няма абсолютна валидност, в смисъла на дефиниране на пространство или момент на структуриране, които да не могат на свой ред да бъдат преобърнати. (Laclau and Mouffe 2001, 142-143, наблягането в оригинала.)

Действително, ако дискутираме на това ниво на задълбочаване, възниква колебание можем ли да отдадем повече тежест на незаобиколимото действие на овластения отколкото на символите, които го направляват? При Женския пазар имаме конкретния план на властите по изгонване от „центъра на една вече европейска столица“ на срамно „неевропейски“ изглеждащото население (Venkov 2018, 245-46), но имаме и властта на „думи-практики“ като „европейски“, „ориенталски“, „представя нашата столица пред чужденците“ и пр., които *организират* това действие, нормализират го и, в известен смисъл, подтикват към него.

Извън специализираните социологически занимания, в обикновеното познание за света властовите решения са реализирани от конкретни дейци, а тях сме навикнали да държим етически отговорни, защото структурите на социалното обдаряват действията им с по-значими и видими последици по отношение на останалите участници. Дискурсивната власт на „думите-практики“, от друга страна, е отговорност, споделена от всички – включително и от най-обезвластения субект, който е оплетен от тази дискурсивна власт и затова през него тя също се възпроизвежда. В такъв случай критиката може да бъде насочена само към самите теоретично концептуализирани феномени („социални практики“, „идеологическо тотализиране“ и прочие) – точно това, което правят Глайнъс и Хауърт, когато отчленяват етическо и идеологическо измерение.

Глайнъс и Хауърт предупреждават, че да използваме този път на разсъждение, за да определим „политическото“ не в онтологичен, а в онтичен план – по отношение на сериите от позитивни обекти и процеси, които се случват в конкретни региони на обществото – т.е. за да отграничим сфера на политиката в позитивен смисъл, води до „заблудата на политицизма“ (fallacy of politicism, Glynos and Howarth 2007: 114). Това означава, че социалното се редуцира до политическото. Както открих емпирично в предната точка, действително започваме да разбираме всички социални отношения като политически по характер. Авторите съвсем валидно отбелязват, че когато едно понятие започва да обхваща всичко, престава да означава каквото и да е и да ни върши аналитична работа. Това, с което трябва да сме наясно обаче е, че за да възстановят някакво аналитично значение на понятието, те решават да го въведат изново, като допълнително построение спрямо онова, което е залегнало в онтологичния апарат на дискурсивната теория. Следователно техните категории за „социално“ и „политическо“ не следват от вътрешната логика на базовия апарат на Лакло и Муф, а са, в смисъла на теорията, несигурни напасвания (contingent).

Аз съм мотивиран от превръщането на дискурсивната теория в апарат за анализ и на онтическо ниво (например на взаимодействията между субекти-дейци). Бих искал да преместя погледа от субекта като потопен в дискурси, към дискурсивното като посредник за взаимодействие между съ-съществува-

щи дейци със своя история и вложеност в структурирани отношения. Ако задачата на Лакло и Муф в основополагащия им труд беше да деконструират унитарния субект (Laclau and Mouffe 2001), днес сме в позиция да опитаме да сглобим обратно социалните дейци като кристализации на социалното/дискурсивното със свои исторически траектории, които, макар и радикално непредвидими, не са напълно свободни. Това е изследователска програма, която ще бъде осъществена другаде (започвайки с Венков 2017, 122-145 и Venkov 2020).

В такава парадигма едно отграничаване на политическо и неполитическо (предполитическо?) би противоречало на предпоставките на дискурсивната теория. Полезният ход, вместо това, е да се потърси структура вътре във всеобемачия политически процес, която успоредява субектите във взаимодействия и във властови неравенства. Теоретичният модел на тази структура е *политическото многообразие*, което в частност моделира и градската политика като идентична с политика на градското съжителство (Венков 2017).

8. Обобщение

В този текст подготвих разбирането за комплексността на политическия процес, въвеждащ във взаимодействие много нива и контексти, като връзките между тях често не са явни за участниците. Конкретният ми фокус беше върху една форма на социалното действие, която по дефиниция пресича различни контексти, поставени във властово отношение: технократичното действие. Установих, че, дискурсивната теория не разполага с адекватен теоретичен модел за моделиране на такова (взаимо)действие. Такъв модел ще бъде изграден другаде чрез понятието за „политическо многообразие”.

В критически план посочих два момента на откъсване на технократичното действие, които се нуждаят от две етически движения на връщане. Първият момент е отпадането на рефлексията върху собствените основания на действието, а вторият – на рефлексията върху ефекта върху другите. Тези тенденции произтичат от асиметрията в придобиване на субектен статус при наличието на властово неравенство. Рестриктивните дефиниции за това какво е политика ограничават силно достъпа до субектен статус. Затова тук представих широка дефиниция на градската политика като всеки опит за управление на съжителството, и на политическото действие като всяко действие, което засяга съдбата на другите в града. Тогава и технократичното и обикновеното действия се оказват етически натоварени като политически по характер.

Такъв подход позволява да се постави например въпроса относно различното третиране на групи в града – едни като политически субекти, чиито нужди заслужават внимание („граждани”), и други, на чиито гръб са удов-

летворявани исканията на първите, защото те самите не получават правото да бъдат субекти. Те са агрегирани (и изчезват) в описания като „криминогенна обстановка”, „контингент”, „липса на култура в района“ и подобни.

БИБЛИОГРАФИЯ

Венков, Никола Ат. 2017. „Джентрификация на Женския пазар – конструиране на градски политики и трансформация на местните отношения.“ Докторска дисертация, Софийски университет.

Венков, Никола Ат. 2015. Пазарът „Римска стена“ – социологически анализ / Политики към общинските пазари. София: Студио „Архитектоника“.

Венков, Никола Ат. 2012. Гражданското общество и Женския пазар. София: Изследователски център по социални науки.

Венков, Никола Ат. 2012а. „Гражданите и пазарът. Дискурсите на един градски конфликт.“ *Критика и хуманизъм* 39:139-162.

Лаклау, Ернесто. 2004. *Еманципации*. Превод от Д. Тенев. София: Литавра.

Лакло, Ернесто. 2013. „Популизъмът: какво ли значи това?“ *Критика и хуманизъм* 41:209-225.

Медаров, Георги. 2017. „От либерализъм към авторитаризъм: Българският случай след 1989 г.“ Докторска дисертация, Софийски университет.

Муф, Шантал. 2013. *Демократическият парадокс*. Превод от Е. Станоева. София: Изток-Запад.

Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.

Fainstein, Susan. 2004. “Justice, Politics, and the Creation of Urban Space.” In *The city cultures reader*, edited by M. Miles, I. Borden and T. Hall, 141-55. London: Routledge.

Glynos, Jason, and David Howarth. 2007. *Logics of critical explanation in social and political theory*, *Routledge Innovations in Political Theory*. London and New York: Routledge.

Hansen, Allan Dreyer, and Eva Sørensen. 2005. “Polity As Politics: Studying the Shaping and Effects of Discursive Realities.” In *Discourse theory in European politics: Identity, politics and governance*, edited by David Howarth and Jasob Torfing, 93-116. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hildebrand, Marius, and Astrid Séville. 2019. “Post-Foundationalism and the Possibility of Critique: Comparing Laclau and Mouffe.” In *Discourse, Culture and Organization: Inquiries into Relational Structures of Power*, edited by Tomas Marttila, 323-42. Cham: Palgrave Macmillan.

Howarth, David, and Yannis Stavrakakis. 2000. “Introducing Discourse Theory and Political Analysis.” In *Discourse theory and political analysis: identities, hegemonomies, and social change*, edited by David Howarth, Aletta J. Norval and Yannis

Stavrakakis, 1-23. Manchester and New York: Manchester University Press.

Judge, David, Gerry Stoker, and Harold Wolman, eds. 1995. *Theories of urban politics*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Limited.

Kay, Paul, and Terry Regier. 2006. "Language, Thought and Color: Recent Developments." *Trends in cognitive sciences* 10 (2):51-54.

Laclau, Ernesto. 2009. "Discourse." In *A companion to contemporary political philosophy*, edited by Robert E. Goodin, Philip Pettit and Thomas W. Pogge, 541-48. Malden, MA: John Wiley & Sons.

Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution our Time*. London and New York: Verso.

Laclau, Ernesto, and Chantal Mouffe. 2001. *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. 2nd ed. London and New York: Verso.

Majid, Asifa, and Niclas Burenhult. 2014. "Odors Are Expressible in Language, As Long As You Speak the Right Language." *Cognition* 130 (2):266-270.

Marttila, Tomas. 2015. *Post-foundational discourse analysis: From political difference to empirical research*. Basingstoke and New York: Springer.

Mouffe, Chantal. 2000. *The democratic paradox*. London and New York: Verso.

Roberson, Debi, Jules Davidoff, Ian R.L. Davies, and Laura R. Shapiro. 2005. "Color Categories: Evidence for the Cultural Relativity Hypothesis." *Cognitive Psychology* 50 (4):378-411.

Scott, James C. 1985. *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. New Haven and London: Yale University Press.

Torfinn, Jacob. 2005. "Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges." In *Discourse theory in European politics: Identity, politics and governance*, edited by David Howarth and Jacob Torfinn, 1-32. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Venkov, Nikola A. 2020. "On the Retreat of Liberal Values and Access to Discourse: Extending Post-Foundational Discourse Theory." In *Discursive Approaches to Populism Across Disciplines – The Return of Populists and the People*, edited by Michael Kranert. Basingstoke and New York: Palgrave. (Под печат.)

Venkov, Nikola A. 2018. "Assembling the Post-Socialist Marketplace: Transitions and Regeneration Projects at the Central Pazar in Sofia." *EthnoAnthropo-Zoom/ЕтноАнтропозум* 17:229-279.

Yanchev, Pavel. 2012. "Europeanization of the Spatial Planning System in Bulgaria." MEng dissertation, KU Leuven.

Zlatanova, Mila. 2016. "Analysis on the Architectural Approach: Towards Housing in Highly Marginalized Communities." MA dissertation, University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

„ВОЙНИЦИТЕ НА ДЗЕРЖИНСКИ“: СЪВЕТСКОТО КИНО СРЕЩУ ИКОНОМИЧЕСКАТА КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯ

НИКОЛАЙ ЯНЕВ

Nikolay Yanev. Dzerzhinsky's Soldiers: Soviet Cinema Against the Economic Counterrevolution.

Cinema in Soviet Russia follows the Party directive to reflect “reality”. It is an order that both theoretical explorations of cinematography and filmmakers have to obey, at all stages of work – from shooting and cutting to editing. Filmmaking allows for a carefully scripted show of life in the Soviet state. Indeed, this is literally a process of assembling, constructing “reality”. Simultaneously, however, a reverse effect of re-construction is taking place in films: through the sequences of edited reality, the camera eye reveals the dark side of life in Soviet society. The viewer is pointed to the heroes of a shady world, the antagonists, who remain outside the official statistics and the evening news. The camera becomes a “spyhole”; though in the hands of cinematographers and directors. Nevertheless, its focus is also often set by screenwriters from the law enforcement, by investigators and consultants from the police, who work in the same genre of crime movies. To tell a colonel from a poet in the credits is difficult, they all are, in the words of Mayakovski, “soldiers of Dzerzhinsky” (the father of the Soviet secret service Cheka). The article explores the shared creative effort of filmmakers and state officers to reinstate order in a deviant reality. First, it examines the importance of the film industry in the governance of the Soviet state. Next, it analyzes the reasons used to legitimate cinema as a credible view of the world/picture of the world. The last part provides examples of how the film stories of the Soviet crime detective lift the veil of secrecy over one segment in the criminal underground - the “second” or black economy of the socialist state – in order to show and to punish the criminals.

Киното и съветската държава

Силата на киното за мобилизацията на големи маси от хора не е откритие на революционната власт. Първите опити то да бъде впрегнато в усилието на фронта са свързани с тоталната война от 1914-1918 г. Военно-кинематогра-

фичният отдел на Скобелевския комитет¹ се занимава с производството на агитационни ленти, рекрутира режисьори и оператори за нуждите на армията (Пархоменко 2009: 48). Имперските власти обсъждат както прилагането на мерки, свързани с цензурата, така и национализация на филмовата индустрия, но не предприемат решителни стъпки в тази посока. Основният материален актив на киното – лентата, остава в ръцете на частници, които произвеждат комерсиални „мистико-мелодраматични“ филми (Пархоменко 2009: 48).

Възможностите на киното като инструмент на революцията са оценени словом и делом от партията на болшевиките. *От всички изкуства за нас най-важно е киното*, заявява Ленин в беседа с Луначарски (без автор 1933: 10). Затова то трябва да бъде експроприирано. През 1918 г. прехвърлят Скобелевския комитет в структурата на киноотдела на Московския горсъвет² и забраняват да се извършва кинозаснемане без неговото разрешение. В двете столици³ въвеждат идеологическа цензура. Преследва се притежанието на частни киноапарати и любителското филмиране без надлежно позволение. На 27 август 1919 г. Съветът на народните комисари обнародва декрета „За национализация на киноделото“, който поставя началото на съветския кинематограф. Експроприираната киноиндустрия е поверена на народния комисариат на просвещението (Наркомпрос). През 1924 г. започват работа организациите „Совкино“ и „Госкино“, които отговарят за производството и разпространението на филми. По-късно Сталин, воден от принципа, *че не всяка централизация усилва диктата на властта*, отделя кинематографа в самостоятелен отрасъл и го подчинява непосредствено на правителството на СССР (Чугунов 2015: 91).

След монополизацията започва усилена експлоатация: продукцията нараства от 17 филма през 1923 до 102 през 1928 г. (Чугунов 2015: 90). На киното са възложени две функции: 1) да агитира, *да пропагандира определени нравствени и идеологически ценности и норми* и 2) *да отразява действителността*. С тяхна помощ се *конструира новата реалност* (Чугунов 2015: 90). Професионалистите опитват да поставят това „производство на действителност“ върху научни основи. Киножурналът на Асоциацията на революционната кинематография от 1925 г започва да води специална рубрика „Въпроси на социологията на киното“ (Лубашова 2011: 146). „Отражението на действителността“ е санкционирано от най-висока инстанция. Ленин инструктира народния комисар на просветата Луначарски, *че производството на нови филми, проникнати от комунистически идеали и отразяващи съветската*

¹Благотворителна организация в помощ на военнопневидите, учредена през 1904 г. във връзка с Руско-японската война по инициатива на сестрата на генерал Скобелев, княгиня Надежда Дмитриевна Белоселска-Белозерска.

²Градски съвет.

³Петроград и Москва.

действителност, трябва да започне от хрониката (без автор 1933: 10). На лице са разнообразни теоретични основания в полето на изкуствознанието, които подкрепят избора на Ленин да припознае киното като „най-важно“ в строителството на новия ред. Първо, то представлява нововъведение *от техническо естество, което дава възможност да се привлече вниманието към дотогава незабелязвани или само бегло засягани аспекти* (Моризо 2012: 347), тоест създава подробен, пълноценен свят. Второ, доколкото разчита на образ, отпечатан по законите на физиката върху материален носител, представя „реални“ или „възможно реални“ неща и позволява постигането на познание за тях (Шато 2012: 347).

В епохата на Сталин, талантът и усърдието на киноиндустрията намират подкрепа в личната грижа на Йосиф Висарионович. Резултатът е стахановски подвиг, съизмерим с героичните постижения на индустриализацията. Постигнато е *абсолютно изтриване на границите между реалността и нейните интерпретации в киноизкуството [...] отличията между действителността и нейните екранни трактовки са колосални както никога, но в същата пропорционалност е и вярата в съществуването на „паралелния свят“, възпроизвеждан от кинематографа* (Апостолов 2010: 262). Прекриването в „отразената реалност“ на филма в този случай не представлява груба агитационна хватка, предназначена за бърза консумация. Киното заема централно място в модела, предложен от Сталин: ако за предходната революционна култура социализмът е бил *икономически и политически проект*, то за деполитизираната свръхдържава на Й. Висарионович той е *репрезентационен* (Добренко 2007: 5). Вниманието на властта към изкуството на отражението е пунктуално. През 1950 г. Политбюро на ЦК заседава по въпрос от мащаба на този дали кино-очеркът „Рибарите на Каспийско море“ да бъде допуснат за излъчване. При това „вождът и учителят“⁴ не се интересува от проблемите на идеологическата чистота. Той е загрижен за нещо по-голямо, а именно правилното функциониране на света. В следвоенните години за него, затворен в специалния режим на Кремълските стени, *екранът започва да се превръща в единствената проекция на реалността* (Добренко 2007: 34). Соцреализмът, в частност киното, е свързан не само с продукцията на артефакти или с по-грубите политически задачи – да пропагандира. Той има отговорната функция да *създава социализъм – съветска действителност* (Добренко 2007: 34). „Създаването“

⁴В утвърдените формули на официални публикации Сталин не е наречен направо „режисьор“, но винаги е този, който направлява. Често е „кормчия“ (традицията поставя броят на в-к „Правда“ от 24.09.1934 г.). И задължително е „вожд и учител“, например в юбилейния сборник за неговата 60 годишнина (без автор, 1940), с „вождь и учитель“ към него се обръщат партиецът Н. Шверник, изпълкомът на Комунистическия интернационал, както и стотици други граждани и съветски организации в продължение на близо 400 страници с поздравления.

се описва по-точно като „производство“, в което *самоценен е не продуктът, а самото му производство* (Добренко 2007: 34). От тази гледна точка съветската дума „кинопродукция“ придобива по-богато значение. „Продукт“ е не само лентата, но чрез нея и върху нея – цялата революция, новото общество и неговата държава.

Това *тотално съединение на виртуалното с реалното* един възпитаник на ВГИК⁵ илюстрира с блестящ и истински анекдот: в International Movie Database (imdb.com) като сценарист на филма „Падането на династията на Романови“ е посочен Владимир Илич Ленин (Апостолов 2010: 263) – виж Фигура 1.

Фигура 1: В. И. Ленин като сценарист на революцията

The Fall of the Romanov Dynasty (1927)

Padenie dinastii Romanovykh (original title)

1h 30min | Documentary, History | 11 March 1927 (Soviet Union)

In May 1913 the Romanov Dynasty celebrates its 300th anniversary at the Russian throne. The last emperor in the long line is Tsar Nicholas II. He rules over a country with huge social and ... See full summary »

Director: Esfir Shub

Writers: V.I. Lenin (letter A Letter from Afar), Esfir Shub

Stars: Mikhail Alekseyev, Alexei Brusilov, Nikolai Chkheidze | See full cast & crew »

[+ Add to Watchlist](#)

Отражение и действителност

Партията посочва „за какво?“ служи реалността, отразена във филма. Национализира киното, залага неговите производствени задачи, снабдява го с директиви, организационни и властови ресурси за изобразяването на света. Превръща режисурата и монтажа в рутинна управленска дейност, държана внимателно в полезрението на будното ѝ око – както в масовите салони, така и на закритите кремълски прожекции. Това важно занимание заслужава вни-

⁵Всероссийский государственный университет кинематографии (Общоруски държавен университет за кинематография).

мание: *киното в ръцете на съветската власт представлява огромна, неоценима сила* обявява Сталин, цитиран в луксозния албум „Советское кино“ (без автор, 1937). През 30-те години *концентрирането на истината за живота в острия, напрегнат сюжет, го е направило изкуство на милионите* (Караганов 1978: 9).

Гилдията на режисьорите ще каже „как?“ да се използва този потенциал, как да бъде заснета и монтирана действителността. През 1922 г. Дзига Вертов въвежда в „бъркотията на живота“ „киноокото“ и „кинока-монтажист“ (Вертов 1977: 72). Той използва *кинокамерата като кинооко, по-съвършено от човешкото око, за изследване на хаоса от зрителни явления, изпълващи пространството.* (Вертов 1977: 66). „Киночеството“ е безстрастна, нечовешка организация на необходимите движения на нещата в пространството, още: *рисуници в движение, чертежи в движение, проекти на идното* (Вертов 1977: 58, 60). Няма съмнение, че предмет на режисьорските занимания е самата истина. В „екранния“ си вестник „Киноправда“ („Киноистина“) Вертов пише, че кинохрониката трябва да живее с действителността и ако е икономически свободна – ще завладее изкуството (Вертов 1977: 62). Речникът е промишлен: „кинофабрики“, „кинопроизводственици“ и военен: „кинофронт“. Индустрията на образите подлежи на национализация и мобилизация. Експроприират не само машините за заснемане, средствата за производство, но и зрението: *Карам зрителя да вижда така, както ми е най-изгодно да покажа едно или друго зрително явление. Окото се подчинява на волята на кинокамерата [...]* (Вертов 1977: 76). Механиката на процеса може да се опише не само през физическите обяснения за фотоемулсията: когато камерата замени окото, лентата се превръща в зрение, *кинокамерата „мъкне“ погледа на зрителя [...]* в най-изгоден ред и организира отделни елементи в закономерен монтажен етюд (Вертов 1977: 76). Творците на новото време описват въздействие върху света, което е физиологично (отнася се към очите), революционно (променя съществуващия ред), но и стопанско-управленско (организира го по модела на предприятие):

В областта на зрението: факти, които донасят киноките-наблюдатели или кинорабкорите (моля да не се смесват с рецензентите кинорабкори), се организират от киномонтажистите по указание на партията, разпространяват се в максималното възможно количество и се прожектират навсякъде (Вертов 1977: 76). Тази „кинофабрика за факти“ (Вертов 1977: 118) организира както „видимия свят“ (Вертов 1977: 129), така и „зрението на трудещите се“ (Вертов 1977: 113).

Друга интерпретация на същата връзка кино-свят дава Всеволод Пудовкин. Той твърди, че за добрия монтаж на едно явление „трябва ясно да се разберат законите на неговото развитие“ (Пудовкин 1974: 1-174). Този поглед е „научен“, различен от „инженерния“ подход на Вертов, фиксира се върху „метода“

и „целостта“: *кинематографът е прогресивно, напредничаво изкуство, което се интересува не просто от отрязъците, видени през машината, а от целостта, която те конструират. Но това е все същата „реална действителност“: монтажът е нов, открит и развиван от киноизкуството метод за установяване и ясно показване на всички, от повърхностните до най-дълбоките връзки, съществуващи в „реалната действителност“*. Важно е не само да виждаме, но и да разбираме (Пудовкин 1974: 1-174).

Ако *монтажът е неотделим от мисълта* (Пудовкин 1974: 1-174), ние отново стигаме до същата безмилостна анатомична окупация на реалността от киното. Вместо киноапаратът да ни вземе очите, кинорежисьорът ни взема мозъка. Тази възможност Пудовкин открива, когато през 1926 г. заснема филма „Механика на главния мозък“: *не само ученият го консултирал, но и той, режисьорът консултирал учения – например предложил му да заснемат с камера свиването на зеницата, за да изяснят по-добре същността на рефлексата* (Фрейлих 2007, гл. 4 *Кентавр (Искусство и наука)*, е-книга).

Тези първи, пионерски открития смъкват кожата, за да покажат анатомично устройството на (кино)света. Късните теоретици използват по-обран, казионен език. Революцията е приключила, но в наследство остава грижата за „достоверност“ на филмовата реалност. Продължават да кръстосват „художествения“ филм с кинохрониката: *Засилва се стремежът към достоверност, към непосредственост на кинематографичните изображения* [През 40-те и 50-те г. на ХХ в.] [...] *Възражда се в небивало широки мащаби започнатото още през 20-те години от Айзенщайн и Пудовкин обединяване на документализма с игралното кино* (Караганов 1978: 11). *Придобива нова острота и сила изискването за правдиво изобразяване на живота с всичките му сложни страни. Нараства ролята на документалното начало в игралното кино* (Караганов 1978: 15–16). За това „се борят“ с технически средства: *новата лента с повишена чувствителност, новата снимачна и осветителна апаратура, които позволяват да се снима без допълнително осветление не само на улицата, но дори и нощем* (Караганов 1978: 23). Ценят високо и познанието за душата, която трябва да бъде уловена в лабиринта на „отраженията“: *въпросът за отражението на действителността в киното изглежда недостатъчно конкретен, ако „отражението на действителността“ се представи извън и независимо от особеностите на психиката на зрителя – адресат на филма* (Козлов 1978: 47–48). В производството на кино се включват външни консултанти, експерти по достоверността. След смъртта на Сталин открито изписват имената и чиновете им в началните и финални надписи, например в детективския жанр (шпионски, битови и стопански драми). Няма никаква секретност относно участието на МВР⁶, прокуратурата и следствието в творческия процес. Хората от службите и хората на изкуството се легитимират взаимно:

⁶На руски: МВД, Министерство внутренних дел.

професионалисти от НКВД (МВД)⁷ осигуряват реализма в изкуството, то се грижи за доброто реноме на тяхната работа, изобличавана през 50-те години като инструмент на терора.

Играта между полиция и бохема не е нова. Тя води началото си от първите години на съветската власт. Генрих Ягода, шеф на главното управление на Държавна сигурност и народен комисар на вътрешните работи, твърди, че „разузнавачите“ се раждат също като поетите (Тумшис и Папчинский 2009: 8). Съдбите им се преплитат тясно. Поетът Владимир Маяковски поддържа сърдечно приятелство с чекистите Яков Агранов, Валерий Горожанин и Яков Блюмкин. Блюмкин, сътрудник на чуждестранния отдел на ЧК, получава топли автографи „на скъпия Блюмочка“ от Маяковски и Есенин. Маяковски, на свой ред, е уреден с кабинет в имотите на ЧК⁸ на улица „Лубянка“. В „Кафенето на поетите“ същият Блюмкин чете списъците за екзекуции, които му предстоят (Мандельштам 1970: 111–12). Поетът Николай Гумилев увековечава в стих срещата си с него без да подозира, че друг чекист от компанията, Агранов, води следствието, по което ще бъде разстрелян за контрареволуционна дейност. „Войниците на Дзержински“ маршируват не само в стиховете на Маяковски. Кинохрониката има ключова роля в така наречените „показни“ процеси. Показват – обвиняемите, тяхната престъпна дейност, съда и наказанието. „Делото за икономическата контрареволуция на Донбас“ (отдел Кинохроники, Госкино, 1928) е наречено „филм-документ“ („фильма документ“). Така го включват в процедурата по изобличаване на виновните – „документът“ има вече доказателствена стойност. Две години по-късно в „13 дни – делото на промпартията“ (Посельский 1930), записват и звука от съдебната зала с помощта на последните открития на инженер Шорин. Обвиняемите послушно повтарят репликите си пред снимачния екип на „Совкино“, ръководен от Яков Поселски. Той е заслужил деец на съветското кино, ще стане завеждащ катедрата „Кинохроника“ във филмовия институт ВГИК (1937). В драмата, със собствена персона, участват герои като председателя на съда Вишински и прокурора Криленко. Зрителят усеща присъствието и на втория, невидим режисьор. Не споменават името му, но всички знаят кой подрежда сцената на големите дела. Камерата и прожекторите, поставени в съдебната зала, изтриват не само границата между реалност и отражение, но и между власт и изкуство. Как да определим похватите на Кремълския стопанин, освен като режисура?

Чрез уменията и манифестите на своите основатели, теорията на съветския монтаж експроприира не само киноиндустрията, но и телата на кинопо-

⁷НКВД: Народен Комисариат на Вътрешните Работи („Дела“), от 1946 г. – МВД: Министерство на Вътрешните Работи („Дела“).

⁸ЧК: Чрезвычайная комиссия, Извънредната комисия за борба с контрареволуцията и саботажа към Съвета на народните комисари.

требителите (кинозрителите). Затова киното е толкова важно за болшевиките. „Рязането на кадрите“ се издига до анатомия на „окото“ и „главния мозък“. След подобна интервенция не са останали основателни причини да бъде засекретявана която и да е страна от случващото се в съветската държава. В логиката на монтажа реалността дори на най-тъмните ъгли от социалистическата действителност може да бъде споделена върху екрана на зрителския салон.

Тъмната страна на съветската действителност: криминалният филм по следите на икономическата контрареволуция

След победата над политическата контрареволуция в хода на гражданската война, органите на тайната полиция (ЧК, ГПУ, НКВД) са изправени пред задачата да запазят революционното напрежение. По Маркс и Енгелс *комунистите трябва да направят революцията непрекъсната*⁹ (Маркс и Енгелс 1956: VII:261). Троцки потвърждава това в едноименната „Перманентна революция“: *завоюването на властта от пролетариата не завършва революцията, а само я открива* (Троцкий 1930: 167). Решението лежи близо, в разобличаването на вътрешния враг, онези длъжностни лица в съветския апарат, които чрез вредителство, рушвети и други форми на злоупотреба с властта си подриват икономическата основа на социалистическата държава. Съветската юриспруденция въвежда в оборот „икономическата контрареволуция“ (Герцензон 1948: 275, 284). Йосиф Сталин я описва така: *крадецът, който разхищава народното благо и подкопава интересите на народното стопанство, е също така шпионин и предател, ако не и по-лошо* (цит. по Герцензон 1948: 324).

Тази „тъмна“ страна на администрацията и стопанството носи и други имена. Наричат я „сенчеста“, „подземна“ (Корягина 1990; Rutgaizer 1992; Нилон 2006), „втора“ (Sampson 1987) или пък влизат в детайли като „неформална икономика на взаимните услуги“ (Ledeneva 1998). Разнообразието на термините подсказва, че всъщност става дума за различни дейности, привечдани под общ знаменател. Техният спектър се простира от предоставяне на услуги в сиви, нерегламентирани ниши, през производство на черно в нелегални цехове до длъжностни присвоявания и документни измами в особено големи размери. Наборът от занимания е описан и получава академичните си етикети от „светелозите“ през 80-те г. на XX в. Според Григорий Гросман обединяващите признаци сред разнородните сектори са два: 1) мотивация, свързана с лична изгода или извличане на печалба и/или 2) закононарушение (Grossman 1985: 2). В противовес на гледната точка от позицията на закона, явлението се определя и като „сенчест капитализъм“ (Grossman 1985: 3). Някои наричат проявите му *острови на капитализма, където духът на свободната инициатива процъфтява, въпреки задушавачата бюрокрация* (Sampson 1987: 121).

⁹ „Обращение Централного комитета к союзу коммунистов“, март 1850 г.

Множеството обтекаеми описания не внасят яснота и издават несигурност на наблюдателите относно техния предмет: *нашето познание остава ограничено* (Sampson 1987: 123), *това е широк кръг от дейности и учените се различават в мненията си какво точно трябва да бъде включено в него* (Sampson 1987: 124). Опитват да го обхванат през количествени мерки, но и тук са затруднени. Т. Корягина оценява стойността на „сенчестия сектор“ на 100 млрд. рубли (Корягина 1990: 117). Други вдигат размера на незаконния капитал до 500 млрд. рубли (цит. по Rutgaizer 1992: 5). Числата обаче също са несигурна основа, защото лесно попадат под съмнение: по мнението на Валерий Рутгайзер *пропорцията на натрупания ‘подземен’ капитал е силно преувеличена* (Rutgaizer 1992: 5). Едно обяснение за тези затруднения намираме в твърдението, че властта крие служебната и стопанска престъпност (Чалидзе 1977: 304; Sampson 1987: 123). Чалидзе смята, че статистиката за престъпността е засекретена (Чалидзе 1977: 7), че теми като „професионалната престъпност“ са *почти забранени за официалната съветска публицистика* (Чалидзе 1977: 7).

В контраст с тази затвореност, съветското кино, което „отразява“ и „създава“ реалността, позволява на режисьорите да водят очите на зрителя не само към видимите повърхности на производствени подвизи и трудов героизъм, но и към сенчестите подземия на социалистическия градеж: „сенчестата“, „втора“ и „неформална“ икономика. Това е допустимо, нещо повече – то е главна задача на жанровото кино-детектив: да сглоби (монтира) и покаже, да произведе злодеите, които обитават коридорите на предприятия и учреждения. Ако *основната функция на соцреализма е да създава социализъм, съветска реалност* (Добренко 2007: 7), то част от този социалистически свят е и престъпникът в апарата на стопанството и властта, икономическият контрареволуционер, продукт на целенасочено операторско и режисьорско усилие. Той има добре оформено лице, действа в конкретни сфери на стопанството и властта, еволюира според нуждите на политическия момент.

Какви са характеристиките на този персонаж? Каква е средата, която обитава? Кои са „реалните“ събития, които режисьорите (пре)създават по екраните на съветското кино? Отговор ще ни даде филмовият детектив, тръгнал по следите на икономическата контрареволуция. За да я разконспирирам, предлагам един преглед на жанровия криминален филм от периода, започнал с управлението на Никита Хрушчов (1953-1964) и завършил с разпадането на Съветския съюз (1991). Необходими са някои пояснения: 1) за „следствените“ въпроси, чрез които се опитвам да възстановя портрета на главния заподозрян, 2) за избора на периода и 3) за подбора на материала.

Първо. Като задавам въпросите си за характерните особености на този персонаж, нямам за цел да правя същински „съдържателен анализ“ (content analysis) чрез количествените реквизити, които могат да бъдат извлечени от

филма. Казано иначе, няма да се спирам върху „веществените доказателства“. Ще опитам да възстановя престъпната биография и криминалните действия, сцената на местопрестъплението чрез импровизиран „разпит“. Наричам го „разпит на сюжетите“, който, за методологическо спокойствие, може да бъде определен като „качествен“, доколкото *всеки прочит е [...] качествен* (Krippendorff 2004: 16). Обръщам внимание върху това разграничение, защото *да назовеш едно разследване 'контент анализ' не го прави такова* (Neuendorf 2002: 4). В този дух, терминологично, правя опит за „качествен анализ на посланията“ или „анализ на наратива“ (Neuendorf 2002: 5), където определението „разследване“ е най-ясно. Материалът е очертан хронологически и тематично (затворен), въпросите към него са конкретни:

- 1) Каква е длъжността на престъпника по служба (официалната му позиция)?
- 2) Каква е неговата престъпна функция (с какво се занимава нелегално)?
- 3) Какви са индивидуалните му характеристики (пол, възраст, биографична предистория)?
- 4) В кои сектори на стопанската и административна власт действа?
- 5) Какви са престъпните механизми на злоупотребата?
- 6) Каква е философията (идеологията, мотивацията) на престъпна дейност?
- 7) Какъв е политическият и исторически контекст, в който се показват тези престъпления (година на филма, връзки с реални събития)?

Като се опирам на тях, ще проверя:

В каква степен съветското кино изпълнява поръчението си да произвежда отражения на реалността?

Как тези режисирани истории се движат в ритъма на една паралелна борба срещу длъжностната и стопанска престъпност, когато изстрелите на сценичните пушки отекват в отсамния свят с канонадата на истински екзекуции?

Второ. Ограничавам текста в отрязък, който започва с годините на Хрущов, когато борбата с вътрешния враг се измества от зоната на шпионажа към полето на стопанските и длъжностни престъпления. През петдесетте, освободени от големия страх, възпитан чрез чистките на Сталин, контактите с външния свят зачестяват, а консуматорските очаквания нарастват (Grossman 1977: 36). Нелегалният капитал, натрупан по черните борси на войната, с „размразяването“ започва своята „пролет“. Реакцията на властта е брутална: само в хода на антикорупционната кампания, подета от Хрущов, са разстреляни близо 8000 души (Денисов 2007). Пренасянето на революционната репресия от „вредителите“ и „шпионите“ върху корумпираните („взятчици“) и нелегалните предприемачи („цеховики“, „валютчици“ и др.) е извършено под непосредствената грижа на първия секретар на ЦК. Хрущов лично се ангажира със случаи като „Делото на Рокотов“, където произнасят смъртни присъди

след промяна в закона, приложена ретроактивно по изрично настояване „отгоре“. Репресията в „застойните“ години на Брежнев (1964-1982) е овладяна, но не по-малко сурова (7000 смъртни присъди за длъжностни и стопански престъпления). Реформистката линия на Андропов, продължена при Горбачов, повишава ударно урожая на осъдените за рушвети (“взятки”) и присвоявания (“хищения”). Уличените в подкуп през 1980 г. са 6024, шест години по-късно – 7848. Броят на разхитителите от 67410 достига до 97638 (Шубин 2000: 665).

Трето. За подбора на филмите работих с базата International Movie Database (imdb.com). Селекцията включва следните критерии: i) година на филма [release date]: между 1950-1964 г., ii) жанр [genre]: „криминален“ [crime] и iii) страна на произход [country of origin]: СССР [Soviet Union]. Дългият списък съдържа 378 заглавия. От тях ни интересуват сюжетите, които отговарят на два признака: 1) „антагонист (отрицателен герой), заемащ длъжност“; 2) „престъпление в сектора на стопанството или свързано със злоупотреба с длъжност“. За този филтър използвах справочниците „Кино-Театр“ [<http://www.kino-teatr.ru/>] и „Кино Поиск“ [<https://www.kinopoisk.ru/>]. Технически, включвам както филмите за широк екран, така и телевизионните продукции. Като резултат от пресяването, окончателният списък е редуциран до следните заглавия:¹⁰

Таблица 1

№	Филм	Оригинално заглавие	Година
1	„Делото на Румянцев“	„Дело Румянцева“	1956
2	„Нощен патрул“	„Ночной патруль“	1957
3	„Високосна година“	„Высокосный год“	1962
4	„Пази се от автомобила“	„Берегись автомобиля“	1966
5	„Два билета за дневния сеанс“	„Два билета на дневной сеанс“)	1967
6	„Свой“	„Свой“	1969
7	„Преклонена глава“	„Повинную голову“),	1971
8	„На местопрестъплението“	„С поличным“	1971

¹⁰В извадката не са представени някои ленти на републикански киностудии (напр. Грузия, Азербейджан), поради липсата на достъпен превод, както и тези, които не са цифровизирани и по тази причина – с ограничен достъп.

9	„Черният маклер“	„Черный маклер“	1971
10	„Шантаж“	„Шантаж“	1972
11	„Кръгът“	„Круг“	1973
12	„Ответен удар“	„Ответный удар“	1975
13	„Престъпление“	„Преступление“	1976
14	„Дълго, дълго дело“	„Длинное, длинное дело“	1976
15	„Това не ме засяга“	„Меня это не касается“	1977
16	„Предварително разследване“	„Предварительное расследование“	1978
17	„На ново място“	„На новом месте“	1978
18	„Версията на полковник Зорин“	„Версия Полковника Зорина“	1978
19	„Разпитът“	„Допрос“	1980
20	„Огарьова б“	„Огарева б“	1980
21	„Остро обръщане“	„Крутой поворот“	1980
22	„Заминал и не се върнал“	„Ушел и не вернулся“	1980
23	„Изгоден контракт“	„Выгодный контракт“	1980
24	„Сицилианска защита“	„Сицилианская защита“	1980
25	„Из живота на плодове“	„Из жизни фруктов“	1981
26	„Тайната на бележника“	„Тайна записной книжки“	1982
27	„Професия следовател“	„Профессия следователь“	1982
28	„Той е някъде тук“	„Он где-то здесь“	1982
29	„Инспектор Лосев“	„Инспектор Лосев“	1983
30	„Подкуп. Из бележника на журналиста В. Цветков“	„Взятка. Из блокнота журналиста В. Цветкова“	1983
31	„Преферанс в петьците“	„Преферанс по пятницам“	1984

32	„Змиеловецът“	„Змеелов“	1985
33	„Последната индулгенция“	„Последняя индулгенция“	1986
34	„В условията на неочевидност“	„В условиях неочевидности“	1986
35	„Асса“	„Асса“	1988
36	„Короновани престъпници“	„Воры в законе“	1988
37	„Във връзка с преминаването на друга работа“	„В связи с переходом на другую работу“	1988
38	„Шок“	„Шок“	1988
39	„Бялата кост“	„Белая кость“	1988
40	„Коментар към молбата за помилване“	„Комментарий к прошению о помиловании“	1988
41	„Без нож и бокс“	„Без ножа и кастета“	1988
42	„Вход в лабиринта“	„Вход в лабиринт“	1989
43	„Криминален квартет“	„Криминальный квартет“	1989
44	„Нищо не се е случило“	„Ничего не случилось“	1989
45	„Сувенир за прокурора“	„Сувенир для прокурора“	1989
46	„Княз Удача Андреевич“	„Князь Удача Андреевич“	1989
47	„Чашата на търпението“	„Чаша терпения“	1989
48	„Вълци в зоната“	„Волки в зоне“	1989
49	„Човекът от черната волга“	„Человек из черной Волги“	1989
50	„Кодексът на мълчанието“	„Кодекс молчания“	1990
51	„Мускал“	„Мускал“	1990
52	„С лице към стената“	„Лицом к стене“	1990

53	„Жива мишена“	„Живая мишень“	1990
54	„Обявявам ви война“	„Я объявляю вам войну“	1990
55	„Допинг за ангели“	„Допинг для ангелов“	1991
56	„Ченгето“	„Штемп“	1991
57	„Ау! Грабеж на влака“	„Ау! Ограбление поезда“	1991
58	„Рушвет“	„Лапа“	1991
59	„Лично оръжие“	„Личное оружие“	1991
60	„Погребение на втория етаж“	„Похороны на втором этаже“	1991
61	„Хищници“	„Хищники“	1991

Руските заглавия са по статиите в <http://www.kino-teatr.ru/> и <https://www.kinopoisk.ru/>

Извършеният преглед събира и структурира досието на икономическия контрареволюционер в съветската филмова реалност. Без да посочва конкретно лице от действителността отвъд екрана, той представя подобрени отражения от „истински“ случки, дава възможност на зрителя да надникне в складовете, канцелариите, арестите и залите, където съдии четат сериозни присъди. Този плащещ с примера си герой е достатъчно гъвкав, за да бъде употребяван в различен политически контекст. Ще опитам за изложа някои характеристики от неговата биография. Те очертават преобразуването на типичните му функции, в зависимост от смяната в приоритетите по охраната на стопанския фундамент на съветската държава.

1. 1953-1966: Престъпници в текстилната индустрия (годините на Хрущов)

Следвоенният дефицит създава благоприятна ниша за злоупотреба със стоки за бита. От ситуацията се възползват длъжностите, отговорни за разпределението, но и онези, които разполагат с възможностите да организират нелегално производство. През 1958 г., началникът на работилниците в Краснопресненския психоневрологичен диспансер Шая Шакерман оборудва „черен“ текстилен цех, където се трудят пациентите. В предприятието участва и Борис Ройфман, главен технолог на столичната текстилна фабрика №11. Дватама създават близо 60 производствени обекта из цялата страна като използват излишъци от суровината на държавните заводи. Властите конфискуват ценности и пари на огромна за времето си стойност от 3,5 млн. рубли, а Шакерман и Ройфман са разстреляни през 1963 г. (Катасонов 2014: 307).

Историята е идентична с делото на Аламединската трикотажна фабрика

в Киргизката ССР. Тук, през 1961 г. разобличават скрито производство, което реализира стоката чрез търговската мрежа. Закрилата идва от най-високо място, с нея се занимавали членът на местното правителство и председател на „Госплана“ Дюшалиев, заместник-министърът на търговията и промишлеността Новиков и други ръководители от републикански мащаб. На подсъдимата скамейка сядат над 50 души, една трета от тях – осъдени на смърт (Эвельсон 1986: 262).

Няколко години преди да прозвучат свирепите присъди, регламентирани с промените в Углавния (наказателния) кодекс от 1961 г.¹, които предвиждат най-тежкото наказание за разхищения на социалистическа собственост в особено големи размери, „трикотаажните“ аферисти са предупредени в киносалоните. През 1955 г. излиза филмът „Делото на Румянцев“, което открива темата за длъжностните злоупотреби. Снабдителят Запруднов, началникът на експлоатацията на транспорта Корольков и посредникът Прус организират износа на дефицитен тюл от държавните складове към черната борса. Работят с фалшиви товарителници, продават чрез „магазин №9“ на градската търговска мрежа („Горторг“), грабят от складовете на текстилната търговия („Текстильторг“), пробиват солидни институции като Министерство на търговията и „Главтекстильторг“. С тях се занимава не ОБХСС², а криминалната милиция („Уголовный розыск“).

В този ранен период служебните престъпници не са честа тема за кинопрегледа. Режиурата е избирателна и предпазлива, не излиза от ограничени нива на йерархията. В подборката на монтажа остават дребни и средни стопански длъжности, изключително мъже на средна възраст. Мозъчният тръст на комбинацията обикновено е стар аферист, партийно чужд. Снабдителят Запруднов, прякор „Шмыгло“, от „Делото на Румянцев“ (1955) е лежал „девет пъти“, арестуван още през 1924 г. като непман. Казимир Нежук („Нощен патрул“, 1957), е бивш затворник, устроил се на работа като началник на склад за платове: *Вече съм неопетнен човек, служител*. Рубцов, организаторът на нелегално производство в „Два билета за дневния сеанс“ (1966), използва услугите на рецидивиста Сабодаж. Тези хора са се промъкнали в системата на социалистическата власт, но принадлежат на друго стопанско и политическо измерение: *Аз съм жертва на останките от капитализма в съзнанието на хората, аз съм онова петно от миналото, което трябва да бъде изгаряно* (Ползиков от „Нощен патрул“, 1957). Имат две лица, не само в биографиите, но и в бита: *На работа пуша Байкал, а вкъщи – Тройка, нощем сънувам ОБХСС и последната си дума* (Ползиков). Двойственият живот намира мотивация във втора, прикрита идеология, изповядвана на четири очи, в интимни

¹ Указ на Президиума на Върховния съвет на СССР от 5 май 1961 г.

² Отдел по борбе с хищениями социалистической собственности (Отдел по борба с разхищенията на социалистическата собственост).

разговори, но и от сцената на филма: *Този който не е хванат, не е крадец* („Делото Румянцев“, 1955), *Незаконно? – Само със закона сит няма да бъдеш* („Нощен патрул“, 1957). Киното на Перестройката ще рекламира тяхната мъдрост като предприемчивост, изпреварила времето си, но под опаковката съдържанието е същото. Още тогава престъпниците от системата на стопанството (и научните звена!) правят пророчески изказвания. *Ако бях в Америка отдавна щях да съм милионер*“ казва изследователят Лебедински³ в „Два билета за дневния сеанс“ (1966). Той е учен от института, който снабдява завода (и нелегалния цех) с високотехнологична суровина („елон“). Потвърждава го и следствието: *Работили са с размах – ето какво значи материалният интерес* („Два билета за дневния сеанс“, 1966).

Характерно за този първи период е строгото придържане на сценария към документалната пътека на следствието. Сюжетите са посветени изключително на трикотажната индустрия: разликите от филм до филм са между „тюл“ („Делото на Румянцев“, 1955) и „драп-велур“ („Нощен партул“, 1957). Търговските точки просто сменят номерата си (Магазин №11 в „Делото на Румянцев“ (1955) става Магазин №6 в „Нощен патрул“ (1957)). Работниците на прокуратурата се включват в киноиндустрията по съвместителство. Сценарист на „Нощен патрул“ (1957) е легендарният Лев Шейнин, следовател по особено важни дела. Нататък в много филми ще се появят консултанти от органите. Дефицитът на облекло поставя сложни задачи – и пред съветския гражданин и пред блюстителя на закона. Плътно по сценария на следствието вървят и делата в търговската мрежа: реализацията на нелегалната стока е невъзможна без нея. През 1963 г. Георгий Зуйков, ръководител на ленинградската търговска база е разстрелян за големи злоупотреби, печалбата от които инвестирал в злато и чужда валута. Драматичният епизод на неговата история – превърнал гроба на дъщеря си в склад на натрупаните съкровища – е копиран буквално в „Два билета за дневния сеанс“ (1966) с консултант А. Соколов, комисар от милицията III ранг. Михаил Петрович Рубцов, директор на промишлен комбинат, *доста забележим стопанин, с добра репутация*, организира „пестеливо“ използване на изкуственото влакно и с излишъците захранва нелегален трикотажен цех.

В действителността извън екрана Фрол Козлов, втори секретар на ЦК и покровител на ленинградската търговска мафия, „получава инсулт“ и умира на работното си място (Лурье 2014: 48). В действителността на екрана, понижен до „завеждащ Горторга“, Борташевич завършва престъпния си път със самоубийство („Високосна година“, 1961). Филмът на Анатоли Ефрос поставя началото на важна промяна: длъжностният престъпник излиза от тесния сегмент на текстилната индустрия и завладява нови сфери в хранително-вкусовата

³Извън екрана: научни сътрудници от Института по химия през 70-те г. на XX в. работят в секретните лаборатории на московските наркотърговци. Те също стават „милионери“.

промишленост („Рыбнадзор“, „Заготзерно“). Проекторът улавя детайлите на престъпната дейност, осветява конкретни техники на злоупотребата: изпират парите като си купуват печеливши билети от лотарията, намират подставени лица, които да поемат вината, подпалват складовете, за да прикрият следите. Събитията се развиват в една по-широка социалистическа общност, из декорите се мярка българска делегация, звучи българска реч. Сюжетите стават разнообразни, излизат от схематичните портрети на петдесетте. Неочаквано – „застоят“ на Брежнев предлага по-интересни теми от „размразяването“ на Хрушчов. Идва времето на шедеври в историята на киното, а длъжностният, икономическият контрареволуционер ще бъде открит повсеместно в стопанството на страната. Започнала е епоха на режисьори и милионери с размах.

2. 1966-1982: Спектърът се отваря: търговия, производство и услуги (времето на Брежнев).

„Пази се от автомобила“ (1966) на Елдар Рязанов впечатлява не само с камерата, която преобръща физическото пространство на криминалния филм, или с играта на големите актьори Смоктуновски, Миронов, Папанов и Ефремов. Сценарият на Рязанов и Брагински подменя драматично местата на героя и злодея. Застрахователният агент Юрий Деточкин покрай работата се среща с успешните дейци на съветската търговия. Тук е дежурният виновник от тъкачна фабрика Топтунов (*Кажми ми с какви пари заместник-директорът на тъкачната фабрика си е издигнал двуетажен палат?*). Но тук е и дребният служител от комисионния магазин Дима Семицветов, който под тезгяха и за луди пари доставя дефицитни западни стоки. Деточкин, принуден да застрахова автомобилите на тези законопослушни служители, сам се превръща в опитен бандит, а парите получени от продажбата на откънатите коли, дарява в детски дом. *Не можех да търпя това*, казва той пред съда, *та те крадат, много крадат*. По това време извън кинолентата мрежата от комисионни магазини се е превърнала в естествен канал за произведената наляво стока (виж напр. Нилов 2006). Нелегалната икономика гради своя държава в държавата, където нощна смяна застъпват хората с две лица. Тъстът на комисионния служител Семицветов го дразни: *Ти живееш на този свят чрез пълномощници. Колата е на името на жена ти, вилата е на мое име, изобщо нямаш нищо* („Пази се от автомобила“, 1966).

Задачите на следствието и киното се разширяват. Масовото проникване на нелегални предприемачи във всички сегменти на икономиката налага мобилизация на органите в помощ на режисурата. Генерал-лейтенантът „от юстицията“ Викторов и полковник Статкус консултират телевизионната поредица „Следствието водят знаещите“. Много от сериите разглеждат длъжностните престъпници в различни стопански ниши: ресторанти, услуги, строителство, търговия със злато, кожи, и отново – вездесъщата текстилна промишленост.

В **сладкарски цех на ресторант** директорът, главната сладкарка и счетоводителят сговорно печелят от изобретателни икономии („Преклонена глава...“⁴, 1971). Заменят маслото с маргарин, слагат водка вместо коняк, разреждат крема с вода, фактурират кифли, а продават пирожки със съществена разлика в цената. Отклонените продукти постъпват в търговската мрежа през магазин, където управител е братът на директора на ресторанта „Ангара“. Сред виновниците се появява жена, Ирина Маслова. Печалбата е пристрастяваща, *като водка е, засмучеш ли няма да се откъснеш*. Повтаря се и мотивът за предприемчивостта: *Трябва да имаш глава на раменете. Трябва да познаваш работата си. А това, което икономисаме – това е нашата печалба, свръхпланова стока – за сметка на високото ни професионално майсторство, уменията да работим без загуби, постоянната грижа за вкусовите качества на нашите стоки. Колко комбинирахме, за да има и за нас, и за потребителите!* („Преклонена глава...“, 1971). Киното за пореден път изпреварва действителността. Берта Бородкина („Желязната Белла“) е една от трите жени, осъдени на смърт в СССР след Сталин⁵. Бородкина получава най-тежката мярка за системни злоупотреби със социалистическата собственост, извършени в периода 1974-1982 г. Започнала като сервитьорка, Берта прави успешна кариера и се издига до директор на столова и ръководител на ресторантърския тръст „Общепит“ в курорта Геленджик. Благодарение на добрите връзки и силните покровители, тя присвоява стотици хиляди рубли по простите схеми, познати от филмите. Разстреляна е през 1983 г., а нейният ментор, първият секретар на Геленджикския областен комитет на партията Погодин, изчезва безследно (Грекова 2014).

Екранът отразява и друга действителна мафия – спекулантите с ценни кожи. В отсамната реалност, в гр. Караганда, Казахстан, ръководителите на промишления комбинат произвеждат и продават за своя сметка кожено облекло под грижите на шефа на катедра в местната висша школа на МВД. В отвъдната реалност на киното още през 1971 г., макар и в микроскопични размери, са показани системни кражби в **склад за дивечови кожи** („На местопрестъплението“, 1971). С думите на сценичната милиция замесен е *вреден, неоправим елемент, който трябва да се държи в изолация* („На местопрестъплението“, 1971). В съответствие с предписанията на сценария, действителните участници, заводските чиновници Дунаев, Снобков и офицерът от милицията Епелбаум, са разстреляни през 1974 г. (Малоземов и Малоземова 2004).

Тук, в реалността, „кожената мафия“ е инвестирала печалбите в килограми злато, скъпоценности и чужда валута. От дейността им се интересува Комитетът за държавна сигурност (КГБ), защото проблемът е станал държа-

⁴ „Повинную голову...“.

⁵ В другите два случая става въпрос за серийна убийца и немски палач от времето на войната.

вен, политически, посягат на стратегически суровини, корумпират органите. Там, на лентата, се появяват директори на магазини, **спекуланти с валута и „черни“ търговци на злато, специалисти от ювелирния бранш** („Черният маклер“, 1971, „Шантаж“, 1972). Камерата е избирателна, „длъжностите“ се държат в предела на незначителността: приемчик в пункт за изкупуване на злато („Шантаж“, 1972), завеждащ магазин, завмаг („Черният маклер“, 1971), майстор в часовникарско ателие на ювелирния магазин „Изумруд“ („Версията на полковник Зорин“, 1978), реставратор в музей, който фалшифицира кристал и контрабандира стар бронз („Сицилианска защита“, 1980).

Остават включени предпазителите на класовата чистота. Валутният търговец, „чичо Жоро“ е *мрачна фигура*, носи прякор „Зубъра“ още от бурните години на НЕП-а, когато търгувал на черната борса и въртял рулетка („Черният маклер“, 1971). Завеждащият магазин, длъжностният присвоител Шахов, е женен за маникюристка, пее бандитски песни, живее нашироко – в тристайна квартира и вила, „дача“ („Черният маклер“, 1971). Антонина Прахова, търговката на злато, е наследничка на старо буржоазно семейство, нейният съучастник „Чистодел“ е бивш затворник („Шантаж“, 1972). Козирец, организиран кражба на бижута от собственото си ювелирно ателие, бил бръснар, работил в скотобойна, занимавал се с фалшификация на икони („Версията на полковник Зорин“, 1978). Антисъветската агитация се преследва от закона, но в киното и по телевизията кадрите на нелегалната икономика изповядват свободно възгледите си. Реализмът е изчистен от цензура, автентични са както комбинациите, така и персонажите: *Станах по-умен, поисках да стана по-богат* („Шантаж“, 1972); *Днес всеки смачкан брюнет на ‘Волга’ е по-добър от красивия блондин на велосипед* („Версията на полковник Зорин“, 1978). Такова време е дошло: *Колкото повече учиш, толкова по-малко печелиш* („Версията на полковник Зорин“, 1978).

Дребните длъжности на филмовите персонажи не трябва да заблуждават. В действителност мащабите на бизнеса с ценности са огромни. Присвояват тонове злато – от фабриките в Якутия или директно от находищата (Грекова 2015). Реализират го през бижутерия и стоматологични коронки. В началото на 80-те г. на ХХ в. пред зрителя допускат и по-крупни стопански дейци. Пименов, директор на ювелирна фабрика, „организира“ излишъци от рубини, които после продава чрез директора на универсален магазин в Москва. Прикрива ги Проскуриков от „главка“, главното управление на някое министерство („Огарьова 6“, 1980). Разследват ги ОБХСС и Углавното следствие (Уголовный розыск), но скоро от делата им ще се заинтересува и политическата полиция. С брилянти спекулира и Галина Брежнева, дъщерята на генералния секретар. Директорът на Бронницкия ювелирен завод в Москва, изправен на съд през 1983 г. дава показания за нейните поръчки (Додолев, 2013, е-книга). Киното („Огарева 6“, 1980) отново е с ход напред, снимат все по-сериоз-

ни ръководители с предчувствие за голямата чистка, която е замислил Юрий Андропов. Тя ще бъде тотална.

За нейните цели овластените престъпници трябва да бъдат осветени във всички ниши на икономиката. Големите дела не са в аристократичния свят на златото и брилянтите, а в стоките за всекидневието. През 1976 г. припомнят на зрителя позабравената **текстилна индустрия**. Началници на тъкачни цехове организират „втора“ продукция от остатъците на официалното производство. Естествено, количеството на излишъците се разтяга според нуждата от материал („Престъпление“, 1976). Другаде увеличават теглото на вълната като я мерят влажна преди да я изкупят от производителя и при операциите между фабриката и приемния пункт. Плаща се с фиктивни фактури, някой с чувство за хумор попълнил в тях имената на целия хокеен отбор на СССР („Това не ме засяга“, 1976). Шмекеруват при меренето на тъканите, приемат ги на тегло, отчитат ги на метри и „рула“. После шият търсени детски играчки („Заминал и не се върнал“, 1980).

Биографията е киширана, позициите остават скромни: Василкова е началник на цеха за миене, Никифоров – на суровинния цех, Карташов е директор на тъкачна фабрика, Дмитрук – негов заместник („Това не ме засяга“, 1976 и „Престъпление“, 1976). Може да се проследи цялата производствена верига: Валетни оглавява качествения контрол, Миловидов ръководи сушилният цех („Заминал и не се върнал“, 1980). Миналото на героите често е криминално, Дмитрук през ‘63-та година бил привличан под отговорност за разхищението в търговията. Варенцов е рецидивист, живял с откраднатата самоличност като счетоводител, *работел безупречно* („Това не ме засяга“, 1976). Воронцов, престъпникът завеждащ градското сметище, има съдимост, организирал „леви“ концерти. Сега е станал шеф, разполага с кола и персонален шофьор, на вилата си кани момичета – манекенки („Ответен удар“, 1975).

Но тези граници в йерархията са тесни, служебният престъпник е нетърпелив да увеличи размаха на дейността, да се изкатери по кариерната стълба. Времето е подходящо, променено безвъзвратно, да печелиш настрана се е превърнало в престижно занимание. Девойка укорява годеника си: *Това, че на работа избягваш всякакви „леви“ ходове го знаят всички* („Това не ме засяга“, 1976). Корупцията е станала част от ежедневието: *С парите трябва да зашеметяваш, не да гъделичкаш; Това мирише на рушвет от 400 рубли – Какъв рушвет, защо да не може да уредиш нещо за някой друг, просто да му помогнеш* („Това не ме засяга“, 1976). В определени норми тя изглежда съвсем приемлива: *Хората работят по съвест* – и им се позволяват дребни присвоявания, „левите“ печалби се легализират като премии („Из живота на плодовете“, 1981). Всяко излизане до пазара минава през мрежите на охранени директори. Зачестяват солидните, самоуверени жени с добра кариера в администрацията. „Мама Тоня“ завежда складовата база и контролира **търговията**

с дефицитни плодове и зеленчуци. Тя е непоклатим бюрократ, „Антонина Михайловна Чугунникова“ („Из живота на плодовете“, 1981). В друг филм я срещаме с фамилията „Оловянникова“, средна номенклатура в жилищното строителство, която урежда бързо и срещу рушвет нови квартири („Подкуп. Из бележника на журналиста В. Цветков“, 1983). Методите на действие стават по-изтънчени: *Нали знаете къде счетоводството е ажурно – там, където крадат на едро* („Из живота на плодовете“, 1981). Мащабите растат: *Три вагона – това е дреболия*, построена е същинска „мандаринова империя“ („Из живота на плодовете“, 1981). Режисьорите и търговските началници знаят: *Не ни трябва да крадем, достатъчен е естественният брак, държавата сама е определила нормата* („Из живота на плодовете“, 1981). Преходът към действителността, отразена от киното, е неусетен, те делят общи пазари. Когато Андропов получава възможност да се разправи със „зеленчуковата мафия“, към наказателна отговорност са привлечени близо 15 000 души. Превозвали нежните зеленчуци в ковчези с пътнически полети на Аерофлот (Грекова 2014). Няма пропуснати отрасли: злоупотребяват и в **рибарството** („На ново място“, 1978) и в **дърводобива** („Предварителното разследване“, 1978). Не се гнусят дори от градското бунище. През **пунктовете за вторични суровини** „изпират“ цветни метали, получени незаконно от предприятията: скрити остатъци („Ответен удар“, 1975).

Пред зрителите захранват пазара с браконьерски уловена риба, а плана изпълняват с дребосък, отчитат се на тегло, не на размери. Но това са „дребни риби“, председател на риболовен картел и инспектор („На ново място“, 1978). Действителността надминава очакванията. С истинското дело „Океан“ се занимават КГБ⁶ и следователи по особено важни дела. В края на 70-те г. на ХХ в. арестуват Фелдман, директор на търговско-производствената фирма „Океан“, Фишман, директора на един от фирмените магазини и заместник-министъра на рибното стопанство на СССР Владимир Ритов. Органите разкриват дълбоко проникнала в държавата организация, която контролира контрабандата на черен хайвер. Ритов е разстрелян, само от него конфискуват 300 000 рубли в пари и ценности. Както поетично апелира към предпазливост един от екранните фантоми на реалността: *Сега всички ни лъха ветреца от гроба, дайте да не се простудим* („Ответен удар“, 1975).

Вниманието на КГБ, на Юрий Андропов, към най-едрата стопанска номенклатура е подчертано. Борят се за властта в страната, за съхраняването на системата, не е ли изпуснат контролът? Пропукани са най-строгите пазените монополи на държавата. В „Кръга“ (1972) търговският директор Василцев и химичката Свечникова изнасят и продават опиум от складовете на **фармацевтична фабрика**. Разследва ги ОБХСС, но в аферата се намесват чужденци и трафиканти, мирише на шпионаж. Гласността скоро ще заснеме филми за

⁶Комитетът за държавна сигурност (Комитет государственной безопасности).

съветската наркомафия. Милицията сътрудничи с политическата полиция. Крачката от злоупотребата до предателството е малка. Чужди фирми спират перспективни съветски разработки, за да продават скъпа технология. Помага им директорът на столичен магазин за кожени изделия Захар Шулгин („Изгодният контракт“, 1979). Участват и популярните в онези години заводски снабдители, „толкачи“ („избутващите“). Шулгин продава на черно кожи през поверения му магазин, спекулира с валута, инвестира в антиквариат. Промисленият шпионаж е само едно от доходоносните му занимания. Съставът от милицията, взел участие в подготовката на филма е впечатляващ: генерал-лейтенант от юстицията Б. Викторов, генерал-майор Н. Наримов, генерал-майор от милицията В. Пашковски, полковник от милицията В. Крилов, полковник от милицията Ю. Александров, подполковник В. Бойченко.

С въвличането на органите и със стопанските обвинения трябва да се внимава, става въпрос за параграфи, по които разстрелват. Длъжностните престъпления представляват остър, опасен инструмент, киното оценява и тази им особеност. Ръководител от строителството, затворен за присвояване, набеждава следователя в подкуп („Свой“, 1969). В „Остро обръщане“ (1980) помощник-капитан обвинява колегите си в длъжностни присвоявания. Изнудва за добра характеристика, която ще му помогне в кариерата. Група разхитители монтират като бушон брата на офицер от съветската армия: той трябва да приеме вината вместо тях („Тайната на бележника“, 1981).

Наточени за употреба срещу служебните престъпници и рушветчи са не само параграфите на закона. Добре смазана е механиката на самия филм. Включват го в хода на следствието, в подготовката на **политическия процес**. Със затягането на контрола в стопанството, с планирането на оздравителна чистка е ангажиран Комитетът за държавна сигурност. В Азербайджан, под ръководството на Семьон Цвигун и Гейдар Алиев през 1969 г. протича успешен експеримент. Отстраняват от властта групата на Вели Ахундов, мнозина получават смъртни присъди или затвор за корупционни престъпления. Игралният филм „Разпитът“ на Расим Оджагов (1979) с документална точност връща лентата към края на шестдесетте. Изисква го нуждата на момента. Тайните служби, начело с Юрий Андропов, ще повторят опита в мащаб на целия Съюз.

През август 1969 г. се състоя пленум на ЦК на Азербайджан, след който беше разгърната остра борба с негативните явления, които имаха място в живота на републиката. Във филма се разказва за един от епизодите на тази борба в нейния начален и най-сложен период [...], така започва „Разпитът“. Обърнат към миналото, той свидетелства за онези, които скоро ще бъдат арестувани. Зад кулисите, в надписите, е полковникът от вътрешната служба Хусейнов. На мушка са взети могъщи хора от републиканските стопански и партийни елити („те могат много“), които притежават властта да помогнат

с квартирата и кариерата („звание, длъжност“), да хвърлят свидетелите от балкона, да организират сватби с подаръци от „злато и елмази“ („венчавката на сина на другаря Алмазов“). Отличават се лесно, с техните *автомобили, вили, часовници, американски цигари*. *Аз нямам и пуша български*, отговаря следователят. Независимо от перипетиите в работата на органите, контролът претендира да бъде непрекословен: *Виждате ли какво става в републиката [...] Хората, които се опитват да предпазят, са обречени. Рано или късно те ще понесат наказание*⁷ („Разпитът“, 1979). *Бъдещето време е употребено удачно. Гласността предстои със сензационни откровения за престъпленията на властта, „старата“ власт, осъдена от позициите на социалистическата реформация, перестройката.*

3.3. Стопанската номенклатура и партията пред дулото на камерата (годините на Андропов и „преустройството“)

Хрониката на периода 1982-1984 г. е наситена с внезапни сюжетни обрати. През март 1982 г. в Ташкент Леонид Брежнев присъжда орден на местния партиен ръководител Шараф Рашидов (Медведев 2006: 279). През ноември 1982 г. пленумът на ЦК утвърждава Юрий Андропов на поста генерален секретар на ЦК на КПСС и през февруари 1983 г. Политбюро спешно постановява да бъдат проучени сигналите за злоупотреби в памучното производство на Узбекистан. Дават ход на следствено дело №18.58115-83 г. (Гдлян и Иванов 1994: 32). Рашидов, свален от поста си, съевременно умира, а в апарата на централната и републиканска власт започват арести. Усилена следствена работа кипи и във филмовата индустрия. Сюжетите са под ръка, новата производствена задача е да бъдат извършени анатомични разрези на фиктивната икономика, която съсредоточава значителен ресурс в ръцете на враждебни към Андропов партийни кланове. Властта не допуска конкуренция: *Защо не давате пет пари, че държавата търпи такива удари?*, пита тихият и сериозен следовател Антонов („Професия следовател“, 1982). От телевизионния екран зрителите получават официално съобщение: между средноазиатските региони и крупните предприятия се върши гигантска комбинация:

Това не е кражба, не е „левият“ цех с неговото тромаво оборудване, не трябва да се грижиш нито за реализацията, нито за средата, това е посредническа фирма, ако се изразяваме на западен език („Професия следовател“, 1982). Правят пари буквално от нищото: прекарват от „град Алабашлик“ празни камиони с изрядни документи за превозваната стока, предават я на заводите, а там транспортираният „въздух“ се прикрива чрез „недовлагане“ на суровина в крайния продукт. По веригата плащат: на фиктивните производители, на селскостопанското предприятие в средна Азия, на спедицията, която разхожда празните камиони из страната.

Подобна схема прилагат в колхозите: 150 мъртви души отчитат възнаграв-

⁷Подчертаването – мое.

денията в колхозния цех, който служи само за спекула с дефицитни суровини („Той е някъде тук“, 1982). Действителните измами са разкрити най-зрелищно в памучния отрасъл: приписвали в документите тонове памук, изпълнявали плана, а милиарди рубли от бюджета се разпределяли между частни лица с държавни позиции. Въпреки „памучните“ прилагателни традицията да се поставя акцент върху конкретен стопански сектор постепенно изчезва. Интересът от една страна е насочен към високите ешелони на властта, от друга – към организираната престъпност, „мафията“, в развитието на сюжетите те се пресичат.

На екрана започват да замахват към по-едра стопанска номенклатура. Директор на голямо предприятие, върнал се току-що от „заседание в министерството“, урежда „услуги за услуги“ и предлага „сътрудничество“ на следователя по особено важни дела: *Много приятели и на всеки му трябва нещо [...] Хората трябва да си помагат един на друг: ти на мен, аз на теб* („Професия следовател“, 1982). По „Памучното“ или „Кремълско“ дело, на живо, удрят необичайно високо. В затвора влиза зетят на Брежнев Юрий Чурбанов. Арестуват Осетров, втори секретар на ЦК на УзССР, първи заместник председател на Съвета на Министрите на Узбекистан (Гдлян и Иванов 1994: 62).

Размахът на черното предприемачество е пораснал, широки мрежи държат в плен цялата икономика. Сложни комбинации въртят в общ кръговрат строителни материали, злато, трикотаж и антики. *Колко желязо?*, пита нелегалният доставчик от завода, *Колкото дадете, толкова и ще пуснем на пазара*, отговаря организаторът на черната търговия („Инспектор Лосев“, 1982). Парите са „луди“: *Това е не просто икономическа диверсия, това е нравствен удар по цялата система на държавната търговия. За това трябва да се наказва безпощадно* („Инспектор Лосев“, 1982). Освен киното на въоръжение вземат и пресата. При управлението на председателя на КГБ озвучават първите гласове на „Гласността“. Посланията стават откровени. „Подкуп. Из бележника на журналиста В. Цветков“ (1983) разказва за продажното ръководство на жилищния отдел. „Преферанс в петъците“ (1984), „Змиеловецът“ (1985) и „Последната индулгенция“ (1985) разкриват мафиотските мрежи в търговията на големия град. Кадри на отразената действителност хвърлят мостове към документалната реалност, а надписите накрая успокояват зрителя: *Следствието срещу Сухобоков и Федоренко продължило 6 месеца. Присъдата на градския народен съд била строга. Престъпниците получили сурово наказание* („Преферанс в петъците“, 1984). За по-голяма автентичност художественият филм може да бъде превърнат в следствен експеримент. Лентата „В условията на неочевидност“ (1986) започва с архивен материал от следствено дело 18/3814/май 1986 г. Старшият съветник от юстицията Аскеров и юристът I клас Алиев следят за достоверността. Постановката на сюжета започва с истински следствен експеримент от сцената на убийство. Разказват за обширна престъпна

мрежа в „стройкомбината“, ръководена от генералния директор и заместниците му. Присвоявали „стотици хиляди“, дори „милиони“.

С кампаниите на Горбачов спиралата на престъпленията се завърта главоломно в киното. Битовите кримки отстъпват на остросюжетни детективи, построени около връзките между мафия и партия. Заглавия като „Криминален квартет“ (1989) и „Обявявам ви война“ (1990) залагат повече на сценичния бой, отколкото на детайлите в сценария. Противникът е ясен: *Нашата власт е най-голямата спекулантка* („Обявявам ви война“, 1990). Повече подробности са излишни. Потребно е действие, нито минута спокойствие, Перестройката трябва да държи в напрежение както публиката, така и главните действащи лица от партийната номенклатура: *Арестувахме тези – други ще дойдат на тяхно място* („В условията на неочевидност“, 1986). „Азербайджанфилм“, под опеката на фамилия Алиеви и структурите на КГБ, продължава да вее знамето на перманентната война срещу икономическата контрареволуция, дело на престъпниците във властта. Участват и другите средноазиатски студии „Узбекфилм“ и „Туркменфилм“. Произвеждат мрачни и стряскащи филми – за търговията с наркотици, контролирана от партията и милицията в републиките, за наемните убийства и етническите мафии. В „Шок“ („Узбекфилм“, 1989) изправят пред съда на зрителите директора на памучен завод, първия секретар на областния комитет на партията, окръжния секретар на партията. Обвиняемите вършат машинации с отчитането на памука и отклоняват милиони рубли, грабят антиките от местните музеи, тровят населението с хербициди („бутифос“): *При нас в областта партийните ръководители вземат рушевити, в техникума оценките се продават, истинският господар на живота е онзи търгащ, който с всякаква правда и неправда обира народа* („Шок“). Диалозите звучат достоверно и продължават да бъдат актуални:

Аз съм Мухамед Кулиев Гилди, завеждащ 205-ти магазин в гр. Чарджоу. Преди седмица ревизия на ашхабадския ОБХСС откри крупни липси. През познати се обърнах към майор Палванов, който работи там. Той обеща за 25 000 да уреди работата. Взе парите и сега нито мога да го намеря, нито да му се обадя („Мускал“, 1990). Гласът („гласността“) на честния журналист остава последна надежда („Шок“, 1989, „Криминален квартет“, 1989 и др.). Когато тази „средноазиатска реалност“ се е превърнала в привично ежедневие, знаем колко илюзорни са очакванията към свободното слово.

Как изглежда престъпникът във властта през годините на Преустройството? Той е добре образован и още по-добре поставен, класово чуждите останки от миналото са изчезнали в хода на неговата еволюция. Инаят Хаджи контролира търговията с наркотици в Узбекистан: *академик, проректор на университета, председател на комисията за награди на Върховния съвет. Всички 'истински хора' в републиката са негови възпитаници* („Кодексът на мълчанието“, 1990). Другарят Прошин, директор на голям научно-изследователски

институт, спекулира с ценни материали, не се плаши и от убийства („Човекът от черната волга“, 1990). Глеб Артемич, ръководител на машиностроителен завод, ползва сериозна протекция срещу проверките: *Нишките ще се проточат към Москва*. Затова заявяват открито на прокурора: *някои местни ръководители не са съгласни с вашите изводи* („Сувенир за прокурора“, 1989). Друга реплика към представителя на контролния апарат очертава вечния конфликт между властта и тези, които я наблюдават: *На партията посягаши, на най-добрите партийни кадри – на вас да ви дадат свобода всички ще ни вкарате в затвора. Но няма да се получи, няма да се получи – това не ви е 37-ма година* („Сувенир за прокурора“, 1989). Срещу обвинения не са имунизирани и офицерите от вътрешното министерство: *Вие в МУР всичките сте продажни псета* („Ченгето“, 1991). Кавказката мафия назначава генералите в московската милиция: *Трябва да пазим пагоните, които сме му сложили*. Накратко, *няма човек, когото да не можеш да купиш, всеки си има своята цена* („Ченгето“, 1991).

Налице е известно обръщане на похватите: преди разстрелваха истински министри, а показваха средна ръка стопански бюрократи. При Горбачов не се свенят да преследват недостижимите, предимно на екран. В действителност съдът остава крайна мярка за едрата номенклатура. Конкуренти в партийните игри от калибъра на Медунов⁸ и Гришин⁹ консумират поражението си като почетни пенсионери, съответно през 1985 и 1987 г.

Когато реалността не е достатъчно изразителна, прехвърлят темата в други жанрове. Не пощадяват нито детските филми („Княз Удача Андреевич“, 1989), нито музикалните („Асса“, 1988), нито фантастичните („Допинг за ангели“, 1990). Корумпираната власт дава сюжетна опора дори на един „чернобилски“ филм, „Вълци в зоната“ (1990). Сюрреалистичната комедия „Бялата кост“ (1988) се върти около голям републикански месокомбинат, център на местната власт, организирана в мафия. Няма съмнение кои са тези персонажи: *Те говорят, че техните деца ще бъдат началници над нашите деца. И така се получава* („Бялата кост“, 1988). Живеят в приказен разкош, искат да си построят собствен нефтопреработвателен комбинат. В действителност с малко търпение ще приватизират цялата съветска нефтена индустрия. Сценаристите се шегуват, престъпникът на власт може да бъде и симпатичен: *Миналата година загубихме 20 милиона от ранни плодове. И защо наемахме социолози [...]?* Чуждестранният консултант от Сицилия бяга панически: *„Перестройка, гласност, пфу!“* („Бялата кост“, 1988). Новата философия на служебната престъпност става приемлива. Вчерашните бандити се превръщат в носители на промяната: *Не трябва ние да влизаме затвора. Законите трябва да се променят. Ако някой се е научил да прави нещо полезно и за*

⁸Член на ЦК на КПСС, 1-ви секретар на Краснодарския крайизпълком.

⁹Член на Политбюро на ЦК на КПСС.

страната пък и той самият да заработи, защо е нужно да го арестуваши. Живей си и остави другите да живеят („Бялата кост“, 1988). Режисьорът им дава думата, за да се защитят: *Ти видя главното в моето дело. Аз мислех по новому. Сега за това пишат във вестниците, а тогава ме съдиха* („Криминален квартет“, 1989). Подобни уговорки са полезни, през 1991 г. филмите вече се снимат и с частни пари. Бардовете пеят по ресторантите: *Благодарим ти Мишурая, с теб влязохме във рая [...] че гласността ще ни помогне с пари да се замогнем* („Ченгето“, 1991)¹⁰. Предстои десетилетие на мафиотски епоси с техните герои и злодеи, освободени от идеологическата претенция да отразяват реалността. Икономическата контрареволуция е победила.

Заклучение

Направеният обзор показва, че претенцията на съветското кино да остане близо до реалността е защитена успешно. Добър пример дава жанровият детектив, където отделна сюжетна линия е посветена на деликатна тема като икономическата контрареволуция, онази престъпна дейност, вършена от „своите“, хора на „длъжностите“ и „властта“, които подриват стопанските устои на социализма. Въпреки констатациите, че „тъмните“ страни на съветското общество са потулени зад грифове на секретност, трябва да отбележим, че подобен поглед се плъзга по плоскостта на нормативните очаквания: той напразно търси статистика там, където е налице изобилен материал, произведен от „кинофабриките“ на „киноиндустрията“. Терминологията не бива да ни заблуждава, творческите предприятия не „фабрикуват“, а документират, отразяват и подреждат (монтират) действителност. Тази отразена реалност няма задължението да е лицеприятна, излиза от тесните представи за някаква дежурна политическа коректност. Може да е поднесена от комичната си страна, но да бъде и сурова, брутална, откровена в разказа за природата на властта и патологиите на обществото. Образите на овластени престъпници, на заразени сектори от стопанството, на изобретателни хватки за злоупотреба са достоверни. За реализма на сценария се грижи милицията, ангажирана в творческо съавторство. С подходящо осветление зад „отвъдните“ фантоми на филма прозират „отсамни“ персони, стопански дейци, партийни апаратчици и дръзки предприемачи, които веднъж разобличени в прожекционната зала неминуемо ще влязат в залата на съда. В този смисъл изкуството е прекрачило в полето на управлението и творците уверено маршируват в крак с „войниците на Дзержински“:

¹⁰ „Спасибо Мишурая, что жизнь пошла другая [...] и гласность нам поможет богатство приумножить“.

На желязото/ не му трябват ласкателни комплименти/, не трябва/ нито да славиш/ нито да подмитаиш/ с прости думи ти говоря – /за желязната необходимост/[...] и смъртта стои/ очаква жътва¹¹.

БИБЛИОГРАФИЯ

Апостолов, А. 2010. „ДиаМатрица. Эклектичный взгляд на историософию советского кинематографа 1930-х – 1940-х годов“. *Вестник ВГИК*, бр. 3–4 (Май): 260–72.

без автор. 1933. „Из беседы В. А. Ленина с А. Луначарским“, 1933.

———. 1940. *Сталин. К шестидесятилетию со дня рождения. Сборник статей „Правды“*. типография газеты „Правда“.

Вертов, Дзига. 1977. *Статьи. Дневники. Замисли*. Наука и искусство.

Гдлян, Т., и Н. Иванов. 1994. *Кремлевское дело. Повесть-хроника*. Ростов на Дону: АО „Книга“.

Герцензон, А. 1948. *История советского уголовного права*. Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР.

Грекова, Ольга. 2014. *Советские мафии. Серия 04: Гроб с петрушкой*. Телеканал „ТВ Центр“.

———. 2015. *Советские мафии. Серия 21: Золотая Лихорадка*. Телеканал „ТВ Центр“.

Денисов, Е. 2007. „Казнь через казну“. *Журнал „Коммерсантъ Деньги“*, 12 Февруари 2007.

Добренко, Е. 2007. *Политэкономия соцреализма*. Новое литературное обозрение.

Додолев, Е. 2013. *Дело Галины Брежневой. Бриллианты для принцессы*. Алгоритм.

Караганов, А. 1978. „За режисурата“. В *Съвременно съветско кино*, 7–38. Наука и искусство.

Катасонов, В. 2014. *Экономика Сталина*. Москва: Институт русской цивилизации.

Козлов, Л. 1978. „За някои въпроси на методологията на съвременното кинознание“. В *Съвременно съветско кино*, 38–66. Наука и искусство.

Корягина, Т. 1990. „Тенева Економика СССР (анализ, оценки, прогнози)“. *Вопросы экономики*, бр. 3.

Лубашова, Н. 2011. „Из истории социологии кино“.

¹¹ Стихотворението „Солдаты Дзержинского“ Маяковски пише по повод 10-годишнината от създаването на ЧК. Публикувано е за първи път във в-к „Комсомольская правда“ от 18 декември 1927 г. и е посветено на офицера от службите Валерий Горожанин.

Лурье, Лев. 2014. „Козлов отпущения“. *Журнал „Огонек“*, 17 Февраля 2014.

Малоземов, Станислав, и Елена Малоземова. 2004. „Охота на пушного зверя“. *Новое поколение*, бр. 25 (317), 25 Юни 2004. <http://www.np.kz/old/2004/25/index25.html>.

Мандельштам, Н. 1970. *Воспоминания*. Нью Йрк: Издательство имени Чехова.

Маркс, Карл, и Фридрих Энгельс. 1956. „Обращение Центрального комитета к союзу коммунистов“, март 1850 г. Том VII. Собрание сочинений, второе издание. Государственное издательство политической литературы.

Медведев, Р. 2006. *Андропов*. Москва: Молодая гвардия.

Моризо, Ж. 2012. „Объективность“. В *Речник по естетика и философия на изкуството*. Рива.

Нилов, А. 2006. *Цеховики. Рождение теневой экономики. Записки подпольного миллионера*. Вектор.

отдел Кинохроники Госкино. 1928. *Дело об экономической контрреволюции в Донбассе*. Фильма-документ.

Пархоменко, Я. 2009. „Советская власть и кино (1917-1919)“. *Всероссийский научный журнал „Гуманитарные науки в Сибири“*, бр. 2: 48–52.

Посельский, Яков. 1930. *13 дней – дело промпартии*. Кинохроника.

Пудовкин, Всеволод. 1974. *Собрание сочинений*. Том 1. Москва: Искусство.

Троцкий, Л. 1930. *Перманентная революция*. Берлин: Издательство Гранит.

Тумшис, М., и А. Папчинский. 2009. *Большая чистка. НКВД против ЧК*. Москва: Яуза, Эксмо.

Фрейлих, С. 2007. *Теория кино: От Эйзенштейна до Тарковского*. Академический проект, Фонд „Мир“.

Чалидзе, Валерий. 1977. *Уголовная Россия*. Нью Йорк: Хроника.

Чугунов, А. 2015. „К поиску методологических перспектив в исторических исследованиях: на примере становления и функционирования русского кинематографа в Приморском крае начала XX века – июня 1941 г.“ В *Современные тенденции развития науки и технологий: сборник научных трудов по материалам IV Международной научно-практической конференции 31 июля 2015*, часть III: 80–88. Белгород: Эпицентр.

Шато, Д. 2012. „Образ“. В *Речник по естетика и философия на изкуството*. Рива.

Шубин, А. 2000. *От застоя к реформам. СССР в 1917–1985 гг.* Москва: РОССПЭН.

Эвельсон, Е. 1986. *Судебные процессы по экономическим делам в СССР (шестидесятые годы)*. London: Overseas Publications Interchange Ltd.

Grossman, G. 1977. „The Second Economy of the USSR“. *Problems of Communism*, бр. 25 (Септември): 25–40.

———. 1985. „A Tonsorial View of the Soviet Second Economy“. *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR, Paper Nr4 (Декември).

Krippendorff, Klaus. 2004. *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Sage Publications, Inc.

Ledeneva, A. 1998. *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge University Press.

Neuendorf, Kimberly. 2002. *The Content Analysis Guidebook*. Sage Publications, Inc.

Rutgaizer, V. 1992. „The Shadow Economy In The USSR“. *Berkeley-Duke Occasional Papers on The Second Economy In The USSR*, Berkeley-Duke Occasional Papers on The Second Economy In The USSR, , бр. Paper №34 (Февруари).

Sampson, S. 1987. „The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe“. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 493 (Септември): 120–36.

ПРИЛОЖЕНИЕ: ЦИТИРАНИ ФИЛМОВИ ЗАГЛАВИЯ

Асса (Асса), 1988. Реж. Сергей Соловьев, Мосфильм (студия „Круг“)

Бялата кост (Белая кость), 1988. Реж. Рубен Геворкянц, Георгий Кеворков, Арменфильм

В условията на неочевидност (В условиях неочевидности), 1986. Реж. Фархад Юсуфов, Азербайджанфильм

Версията на полковник Зорин (Версия полковника Зорина), 1978. Реж. Андрей Ладынин, Мосфильм

Високосна година (Высокосный год), 1961. Реж. Анатолий Эфрос, Мосфильм

Вълци в зоната (Волки в зоне), 1990. Виктор Дерюгин, Импульс, Бенефис Изгодният контракт (Выгодный контракт), 1979. Владимир Савельев, Киностудия им. Довженко

Два билета за дневния сеанс (Два билета на дневной сеанс), 1966. Реж. Герберт Раппапорт, Ленфильм

Делото на Румянцев (Дело Румянцева), 1955. Реж. Иосиф Хейфиц, Ленфильм

Допинг за ангели (Допинг для ангелов), 1990. Реж. Владимир Попков, Киностудия им. Довженко

Заминал и не се върнал (Ушел и не вернулся), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1980. Реж. Вячеслав Бровкин, Центральное телевидение СССР

Змиеловецът (Змеелов), 1985. Реж. Вадим Дербенёв, Мосфильм

Из живота на плововете (Из жизни фруктов), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1981. Реж. Виктор Турбин, Центральное телевидение СССР

Инспектор Лосев (Инспектор Лосев), 1982. Реж. Олег Гойда, Киностудия им. Довженко

Князь Удача Андреевич (Князь Удача Андреевич), 1989. Реж. Геннадий Байсак, Киностудия им. Горького

Кодексът на мълчанието (Кодекс молчания), 1990. Реж. Зиновий Ройзман, Паритет, Шарк-фильм

Криминален квартет (Криминальный квартет), 1989. Александр Муратов, Мосфильм

Круг (Кръгът), 1972. Герберт Рапппорт, Ленфильм

Мускал (Мускал), 1990. Реж. Ходжадурды Нарлиев, Туркменфильм

На местопрестъплението (С поличным), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1971. Вячеслав Бровкин, Центральное телевидение СССР

На ново място (На новом месте), 1978. Реж. Дмитрий Коржихин, Валентин Попов, Мосфильм

Нощен патрул (Ночной патруль), 1957. Реж. Владимир Сухобоков, Киностудия им. Горького

Обявявам ви война (Я объявляю вам войну), 1990. Реж. Ярополк Лапшин, Свердловская киностудия

Огарьова 6 (Огарева 6), 1980. Реж. Борис Григорьев, Киностудия им. Горького

Остро обръщане (Крутой поворот), 1980. Реж. Петр Журавлёв, Лентелефильм

отдел Кинохроники Госкино. 1928. *Дело об экономической контрреволюции в Донбассе*. Фильма-документ

Ответен удар (Ответный удар), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1975. Реж. Юрий Кротенко, Центральное телевидение СССР

Пази се от автомобиля (Берегись автомобиля), 1966. Реж. Эльдар Рязанов, Мосфильм

Подкуп. Из бележника на журналиста В. Цветков (Взятка. Из блокнота журналиста В. Цветкова), 1983. Реж. Игорь Шатров, ТО „Экран“

Посельский, Яков. 1930. *13 дней – дело промпартии*. Кинохроника.

Последната индулгенция (Последняя индульгенция), 1985. Реж. Ада (Армида) Неретнице, Рижская киностудия

Предварително разследване (Предварительное расследование), 1978. Реж. Андрей Разумовский, Мосфильм

Преклонена глава... (Повинную голову ...), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1971, Реж. Вячеслав Бровкин, Центральное телевидение СССР

Престъпление (Преступление), 1976. Реж. Евгений Ташков, Мосфильм

Преферанс в петъците (Преферанс по пятницам), 1984. Реж. Игорь Шешуков, Ленфильм

Професия следовател (Профессия следователь), 1982. Реж. Александр Бланк, ТО „Экран“

Разпитът (Допрос), 1979. Реж. Рустам Ибрагимбеков, Расим Оджагов, Азербайджанфильм

Свой (Свой), 1969. Реж. Леонид Агранович, Мосфильм

Сицилианска защита (Сицилианская защита), 1980. Реж. Игорь Усов, Ленфильм

Сувенир за прокурора (Сувенир для прокурора), 1989. Реж. Александр Косарев, Свердловская киностудия

Тайната на бележника (Тайна записной книжки), 1981. Реж. Владимир Шамшурин, Мосфильм

Това не ме засяга (Меня это не касается), 1976. Реж. Герберт Раппапорт, Ленфильм

Той е някъде тук (Он где-то здесь), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1982. Реж. Геннадий Павлов, Центральное телевидение СССР

Черният маклер (Черный маклер), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1971. Реж. Вячеслав Бровкин, Центральное телевидение СССР

Човекът от черната волга (Человек из черной волги), 1990. Реж. Николай Лукьянов, Беларусьфильм, студия „Диалог“.

Шантаж (Шантаж), [Следствие ведут ЗнаТоКи], 1972. Реж. Вячеслав Бровкин, Центральное телевидение СССР

Шок (Шок), 1989. Реж. Эльёр Ишмухамедов, Узбекфильм

Ченгето (Штемп), 1991. Реж. Геннадий Иванов, Фора-Фильм

2. Дипломантски изследвания

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

ДОМЪТ В КОНТЕКСТА НА ДЕИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ И МИГРАЦИЯ: ИКОНОМИЧЕСКИ СТРАТЕГИИ ЗА СОЦИАЛНО РАЗПОЛАГАНЕ

РОСАЛИНА ТОДОРОВА

Rosalina Todorova. The personal home in the context of deindustrialization and migration: economic strategies for social positioning.

This article deals with the interrelation between contextually specific economic incentives and everyday practices and perceptions in the process of constructing and maintaining the desire for homeownership. Drawing upon 37 qualitative interviews with citizens of Vidin I investigate the manifestations of economic phenomena in the respondents' 'mental maps' and the way they are rationalized through the lens of homeownership. I analytically distinguish three main notions of social materialization of this intersection. Firstly, the respondents' ability to influence the socio-economic environment is regarded in a negative relationship with the importance of homeownership in the biographical trajectories. Secondly, the concept of 'home' is perceived as an 'anchor' that could either provide protection from the economic instabilities or could deprive the respondents of the opportunity to be set free from the spatial and social context of Vidin. Lastly, the lack of a group social actor in this local context allows for the traditional family to emerge as the strongest non-institutional subject. The traditional family is transformed into the locus of individual and group agency realization.

Желанието за собствен дом като социално конструиран феномен попадна за пръв път в полезрението ми в процеса на събирането на емпиричния материал за проекта „Бездомническото и кооперативното строителство: икономически аспекти на жилищните политики в София през междувоенния период“ на ас. Вероника Димитрова (Dimitrova, 2017). Особено впечатление ми направиха техниките за конструиране на медиен дискурс, фино прокаращ желанието за притежание на собствен дом. Проектът ми предложи

възможността да се запозная отблизо с някои особени аспекти на медийното съдържание, които открито и целенасочено „пропагандират“ нуждата от собственост върху жилището, особено в контекста на разгара на жилищната криза в София през междувоенния период. В списанията на спестовно-строителните сдружения през периода 1919-1939 г. човешкото щастие е необозримо извън контекста на собствено притежаваня дом.

Интересът на тази статия е ориентиран към изследване на развитието на социалното съществуване на дома, като градивен елемент от произвеждането на лична и групов социална позиция. Битието на идеологически конструираната значимост на собствения дом преминава през официалните политики за произвеждане на легитимно гражданство през междувоенния период; в следствие се пропагандира и „вражда“ в индивидуалните интерпретации за социална позиция чрез медийния дискурс за „пълноправно“ и легитимно съществуване в градското и националното пространство; и в крайна сметка се интерпретира и реализира във всекидневието на българските граждани като единствен значим и обозрим (постижим) ресурс за трайно обвързване с локалната икономическа среда. Отношението към дома тук се операционализира като понятиен конструкт който дава достъп от една страна до личните интерпретации на успешно социално позициониране на респондентите. От друга, значенията, които се приписват на притежанието на дома, се разглеждат като теоретичен инструмент за достъп до значими специфики на икономическата локалност. Последните се разбират като конструктивни влияния върху перцепцията на респондентите върху дома, неговата значимост и неговия смисъл, като ресурс.

Именно затова ключовото понятие „желание за собствен дом“ тук съдържа едно основно измерение, а именно – на идеологически феномен. Погледнато през призмата на житейските шансове, предметени в модели на социално разполагане (Благоев, 2008), желанието за собствен дом извежда на преден план както взаимнообвързаността на политическите, културните и икономическите специфики на средата, така и особеното проявление на икономическото в перцепциите и всекидневните действия на респондентите. По особено ясен начин този проблем излезе на преден план при участието ми в изследването „Трансформация на житейските шансове и статусни промени“, ръководен от проф. Петя Кабакчиева и ас. Димитър Благоев.

В особения контекст на случая на деиндустриализирания, депопулиран град Видин, икономическо се предметява в представите на всекидневните дейци чрез проявленията му върху всяка една сфера на съществуване. Икономическото тук се дефинира като всяко последвало икономическия крах на „мястото“ проявление на средата, което оказва крайно формиращо влияние върху функционирането на публичната сфера, на социалния субект на местното гражданство и на индивидуалните механизми за интерпретиране на со-

циалността и произвеждане (или овладяване) на личната социална позиция. Притежанието на собствен дом се разглежда през функционалността му за произвеждане и реализиране на специфичен тип социална позиция, под влиянието на уникално проявяващи се местни локални специфики.

Социалнонаучни интерпретации на желанието за собствен дом

Желанието за притежание на собствен дом в научната литература до момента се разглежда като функция от икономическата интерпретация на социалното разполагане на индивидите: „статусът на домопритежател може да се вижда като ключов елемент от икономическото гражданство, базирано на собственост – способността за участие в това, което Бойер нарича „икономически водени от активи“ – всеобхватна финансиализация на социалния живот, в която способността да се разгърнат директно или индиректно жилищните активи (които представляват най-големия дял от богатството за повечето домопритежатели) е основно условие за участие в потреблението“ (цит. по Forrest 2008). Притежанието на собствен дом се интерпретира като значим компонент от способността на „икономическите граждани“ да произвеждат себе си като икономически актьори и да позиционират себе си в социална структура. Собствеността върху недвижимото имущество и върху дома се мисли чрез икономическата си значимост при анализиране както на стратификационни структури (Bernardi and Poggio 2002; Cabre and Modenes 2004; Kolb and Skopek and Blossfeld 2013), така и като компонент от конструирането и предефинирането на „новите неравенства“ в контекста на глобализацията (Forrest 2008). И тук притежанието на недвижимо имущество се определя като най-големия и най-устойчивия актив при изчисляването на благосъстоянието. При сравняването на количествените показатели за „социално-икономическо“ положение на различни държави авторите отчитат в крайна сметка значимостта на конкретния контекст и икономическите и политически процеси, които биха могли с националната си специфика да стоят зад процесите по придобиване на недвижимо имущество и конструиране на мотивацията за желание за такова.

В обобщение: научният интерес към притежанието за собствен дом до момента е насочен към начина, по който то е една от предпоставките за участието на индивидите в икономическото поле. Интересът на настоящата статия е ориентиран към начина, по който икономическото поле участва във формирането на желание за собствен дом. Контекстуално конструираното желание за собствен дом е начин за адаптиране при взаимодействията с икономическите условия на социалната среда.

Под „желание за собствен дом“ разбирам всяка практика на отнасяне към дома, която отвежда към притежаването на дома, в който респондентът живее.

В тази рамка попада и всяко експлицирано от респондента намерение (или надежда) за бъдещо притежание на дом. Този тип проявление на социалния феномен представлява нереализирано желание за собствен дом.

От друга страна приемам, че **всеки респондент, който живее в жилище, което притежава¹, проявява вече реализирано „желание за собствен дом“**, което е достъпно за анализ чрез експлицирана привързаност към дома. Желанието за собствен дом се изследва през потенциала му за „вход“ в идеологическите процеси на придаване на значение и стойност на този вид собственост, от страна на респондентите. Функционалността на дома се определя от „схващанията“ за неговите реални потенциали да опосредства връзката между икономическа и социална среда от една страна и разполагането на всекидневните дейци в нея, от друга. Приписваните социално-икономически проявления и потенциали на дома се разглеждат като повлияни и дефинирани, спрямо локалната специфика на икономическото (проявено освен в пазарните и трудови отношения, също и в отнасянето и обвързването между групов субект и локалност).

Методологически особености и специфика на данните

Анализът е извършен върху 37 дълбочинни интервюта, проведени в град Видин, заради допускането, че именно качествените данни биха могли да предоставят такъв достъп до предметната реалност, който да позволи изграждането и адаптирането на понятийна и реферативна рамка за по-нататъшно задълбочено навлизане в проблема. Данните са събрани като част от изследването „Трансформация на житейските шансове и статусни промени“, проведено през периода май-октомври 2016 година. Биографичните интервюта са проведени с ориентация към регистриране на „социалната динамика на контекста“. Затова респондентите са приканвани да разказват за всички значими етапи от развитието на собствената си траектория и от развитието на града. Разказите им обхващат периода от последните 10 години с висока конкретика, но често се връщат и до социализма или периода преди „прехода“. Изборът на Видин като обект е основан на очакване, породено при провеждането на терена, че функцията на дома е силно експлицирана при преживяване на житейските траектории в този град. Това очакване е породено от появяването на специфичната само за този контекст думичка „домошари“². От друга стра-

¹ Или семейството му притежава, поради значимостта на традиционното семейство при участието на индивидите в социалното и икономическото поле.

² Изследователското очакване или „предусещане“ за значимостта на това субективно именуване на гражданите на Видин не е мое. То е било нееднократно обсъждано като „симптоматично“ и ключово за разбирането на преживяването на биографията на респондентите във Видин, по време на дискусиите със студенти и преподаватели, последвали първичното обработване и набирането на данните.

на, Видин е областен град – административен център на територия с богато историческо значение за развитието на търговията и връзката със „западния свят“ непосредствено след установяването на българската национална държава. Сред градовете, попадащи в обхвата на изследването (Елхово, Дупница и Севлиево) на житейските шансове в малкия град, Видин е с най-нетрадиционен профил на „малък град“. Териториалната му значимост, наред с териториалната му големина и административна позиция се оказват недостатъчни двигатели на икономическото и социално развитие, поради което градът се обезлюдява до степен на свиване на пазара и потенциалите до по-близък с провинциални малки населени места, отколкото с този на икономически и културен център на развитие. Особеността на разминаването между „обективни“ показатели за потенциал и действителната реализация на локалната среда задават рамката за изследване на икономически особености през призмата на „нереализирана потенция“ и де-градация на социалното и икономическо пространство.

Наличната в данните информация, която може да се отнесе до желанието за собствен дом, е относително малка. Там, където присъства, тя е по-скоро „аномалия“ или проявление на неструктурираността на полуструктурираното интервю. Разказът за дома се появява като идеален завършек на житейската траектория, като лична историческа обвързаност с рода и реализация на семейството, и като връзка с отминало поколение. Проявленията на дома в разказите на респондентите са символични и ориентирани към опитите за „подреждане на света“. Рядко домът се разглежда през функцията му на икономически материален ресурс. Затова при обработката на данните е извършено допълнително кодиране на информацията по начин, по който тя да предостави достъп до преживяването на желанието за собствен дом и до специфичните контекстуални условия, които конструират това желание.

Желанието за собствен дом не съществува само по себе си и само за себе си, а е част от по-големи „ментални карти“ на респондентите. Там то е преплетено с други обективации на връзката между биографичната траектория и локалната социалност, които рамкират начина и степента на значимост на характерните му проявления. Изследването на конструирането на желанието за собствен дом се фокусира върху зоните на преплитане със значими икономически специфики на биографията и контекста на респондентите. Откриването и анализирането на тази преплетеност е основната задача на анализа. Желанието за собствен дом е контекстуално конструирано тогава, когато то е реакция към конкретни субективно значими „факти“ от социалната среда. Контекстуално конструираното желание за собствен дом е понятиен инструмент за достигане до икономическите особености на социалната среда. Относно към предмета рефлексии на респондентите в така събраните данни има, заради структурирането на гайда в два тематични блока: личен (биографичен)

и контекстен (информация за локалната среда). Покриването на въпроси и от двата блока предоставят достатъчно поводи за респондентите да осигурят достъп до житейска история, която може да бъде обвързана или отнесена до дома или до желанието за дом.

Респондентите са подбирани така, че да позволяват достъп до разнообразни лични ресурси и потенциали на средата. За това са търсени респонденти с различен биографичен опит, заемащи различни трудови статуси, с различна професионална история и т.н. Те няма да бъдат допълнително отсявани спрямо каквито и да било фактори за целите на този анализ и така респондентите, които ще бъдат негов обект, са 37.

Предстоящият анализ се фокусира върху значимостта на конкретните икономически влияния на „мястото“ (не само като локална среда) върху конструирането на конкретни типове преживяване на желание за собствен дом. Икономическото полагане и себerealизиране в света, характерно за описаните по-горе подходи към анализа на желанието за собствен дом, е „двойно специфично“: те, първо, поставят индивидите в контекста на процеса на глобализация; и второ, интерпретират глобализацията по следния начин: „Общият интернационален контекст обвързва жилищните провизии все повече с пазарната икономика и трансформациите в жилищния сектор са симптоматични за оформената от неолиберални императиви съвременна глобализация. Процесите на дерегулация, ре-регулация, приватизация и финансова либерализация, както и променящата се роля на управлението на публичните и социалните политики, формират идеологическа и политическа промяна в интересите на корпоративния капитализъм“ (Forrest 2008: 168).

Такъв тип унифицираща функция на глобализацията е, от една страна, многократно проблематизирана в полето на социологията (вж. Robertson, 1997), и от друга – емпирично лесно опровержима (Кабакчиева, 2018; Благовев, 2018). В настоящия анализ „мястото“ или социалната среда ще се разбира като сложно поле на взаимодействие между различни социални процеси, локални, глобални и национални. Но не възприемани като независими и самостоятелно влияещи върху обществото и индивидите процеси, а като сложна констелация от постоянното им взаимодействие, оформящо конкретната специфика на „мястото“, която в анализа от тук нататък ще бъде наричана „контекстуална особеност“ (в т. ч. „контекстуални особености“). Или иначе казано, контекстуалността не е нито локална, нито национална, нито глобална, а е начинът, по който всички тези влияния си взаимодействат и се взаимопреплитат (Кабакчиева, 2018).

Субект-обектност в отнасянето към икономическата среда

По обективни икономически показатели, средата във Видин се характери-

зира основно със свиването, (описвано от респондентите като граничещо с абсолютно „затриване“) на индустриалния сектор във Видин. Според данни на Института за пазарна икономика от 2019 г., между 55 и 60 процента от трудоспособното население на града е в постоянна трудова заетост (Алексиев, 2019). То е предизвикано от поэтапното, дълготраещо след средата на 90-те години закриване на завода „Видахим“, който дотогава е бил основното звено за препитание и заетост. Географската близост на Видин до Румъния и особено новопостроеният Дунав мост 2 се оказват недостатъчни условия за зараждане и развитие на търговията в района. Постепенното изчезване на работните места (които са представлявали източник на прехрана и ресурси за основната част от жителите на Видин и околните по-малки населени места) води до високи нива на безработица и липса на източник на препитание. Според статистиките на Института за пазарна икономика, през 2018 г. Видин е на двадесет и пето място сред областните градове по постоянна заетост на населението (на четири позиции разстояние от дъното на класацията) (Ганев, 2019).

Този процес, съчетан с „отварянето на границите“ към западноевропейски държави (основно Испания, Италия, Германия) и САЩ и улесняването на достъпа до работни места в тези държави след присъединяването на България към ЕС води до масова миграция на работната сила към вътрешността на Европа³. Масовата миграция води до рязък спад в „работоспособността“ на „мястото“, тоест остават малко потенциални работници, независимо дали са квалифицирани или неквалифицирани. Спадът в „работоспособността“ на „мястото“ се превръща и в предпоставка за нереализиране на потенциални проекти за развитие на индустрията, която би могла създаде нови работни места, защото вече не е останало кой да ги запълни. Така безработицата се оказва причина за емиграция, а емиграцията се оказва причина за безработица. В този „порочен самозахранващ се кръг“, произведен от сложното реализиране на контекстуалните преплитания на различни по характер и произход влияния, всички „неблагоприятности“ на средата се преживяват от респондентите като външни на самите тях.

Поради специфики на процеса на събиране на данните, разказ за дома не може да бъде открит във всички интервюта. От деветимата респонденти, при които разказ за дома отсъства, един е пенсионер, един е наемен работник, а останалите седем – самонаети. Тенденцията е очевидна на пръв поглед. Възможното обяснение за липсата на разказ за дома в интервютата на самонаетите е субективното **възприемане на „себе си“ като функционална единица на професията/работата си**. В интервютата именно на тези респонденти са

³Разказ за членове на семейството или за близки или познати, които са емигрирали от Видин или към други европейски държави, или към столицата, присъства в интервютата при всеки един респондент.

налични най-много „вътрешни разкази“ за икономическите характеристики на контекста. Поставени пред необходимостта да „нарисуват“ себе си в преплетеност с града си, разказите на самонаетите респонденти текат по линията на икономическото и политическото. На преден план излиза системната обвързаност на житейската им траектория с тези проявления на контекста, които имат отношение към професионалната им реализация. Те са променяли местоработата и дори професията си многократно. И по-важно – те сами произвеждат настоящото си работно място и до известна степен дори полето на професионалното си развитие. Затова виждат себе си като субект, който може да оказва икономическо влияние върху средата. Едно по-внимателно вглеждане в „типажите“ показва още, че двама от тях са били на ръководни позиции в големи заводи, а един към момента на провеждане на интервюто има ръководна функция в НПО. Това ги превръща в „своеобразен“ инструмент на системата – субект спрямо икономическата среда:

„Р: Аз се разправям на най-високи нива с изключителните несправедливости, които се случват в тази държава.“

Собственик на мебелен магазин

За да може да се конструира субективното усещане на респондентите за икономическа „субектност“ спрямо контекста, то те трябва да са продукт на такава ситуация в житейската си траектория, в която професионалният аспект от биографията им е бил под техен контрол.

Това им позволява да виждат себе си като участващи в „субект-обектно“ отнасяне към държавата и институциите (в частност) и към контекста като цяло. Тези респонденти не възприемат собствената си биография и житейска траектория като обект на външни „парализиращи“ икономически влияния. Те пречупват контекстуалните влияния през собствените си ресурси за видоизменяне на икономическата среда. Доколкото взаимоотношаването между „мястото“ и респондента позволява индивидуална субектност и степен на интерактивност с контекстуалните влияния, то икономическите аспекти на средата се проявяват като произвеждат висока степен на значимост на професионалната житейска траектория на респондентите. **Когато икономическото се възприема като „гъвкаво“ и подвластно на индивидуални влияния, то желанието за собствен дом играе малка или никаква значима роля в житейските траектории на респондентите.**

Сред седмината самонаети, които демонстрират разрыв между „биографията“ на дома и лична биография, има един (собственик на магазин за сувенири), който предоставя разказ за минало притежание на собствен дом. Респондентът е наследил дома на родителите си, но го продава, за да емигрира. Отказът от притежание на собствен дом се вижда като условие за мобилност и пренасяне на житейската траектория в различно пространствено-географско

и контекстуално-икономическо поле. **Домът трудно може да бъде превърнат в ресурс за икономически просперитет, освен ако не бъде преобразуван във финансов капитал. Желанието за собствен дом се превръща еднозначно в желание за историческо „срастване“ със средата. Житейска биография, дом, „място“ стават една и съща преливаща от едно в друго социална материя,** лишена от икономическа динамика.

Изводът за значимостта на професионалната реализация при оценяването на контекста през пазарно-икономическите му проявления и съответно безотносителността на този тип обвързаност с контекста към потенциалните ресурси, определени в дома, може да бъде само хипотеза на този етап. От една страна, има достатъчно отчетлива тенденция към омаловажаване на дома при професионално реализирани респонденти (контрастиращо на преувеличената стойност, зададена на пространствените и социални потенциали на домовете на наемни работници, безработни и пенсионери, тоест хора с плаваща и нестабилна позиция в социално-икономическата среда). От друга страна, е възможно липсата на разказ за дома да присъства в разказите на тези респонденти, поради спецификите на инструментариума и предмета на изследването. Експлицираният смисъл на дома е характерен за респондентите, които го интерпретират като символен ресурс, а не като финансов и материален способ за директно повлияване на социалната позиция. Останалите 28 респонденти се отнасят към дома като към топос за реализиране на себе си и икономическата си позиция, преведена и преработена през публичното и статусното ѝ значение.

От останалите 28 респонденти, в чиито интервюта присъства темата за дома, само двама не притежават собствен дом: фризьорка и временна продавачка в магазин за дрехи втора употреба. Тези респонденти могат да служат като контролни случаи. Фризьорката е самонаета – работи в собствен салон и в момента е единственият работник в него. Продавачката в магазин за дрехи втора употреба е наемна работничка. Тя споменава, че често е оставала без работа, като отдава това на „некоректни работодатели“:

„[Синът ми] сега не ще да си дойде. Ще се върне тука?! За какво? – да работи като мене за по 300лв и да те правят на парцал? Тука частниците са така.“

Р: А не. Там (в Бюрото по труда) не съм и регистрирана, преди това бях, но не съм доволна, защото обявяват някакви места работни. Като идеш да питаеш, казват, че обявата е била от преди не знам колко време, вече не е валидна и явно си набутват техни хора. Така предполагам.“

Временна продавачка в магазин за дрехи втора употреба

Респондентката не е нито субект, нито обект на политиките по осигуряване

на заетост, а е в състояние на пълно себеизключване от формалните системи за социална сигурност.

Тази респондентка е единствената от интервюираните, която живее под наем, защото не е родена и живяла във Видин, а идва от близко село, за да търси препитание. За това при нея процесът на обвързване със средата не е осъществен, а по-скоро е в хода на своето развитие. Затова и тя не експлицира желание да закупи дома, в който живее или друг дом, или каквато и да било друга собственост. Живеенето под наем всъщност е и белег на процесите на мобилност, които тя реализира към момента на вземане на интервюто. От една страна, защото нейното пребиваване във Видин е резултат от пространствена (и вероятно социална) мобилност и от друга, защото необвързването ѝ с контекста позволява нова пространствена (социална) мобилност, превръщайки този етап от житейската ѝ траектория в условно непостоянен. Нейната житейска ситуация се бележи с високи нива на динамичност, предизвикани не само от факторите на „мястото“, но и от начина, по който тя е във взаимодействие с мястото. Професионалното ѝ поле е динамично и тя често сменя работата си, потребителските ѝ практики са динамични, защото споменава за дълги периоди, през които е оставала без работа, както и отношението ѝ към дома е дефинирано от тази динамика. Няма обвързване с конкретния дом, във функцията му на резултат и компонент от „мястото“.

Другият респондент, който не притежава дома си, е фризьорка. Тя живее в общинско жилище и в хода на разказа споделя, че има желание да закупи жилището. Интересното при двете респондентки, които не притежават собствен дом е, че те са единствените измежду всички интервюирани във Видин, които мечтаят да сменят професията си⁴. Временната продавачка мечтае един ден да има собствена сладкарница, а фризьорката – за конкретна нова работа (за същността на която респондентката не желае да навлиза в подробности), която е свързана със смяна на професионалното поле. **Икономическата необходимост от динамичност на икономическите роли изисква непостоянство в отнасяне към мястото и незначимост на притежанието на дом.**

Безработицата, предизвикана от емиграцията и трайното разпадане на индустриалния сектор води до намаляване на заплатите и съответно платежоспособността на (обитателите на) „мястото“⁵. Този процес предполага постоянна „заплаха“ за работните места на вече трудово заетите, които лесно

⁴ Отговор даден на присъстващия в гайда за интервю въпрос: За какво си мечтаете?

⁵ Покупателната способност на жителите на Видин води и до свиване на възможното развитие на пазара на стоките. В интервютата с трима други респонденти присъства разказ за „бум“ на магазините за дрехи втора употреба. Понеже този вид стока е евтина за крайния потребител, тя отговаря на нуждите и потенциалите на „мястото“. Така че самото попадане на респондентката на такова работно място, което позволява временна заетост по заместване, е особеност, обусловена от спецификите на контекста.

могат да бъдат заменени от други безработни. Трима респонденти разказват за работници, които работят повече часове от тези, за които им е заплащано и от тези, за които имат подписан договор.

„P1: Масово се работи на 2 часа, на 4-часов режим, е такива неща. Пише ти по договор, че еди си колко... подписваш сее, щото, ако не се подпишеш и не ти изнася, нали се сецаш, че гони те и друг(...)

P2: Аз бях така.(...) Бях на 2 часа по договор, а работех 4.“

Гастарбайтер и наемна работничка в Еврофутбол

Икономическата нестабилност се превръща в детерминанта за преначертаване на биографичните траектории на респондентите. Икономическото прелива от „мястото“ и се разполага в мисловните карти на респондентите под формата на търсене на сигурност и устойчивост. Превръщането в „жертви“ на редица типажи от контекста, спрямо неблагоприятната ситуация, се проявява в непостоянството и нестабилността на житейската им траектория. При 20 от 37-тимата респонденти присъства разказ за постоянстваща несигурност в поне един аспект от житейската траектория. При всички този аспект е професионален, а при петима е и финансов. Особеният тип безработица във Видин допълнително усложнява икономическите аспекти на „мястото“. Постигането на трудова заетост не е гаранция за постоянство на заетостта. Загубата на трудовата позиция е полесно осъществим (и присъщ на контекста) процес от запазването ѝ. Затова ориентацията на наемните работници не е към поддържането на постоянство, а към избягването на непостоянство. Трудовата позиция не е плавен процес по „упражняване на трудова заетост“, а динамично поле на постоянното ѝ произвеждане и препроизвеждане. Контролът върху заетостта на наемните неквалифицирани работници не принадлежи на самите неквалифицирани работници. Тази неспособност да бъдат субекти спрямо трудовата им позиция предопределя ситуирането на сигурността извън сферата на професионалното развитие. Извън пазара. Извън „мястото“, в конструирането на което участват такива външни влияния, които превръщат работниците в обект. Затова полето на възможна постижима сигурност трябва да се конструира независимо спрямо „мястото“ и да предлага степени на автономност на респондентите. С оглед осигуряването на контрол върху проявленията, правилата и влиянията на „външните“ за индивида фактори. **Неподвластното икономическо произвежда нуждата от създаване на нова сфера на реализация на житейската траектория. Сфера, в която обектите се субективизират, а икономическите влияния – ограничават.**

Контекстуалните особености на трудовия пазар във Видин предоставят разковничето при разшифроване на значимостта на собствеността върху дома

като механизъм за произвеждането на независимост, произхождаш от икономическата нестабилност на „мястото“. В разказите на респондентите идеята за „наема“ е това, което поставя живеенето на друго място (най-често в София) в по-неблагоприятна светлина спрямо настоящия им живот. Защото наемът се вижда като регулярен разход:

„Тънеш. Ще работиш два, три, пет месеца и в следващия момент ще почнеш да се изяждаш. Знайш ли какво означава? Повече са разходите, наем, ако си под наем, осигуровки, заплата, ако си назначиш така. И в един момент, това което си вложил, то почва да го няма, защото ти си го дал“

Самонает

Тази перспектива към наемите като „непосилна тежест“, а към закупуването на дом като необходимост и символ за постижение в житейския път предполага специфичен тип потребление и управление на финансовите средства. Цял живот самоограничаване, докато се инвестира в закупуване на жилище спрямо разказите на респондентите изглежда по-приемлив вариант, отколкото цял живот плащане на наем. Това може да има едно обяснение – непостоянството на приходите. Динамичната икономическа среда, която произвежда все по-малко налични работни места и все по-голяма зависимост от работодателя, предполага малко контрол на работниците върху регулярността на приходите им. **Въвличането в заплащане на наем е задължително въвличане в процесите на пазарните отношения на „мястото“.** Съответно – **неплащането на наем е независимост спрямо контекста.**

Така доведено до крайност, състоянието на капсулиране произвежда индивидуални и семейни биографии, които са напълно откъснати и неспособни да бъдат повлияни от контекста. Тази необходимост от произвеждане на „спасителен пояс“ на временна независимост от приходите е резултат от контекста, който носи постоянното „обещание“ за периоди на липса на приходи (безработица). **Така желанието за собствен дом като функция от механизмите за произвеждане на независимост е конструирано от необходимостта сигурността да се ситуира извън сферите на икономическо влияние на „мястото“ и като единствено пространство на абсолютен контрол на респондентите.**

Домът като „котва“

Домът се преживява като „личната собственост“ не само над имуществото, но и над създаваните от това имущество зони на независимост от държавните структури и икономически влияния.

И: „А какво правят хората в свободното си време?

Р: Ами гледат телевизия, вече и по гости не се ходи, по мои наблюдения (...) И всичко опира до там, виждам един момент на тотално самозатваряне, всяка къща е автономна крепост, в която никой не влиза, нищо не излиза, всеки всекиго мрази...“

Социален работник, бюро по труда

От 26-мата респонденти, които разказват за дома, който притежават, 11 имат повече от едно жилище, а останалите 15 – „само“ едно. От всички тях само двама – гастарбайтер и собственичка на две аптеки могат да си представят бъдещето си извън Видин. Собственичката на аптека е единственият респондент, чиято експлицирана мечта е обвързана с желанието за притежание на втори собствен дом. И именно тази мечта за втори дом е предпоставката за осъществяването на мобилността, която е присъща за нея, но за никой друг от собствениците на един дом.

„Обичам да пътувам, да ходя, да разглеждам. Искам да си имам къща на морето, да ходя всеки ден по плажа, да разпускам“.

Собственичка на две аптеки

Необходимо условие за обвързване на житейската ѝ траектория с битуване другаде, обвързано с регулярни практики (а не просто моментно преминаване), е наличието на собствен дом.

„Че е хубаво системата, където е развита, да се живее под наем. Защото ти решаваши днеска – аз не съм доволна тук, отивам..... А сега си накупил гаражи, апартаменти..., закотвен си. А този апартамент, който го имам, брокерът каза, че мога да го продам за 50 000 лева, защото няма цена във Видин. Тухлена кооперация, 100 квадрата.“

Собственичка на две аптеки

Притежанието на дома е субективно обвързано с контекстуалните влияния, а самите причини за притежание на дома са ситуирани като външни за самата респондентка. Такъв тип „обезценяване“ на икономическата стойност на дома, се наблюдава и в разказите на още трима респонденти.

Тези разкази поставят под въпрос икономическата полза от притежанието на собствен дом, ако той е до такава степен застинала материя, че се превръща в неизползваем и невъзможен за преобразуване в икономически или финансов

капитал, който да позволи професионално развитие⁶. Погледнато през призмата за невъзможност за ликвидност на собствеността, притежанието на собствен дом действително се превръща в „котва“, която е неразчленима от „мястото“. Тя „закрепостява“ респондентите не само към „мястото“, но и към житейската траектория, която е била произвеждана и неизбежно ще бъде възпроизвеждана по конкретен предопределен от „мястото“ начин.

Основният критерий за избор на „място на заковане“ (в случаите, в които процесът е доброволен) е способността на мястото да произвежда спокойствие в тази част от житейската траектория, която не е обвързана с пазара на труда. Тя се реализира в структурата на свободното време и е свързана по-скоро със „заслужената почивка“:

„Семейство – тука на село къща направил съм, барбекю, ядене, пиене, кв’о ти трябва повече? Нема да живеем 100 години ...(не се чува) Бе я си седи тука“.

Полицай

По този начин се преживява и желанието за „втори дом“ на петимата респонденти, които имат повече от едно жилище: продавачка в книжарница, жена с инвалидна пенсия, директор на сметище, пощальон и друга продавачка. Те са собственици на по един апартамент във Видин и една „ваканционна“ къща в някое близко село (която е или закупена от тях, или наследена). Това, което е особено за тези респонденти е, че те са най-възрастните в групата (55-69 години) и съответно са най-близо до периода на пенсия (с изключение на жената с инвалидна пенсия, която е по-млада, но пък вече е пенсионирана). Затова такова отношение към концепцията за дома (като топос на последния етап от живота, обвързан с почивката и спокойствието) би следвало да е разбираемо в случая на тези респонденти. При тях притежанието на няколко жилища е свързано с предстоящ отказ от едно от тях (например апартаментите в градовете се завещават на децата, а родителите се оттеглят в къщите на село или в по-малкия град). Те са изключени от пазара на труда. **Този извод води до установяване на трайна обратна връзка между въввлечеността в трудовия и икономически пазар и желанието за собствен дом.**

Социалният актьор в икономическите взаимодействия

Особеното в съпоставянето на процесите на трудова заетост и придобиване на собствен дом е, че социалният актьор в двете действия е различен. Въвлечането в пазара на труда е индивидуален процес. Желанието за собствен

⁶Професионално развитие, защото в разказа на респондента, собствениците на изоставените къщи са емигрирали в Западна Европа, като са изоставили къщите си.

дом, независимо дали минало, реализирано или отправено към бъдещето, е семейно начинание. Пенсионерка от многочленно семейство, при която четири поколения живеят заедно в един апартамент, който е притежание на респондентката най-ясно онагледява този феномен:

„Тука живея с майка ми, мъжа ми, снаха ми, големия ми син и внука ми. Всичките сме задно в тристаен апартамент, сега и големия ми внук и той е тука защото майка му замина във Варна на работа.“

Пенсионерка, многочленно семейство

Всички членове на семейството създават условията за социално реализиране и икономическо развитие като едно неразривно цяло. Разходите по дома се разделят поравно и грижите около дома, домакинството и най-младите членове на семейството са отговорност на всички участници в процеса на „заедността“. Домът е условие за действие по упражняване и легитимиране на тази заедност. Що се отнася до респондентката – целият разказ за живота ѝ на този етап от житейската ѝ траектория е разположен в контекста (но не само пространствен, а и събитийен) на собствения ѝ дом. Тази „екстремност“ ни дава най-детайлен достъп до всички възможни измерения на преживяването на собствения дом като механизъм за произвеждане на сигурност и независимост извън икономическото поле на локалността. Пенсионерката от многочленно семейство е изключена от активно участие в пазара на труда и поради това е в особено положение спрямо икономическите „аспекти“ на „мястото“. Концентрирането в единственото налично за нея поле на влияние – семейството, допълнително усилва преживяването именно на дома като единствен източник на сигурност. Историята на дома репликира историята на семейството и представлява точката на пресичане на „завета“ на миналото и „завета за бъдещето“ в рамките на настоящата житейска траектория:

„Благодарение на майка ми и на баща ми сме имали помощ от тях“

Пенсионерка многочленно семейство

В разказа на пенсионерката става ясно, че е направен опит за прекъсване на тази неразривна обвързаност, който обаче се оказва неуспешен:

„Малкият ми син излезе на квартира със снаха ми. Тя беше бременна с ей това детенце (малкото), излезнаха на квартира, живяха 3 месеца и се върнаха. Отидоха при нейните родители. Те бяха на тавански етаж с баня, тоалетна, кухня спалня и плащаха 200лв.“

Пенсионерка, многочленно семейство

Неуспехът на опита се изразява в неспособността на отделилото се

семейство да осъществи адекватна връзка с икономическата среда, която да позволява независимостта им от по-възрастното поколение. Обвързването на самостоятелността на младото семейство с икономическите особености на контекста, посредством плащането на наем, е заменено от по-сигурната, по-независима и по-спокойна сигурност на обвързаността със семейното съществуване.

Този екстремнен случай на преживяването на желанието за собствен дом е резултат от преплитането на три основни фактора, които правят произвеждането на сигурността извън автономното поле на дома невъзможна: наследството като крайна цел на една житейска траектория и начална точка на друга, страхът от наемите и консолидираността извън институционалните влияния. Така сигурността се явява като своеобразен механизъм за „ограждане“ на пространство на „вътрешно произведена“ икономическа независимост. Тази автономност е сфера на взаимодействие, взаимоотносяване и взаимоотноориране между членовете на семейството.

Шестнайсет от всички респонденти търсят сигурност, като функция от семейни усилия⁷, защото семейството е социалната единица, която проявява постоянство в осигуряването на приходи (като спестяване и споделяне на финансови ресурси), която упражнява контрол и задава режима на получаването и харченето, онагледено в следния пример:

„И кво ще спечелиш тука с 800 лева? Она няма да плаща, ще живее у дом, ще му готви майка му, баща му и така нататък. Ти би живял, не би мръднал, разбираш ли? Щ’от с 800 лева във Видин се живее.“

Строителен работник

Последният цитат представя начина, по който респондентът предпочита семейната сигурност, която неизменно се упражнява и изживява в границите на дома, за сметка на евентуалната (не)сигурност на индивидуалното отнасяне към „мястото“ (което и да е то). Изборът по отказ от семейната сигурност изглежда неприемлив заради неспособността за самостоятелно произвеждане на финансова, социална или друг тип независимост.

Самозатварянето на респондентите (което представлява самоизолиране от социалната среда) е индикатор за нежеланието им да произведат локални социални капитали. Липсата на инвестиция в нови познанства („връзки“), които потенциално да окажат влияние върху житейската траектория оказва въздействие върху спецификите на самото „място“. Нежеланието за кон-

⁷Само трима респонденти смятат, че връзките или положението в обществото е източник на сигурност, осмина смятат, че сигурността е функция от способността да се адаптираш към средата (и всички те са се адаптирали), а осемнадесетима смятат, че финансовите средства са източник на сигурност.

струирание на „гражданска заедност“ в контекста на Видин е поредният аспект на атомизацията, в която обаче градивната единица е не индивидът, а семейството. **В такава среда, в която пространство за общо действие отсъства⁸, в представите на респондентите „мястото“ не разполага със собствена способност само да повлияе върху себе си.** Субективното приписване на индивидуалната неспособност за оказване на влияние върху средата като характеристика на самото „място“ произвежда „**безместност на самото място**“. **Постоянните икономически флукуации се интерпретират като неизбежни последици от неподвластни на влияние външни сили.** Така постоянната динамика на „мястото“ парадоксално изглежда като обречена на застой безсилна пасивност. Единственият социален субект, способен да произвежда свое собствено влияние и да генерира социална и икономическа инерция е семейството. За това именно топосът на реализиране на семейните процеси (затвореното за външни влияния нерушимо и непреодолимо социално пространство на дома) се явява проводник между значими икономически аспекти от социалната среда и биографията на обитателите.

Заклучение

Притежанието на собствен дом е едновременно условие и следствие от процеса на трайно обвързване между житейската траектория и „мястото“, което респондентите обитават. Консолидирането в границите на дома всъщност е произвеждане на принадлежност единствено към семейството като значима социална единица, способна да създава постоянство на взаимното обгрижване, сигурност и независимост. Отказът от взаимодействие извън границите на дома се проявява и към останалите обитатели на Видин. По този начин вече наличните икономически специфики на „мястото“ задвижват механизми по произвеждане на атомизация и анонимизация като значими неблагоприятни характеристики на средата. Интервютата са пронизани от усещането за неспособност за влияние върху институциите и икономическите влияния. Тъкмо това е основа за конструирането на дома като убежище на независимост от контекста и институциите. Именно заради страха, че външни постоянно променящи се сили имат способността да отнемат всичко, над което респондентите имат дори и минимална степен на влияние, икономическата несигурността се явява като характерна за контекста неизменна част от възприятието на житейските траектории. Тя не може да бъде премахната, а само смислово и дискурсивно „овладяна“ от респондентите, които разполагат с необходимите лични ресурси за субективизиране спрямо контекста. За всички останали респонденти, отговорът към контекстуалната нестабилност и непостоянство е произвеждането на значим аспект от житейската траектория,

⁸ Поне в перцепциите на респондентите.

който постоянства в постижимостта и обозримостта си. Именно това е домът. Той присъства като компонент на сигурността, разположен както в разказите за миналото, за социализма, така и в разказите за настоящето и в перцепциите за предполагаемо реализиращото се бъдеще. Домът е „котвата“, която представлява сигурното „застопоряване“, по протежението на постоянната икономическа динамична трансформация, произвеждайки неизбежна пространствена принадлежност на обитателя към „мястото“. Тази неразривна връзка се определя в застиналата материя „дом“.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексиев, Я. (2019). Дотук с експанзията на трудовия пазар. В: Преглед на стопанската политика, бр. 923. Достъпно на: <https://ime.bg/bg/articles/dotuk-s-ekspanziyata-na-trudoviya-pazar/>.

Берто, Д. (2008). Анализ на разказ за живота. – В: Качествени методи в социалните науки“ Въведение. Съст: Найденова, В. Магдалина Джамджиева и Вера Стаевска. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (2008): 53-67.

Благоев, Д. (2008). Житейски шансове и статусна динамика. В: *Състояние на обществото. София: Институт „Отворено общество“* (2008): 177-220.

Благоев, Д. (2018). Трансформации в житейските шансове в малкия град. В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, философски факултет, книга Социология, т.107: 26-41.

Ганев, П. (2019). Кой области поставят рекорди в заетостта. В: Преглед на стопанската политика, бр. 929. Достъпно на: <https://ime.bg/bg/articles/koi-oblasti-postavyat-rekordi-v-zaetostta/>

Кабакчиева, П. (2018). Измерения на глокалността: локалният страх срещу глобалните заплахи. Локалните „Ние“ срещу виртуално-глобалните „Те“. В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, философски факултет, книга Социология, т.107: 9-25.

Маринова, С. (2014). Теория и практика на космополитната социология. – В: Социологически проблеми (3-4), 316-335.

Bernardi, Fabrizio, and Teresio Poggio. (2004). “Home ownership and social inequality in Italy. – В: “ *Home ownership and social inequality in comparative perspective, Stanford University Press, Stanford* (2004): 187-232.

Dimitrova, Veronika. 2017. The “homeless” and co-operative development: economic aspects of the housing policies in Sofia in the interwar period. In: CAS working paper series, Issue № 9, pp. 1-47 (available at www.cas.bg)

Forrest, R. (2008). Globalization and the Housing Asset Rich: Geographies, Demographies and Policy Convoys. – В: *Global Social Policy 8* (2008), 2, pp. 167-187

Kolb, Kathrin, Nora Skopek, and Hans-Peter Blossfeld. (2013). "The Two Dimensions of Housing Inequality in Europe Are High Home Ownership Rates an Indicator of Low Housing Values?." *Comparative Population Studies* 38.4 (2013).

Pla, Anna C., and Juan AM Cabrerizo. (2004) "Home ownership and social inequality in Spain." *Home Ownership and Social Inequality. Stanford* (2004): 233-254.

Robertson, R. (1997). Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. – B: S. L. Mike Featherstone, *Global Modernities* (срп. 25-45). Sage Publications.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

ИЗМЕРЕНИЯ НА НЕРАВЕНСТВОТО В
ТРАНСФОРМИРАЩОТО СЕ ПРОСТРАНСТВО НА ЕДНО
СЕЛО (СЛУЧАЯТ С. БЯГА)

Социологически репортаж за едно (не)познато място

СОФИЯ ВЛАХОВА

Sofia Vlahova. Dimensions of inequality in the transforming space of a village (the case of the village Byaga). Sociological report on an (un)known place.

The article is based on a field study in the village of Byaga. The main objective was to determine how the established and the outsiders locals and the newcomers coexist in the village, and in the light of certain theoretical assumptions, to test whether the experience of social differences as inequality can be ascertained, and if so, on what basis this experience accumulates. The first possible axis of tension turned out to be structured by cultural capital, which creates the invisible boundary between the two large big groups in the village. Cultural capital, using the power of the symbolic, operates more than from distance because of the lack of interaction between the two groups. This assertion is based on the assumption that the basic prerequisite for experiencing oneself as privileged, respectively, not privileged, is the interaction between the two groups. In this sense, the settlement of outsiders newcomers brings to this small territorial unit an urban way of life characterized by limited communication between individuals and the cultivation of cultural capital on the one hand and the consumption of space on the other. This lack of interaction between the two social groups is implicitly supported by both the locals and the local authorities for fear of depopulation in small settlements.

Подтикната от социологическо любопитство, реших да изследвам родното си село в социологическа перспектива и по-конкретно да изследвам проблема за съжителството между местните и новодошлите в него с оглед на въпроса дали в рамките на това съжителство ще се наблюдават напрежения между тези две групи поради преживяване на неравенства между тях.

При формулирането на изследователския въпрос бях силно повлияна от анализа на Любомир Пожарлиев, Светла Маринова, Леа Вайсова „Социални неравенства в трансформиращото се пространство на един постсоциалистически Софийски квартал (случаят Драгалевци)“. Целта на тяхното изследване е била да се установи как социалните агенти в и чрез практиките си конструират отношения на неравенство в софийския квартал Драгалевци. Първоначалната идея беше да приложи техния инструментариум върху моето родно място – село Бяга, както и да тествам някои от техните тези.

Един от изводите, до които те стигат, е, че властта, в конкретния случай общината, се е отказала да бъде контролиращ орган и властта се конструира „от долу“, като самата община се е превърнала в икономически субект, обслужващ икономически силните играчи, които според собствения си вкус определят как ще бъде организирано физическото пространство на квартала. Освен това изследователите очертават сериозна липса на връзка между гражданите на квартала и общината. Така квартал Драгалевци се оказва една до голяма степен свободна от политическа регулация зона, където социалните отношения не се разделят по нишата местни – новодошли, а по – скоро напрежението се изразява между самите местни, заради действията по реституиране на земите след 1989 г. Между местните жители се появява завист, в която артикулират отношения на неравенството, именно заради сходния им икономически статус преди 1989 год., който след това драстично се променя. Точно тази завист създава разслояването между местните жители и е причината за невъзможността те да се обединят в общи действия въз основа на критерия „продължителност на обитаването“. Ако от страна на местните жители има недоволство по отношение на новозаселилите се, то то е само защото последните не проявяват загриженост за общото. Така групата на новодошлите заселници се оказва най – хетерогенна, защото не всеки разполага с толкова финансов ресурс, че да бъде господар на себе си и съответно господар на условията. Кое то превръща обитаването на квартала в постоянно драматично сравнение. Въпреки това, обаче, не се забелязва съпротива от страна на непривилегированите, а по – скоро негласно приемане. Това, според анализа на авторите, се оказва следствие от неяснотата за това коя е общоприетата норма, кое поведение е приемливото, което от своя страна обяснява липсата на съпротива.

Теоретични подходи

Един от заимстваните инструменти от изследването на Любомир Пожарлиев, Светла Маринова, Леа Вайсова „Социални неравенства в трансформиращото се пространство на един постсоциалистически Софийски квартал (случаят Драгалевци)“, които използвам в настоящия казус, е концепцията им

за „*взаимодействието между структурите на социалното пространство и тези на физическото пространство*“, според което позицията на даден агент в социалното пространство, дефинирана чрез различните капитали, с които разполага (икономически, културен и символен), намира израз в мястото му във физическото пространство. Този социално – пространствен модел на Бурдийо интегрира обективните отношения между социалните класи, но се опитва да въведе и субективното възприятие на социалните актьори. Точно по този начин се оказва, че „обживяното (респ. присвоеното) пространство функционира като един вид спонтанна символизация на социалното пространство“ (Бурдийо, 1997, 2).

От същото изследване заимствам и понятието за „**социално неравенство**“, под което авторите разбират проблематизирането на определени различия, които разделят структурно членовете на едно общество на привилегировани и непривилегировани. Като неравенството не се разглежда обективистки, т.е. не се ограничава до достъпа до блага и услуги, а по – скоро се пита при какви условия различните се преживяват като неравни, и при какви условия могат да доведат до промяна на установения ред (Маринова, Вайсова, Пожарлиев, 2009).

Изследователският ми въпрос бе силно повлиян и от модела, който създават Норбърт Елиас и Джон Скотсън в своето изследване на Утвърдените и аутсайдерите. Възприемам тяхната концепция, използвана и в изследването на социалните неравенства в квартал Драгалевци, за продължителността на обитаване на дадено място като властови ресурс за конструиране отношения на неравенство. Продължителността на обитаване на дадено място е, според тази концепция, властови ресурс, който едната група може да приложи за групова стигматизация на другата (Elias N., Scotson J., 1994).

Друг теоретичен инструмент, което използвам, е Зимеловото разбиране за завист: социално чувство което структурира взаимодействието в посока отношение на неравенство. Завистта според Зимел произтича от акта на сравняване. Нейната структурираща сила се проявява в това, че скрито за самия действащ привилегирова едната страна на взаимодействието и също толкова скрито, неререфлектирано, приема собствената непривилегирована позиция (Маринова, 2010). Важно за изследването ми е и разграничението, което Зимел прави между лишеност и неравенство. Според него лишеността от притежание не е достатъчно условие, а само възможност да се чувстваш неравен. Според него е възможно да не си лишен от притежание, но сравнявайки се с други да се преживяваш като неравен. За изследване на конкретния казус възприех и Зимеловата категория взаимодействие, която е условие за възможност за всяко отношение на неравенството (пак там).

В анализа си използвам теорията за трите вида капитал на П. Бурдийо – културен, икономически и символен. Според Бурдийо, липсата или притежа-

нието на един от трите вида капитал намалява, съответно увеличава шанса за достъп до блага и услуги. Така потреблението на пространството е една от символните форми на демонстрация на власт, защото пространствените структури са вписани в мисленето и възприятието, които на свой ред са произведени от позицията в социалното пространство (Бурдийо, 1997). Символният капитал като кредит на доверие предхожда акумулирането на всеки друг капитал. Едно от най-силните свойства на символния капитал е, че той упражнява символна власт по един магически начин, „от разстояние“, като разчита на това, че доколкото е всепризнат ще предизвика у подчинените различни действия (Бурдийо, 1997). Икономическият капитал в смисъла на Бурдийо се разбира като материалното притежание на даден актьор. Икономическият капитал може пряко да бъде конвертиран в пари. Културният капитал, от своя страна, може само индиректно да бъде конвертиран в пари, отложено във времето, което скрива функционирането на културните ресурси като капитал (Bourdieu, 1983). Наред с икономическия и културния капитал Бурдийо допуска и един друг вид капитал, а именно социалния капитал. Понятието обозначава целия набор от отношения, които даден индивид може да мобилизира, за да постигне определена позиция в социалната структура. Или както казва Бурдийо, „в този случай става дума за ресурси, които почиват върху принадлежността към дадена група“ (Бурдийо, 1997, 23). През Бурдийовистката категория „стил на живот“, схващан като групово или класово специфичен, могат да се анализират практиките на изследваните групи като проявление на позициите им в конкретната социална структура.

Въз основа на теоретичните предпоставки, както и проблемната ситуация, формулирах следните основни хипотези:

1. Местните жители ще имат негативно отношение към новодошлите, имайки предвид по – дългото пребиваване в пространството на селото.

2.Новодошлите ще избягват сближаване с местните жители за сметка на сближаването с други новодошли.

3. Местните ще преживяват себе си като неравни, вземайки предвид социалната позиция на новодошлите в хода на взаимодействието с тях.

4. Използвайки културния си капитал, новодошлите ще изтъкват себе си като по – образовани и ще създават граници между себе си и местните жители.

5. Идвайки от градските среди, всекидневните практики на новодошлите ще се различават от тези на местните, като за това различие ще работят самите те, което от своя страна ще създава напрежение между тях и местните жители.

Териториални предпоставки

Социалният терен на изследването ми беше село Бяга. Разположението му го оформя като място за отдих и туризъм. Селото е част от община Брацигово,

област Пазарджик. То е на 18 км от Пазарджик и на 35 км от друг голям град – Пловдив. Разстоянието до София се изминава за 1 час и 30 минути с кола, като се има предвид, че движението се извършва по автомагистрала „Тракия“. Разстоянието до София разглеждам като близо от днешната ми представа за времето от дома до работното място, което в София се изминава всеки ден от живеещи в единия край на града и работещи в другия край.

Бяха изминали 5 години откакто напуснах селото, за да заживея в големия град. Прибирах се периодично, за да виждам най-близките си хора. Самият облик на селото се беше запазил. Срещах познатите лица и почти нямаше възможност да бъде срещнат непознат по улиците. Въпреки това вече се наблюдаваше един вид страх от обезлюдяване, защото се появиха много къщи, които бяха изоставени или пък в тях живееше само по един човек. Тази картина се променяше постепенно с всяко мое следващо посещение. Промяната беше констатирана и от моите близки, които споделяха как все повече хора от други населени места започват да купуват обезлюдените къщи в нашето малко село и да се заселват трайно или временно там. Впоследствие все по-често, посещавайки селото, започнах да забелязвам красиви, измазани къщи, подредени дворове и всичко това се различаваше от познатата селска обстановка на разхвърлян двор, прибиращ сезонната реколта. Тогава се събуди и интересът ми и реших да разбера как си взаимодействат тези две категории хора: местни и новодошли, какъв тип отношения се установяват на практика между тях. Възприех подхода в изследването Социални неравенства в трансформиращото се пространство на един постсоциалистически Софийски квартал (случаят Драгалевци), в което авторите ясно се разграничават от обективисткото схващане за неравенство, доколкото приемат различията между групите и индивидите само като изходна предпоставка на понятието за социално неравенство и се питат за условията, при които тези различия се преживяват като „неравенство“. С други думи, под „социално неравенство“ те разбират „отношения, които са социално конструирани (т.е. не природни) и имат исторически, структурни, възприятелни и културологични предпоставки“ (С. Маринова, Л. Вайсова, Л. Пожарлиев, 2009). Основният фокус е върху субективния момент, т.е. при какви условия отношенията между социалните актьори (белязани от различия между тях) ще се преживяват като неравни.

Първоначалната ми идея беше да проведа няколко поредни наблюдения, които да ми дадат възможност да опиша на какви нива протичат взаимодействията между двете социални категории: местни и новодошли. След първите ми наблюдения стана ясно, че това е непостижима задача, защото селото включва крайно разнородни групи, които не могат да бъдат открити едновременно на територията на селото.

Освен това в хода на наблюденията ми установих, че обитателите на огромните къщи, които коренно се различават от селските схлупени къщи, не

живеят постоянно в селото или дори и да живееха там, местните жители не знаеха какво се случва зад високите огради. Тази информация беше налична само в резултат от предварителните разговори, които провеждах с тях, въз основа на които се опитвах да прецизирам метода на изследването си. Другата част от терена ми – вилната зона, която е част от селото, също се оказва недостижима, имайки предвид времето, през което протече теренното изследване, а именно месец декември 2016 г. и януари 2017 г. От постоянните жители на селото разбрах, че по-голяма част от обитателите на вилите са на място основно през лятото.

Така още при първите наблюдения на терена стана ясно, че не мога да разчитам на спонтанното съгласие за интервю с обитателите на предварително набелязаните като интересни от мен къщи. Една от причините беше, че повечето от тях бяха на новодошли, които или отсъстваха в момента, или местните хора не знаеха кога точно са в къщите си. От друга страна това, което беше изненадващо, е, че въпреки че практически аз съм част от селото като живееща в него, макар и не постоянно, ако нямаше налична предварителна уговорка, местните реагираха по-скоро плахо на идеята за интервю с тях, още повече при условие то да бъде записано.

При тези срещи ми направи впечатление затвореността на местните жители, които в повечето случаи не разбираха какво точно правя и защо го правя. Често пъти бяха притеснени или се смущаваха от въпросите ми, въпреки че се познавахме от доста време. Този извод имах възможността да направя в процеса на провеждане на интервюта, защото като жител на селото бях наясно с повечето от всекидневните им практики и отношения към определен човек или група, обитаващи селото.

Това наложи да използвам метода на „снежната топка“, като първо тръгнах от познати, разчитайки на доверието, което бях изградила с тях при други обстоятелства. Те на свой ред ме свързваха със свои познати, които в чести случаи ме свързваха с крайния респондент, до когото исках да стигна.

Резултатите в статията се основават на 20 нестандартизирани интервюта, които проведох с двете първоначално дефинирани групи – местни и новодошли, както и с представителите на местната и общинската власт. В хода на изследването двете основни групи бяха разделени на следните подгрупи:

- *Постоянно живущи на територията на с. Бяга, без имот във вилната зона.*
- *Постоянно живущи на територията на с. Бяга и притежаващи имот във вилната зона.*
- *Родом от с. Бяга и притежаващи имот в пространството на селото (без такъв във вилната зона), но използващи имота непостоянно.*
- *Родом от с. Бяга, притежаващи имот и във вилната зона и в селото, но живеещи в друго населено място и използващи имота непостоянно.*

- *Новодошли с постоянно местожителство на територията на селото.*
- *Новодошли с постоянно местожителство във вилната зона.*
- *Новодошли, закупили имот във вилната зона, но използващи имота непостоянно (идват за почивни дни, за ваканции)*
- *Новодошли, закупили имот в селото, но използващи имота непостоянно (идват само за почивни дни, през лятото, за празници)*
- *Други*

За моя голяма изненада групата на местните жители не се оказа толкова еднородна и хомогенна, каквито бяха предварителните ми очаквания – плод на дългогодишното ми пребиваване в село Бяга. В хода на теренното изследване се появиха подгрупи жители, които първоначално не бяха диференцирала. Имаше и групи, които вследствие на информацията, получена от кметството и общината, както и от интервютата с част от респондентите, се оказаха нерелевантни.

Така групите обособени, след приключване на терена се сведоха до следните:

- *Постоянно живущи на територията на село Бяга без имот във вилната зона.*
- *Постоянно живущи на територията на с. Бяга и притежаващи имот във вилната зона.*
- *Родом от с. Бяга и притежаващи имот в пространството на селото (без такъв във вилната зона), но използващи имота непостоянно.*
- *Новодошли с постоянно местожителство на територията на селото.*
- *Новодошли с постоянно местожителство във вилната зона.*
- *Новодошли, закупили имот във вилната зона, но използващи имота непостоянно (идват за почивни дни, за ваканции)*
- *Други*

Изследването ми е фокусирано върху взаимодействията и отношенията между тези групи.

Социалното пространство като феномен

На първо място исках да подложа на емпирична проверка концепцията на Бурдийо, според който има „**взаимодействие между структурите на социалното пространство и тези на физическото пространство**“, при което „обживяното (респ. присвоеното) пространство функционира като един вид спонтанна символизация на социалното пространство“ (Бурдийо, 1997, 2).

Насочих вниманието си към този проблем, вземайки предвид също така, че позицията в пространството на новодошлите („граждани“) в конкретния казус, може да символизира властови ресурс и определени позиции в социалната йерархия.

В хода на изследването се установи, обаче, че подредбата на физическото пространство не създава субективно усещане за неравенство у нито една от двете групи. Това е възможно да се получи, когато самото физическо пространство е така подредено, че да кара едната група да се чувства непривилегирована спрямо другата. Конкретната териториална единица, negliжирана от съвременната социология, успява да срещне тези две на пръв поглед противоположни групи. Обективните условия, които предлага изследваната териториална единица, са напълно идентични и за двете групи. До този извод достигнах не само в процеса на подготовката ми на теренната работа, която включваше наблюдения на пространството, но и в хода на интервюта с представителите на двете групи не установих пространствени причини, които да създават напрежение у тях и по някакъв начин да ги карат да се чувстват като непривилегировани. Това от своя страна е и причината новодошлите да нямат нужда „*да бъдат господари на условията, в които са поставени*“ (Пожарлиев, Л./Св. Маринова/Л. Вайсова 2009: 53), като променят облика на селото, защото обективните условия, в които са поставени, удовлетворяват техните очаквания!

От една страна, липсата на действия по промяна на инфраструктурата от новодошлите, може да е заради удовлетвореността от обективните условия, но от друга страна, причина може да е липсата на толкова голям икономически капитал, който да им позволи да се превърнат в господари на пространството.

Пасивната власт

След като не се потвърдиха формулираните в теоретичната част хипотези за наличие на структурирани неравенства, сходни с тези в град София, реших да потърся отговор на въпроса какви са действията на местната и общинска власт. Първоначалната ми хипотеза беше, че местната власт спомага за интеграцията на новодошлите и осъществява някакъв контакт с тях, като това в известна степен омекотява потенциалното напрежение. Тази хипотеза не се потвърди. Местната администрация не ги познава, не знае тези хора от къде идват, защо идват и как смятат да живеят в установения вече ред в селото, но въпреки това няма против тази вътрешна миграция да се извършва и дори да се превърне в тенденция. Ето какво казва в подкрепа на това кметът на село Бяга:

„И: А ти с хората от вилната зона, които са новодошли, осъществяваш ли някакъв контакт? Кметството задължено ли е да осъществява някакъв контакт с тях?

Р: Не! По принцип не. Идват, има хора, които идват. Всеки ден идват някакви нови хора. Може да са от една вила, но ти като не ги знаеш цялото семейство и идват с някакви проблеми. Един – вода, с такива битовизми. Ама и като цяло не, не им държим някакъв отчет, кои хора са, на кой са. Не! Те са задължени като си закупят имота да идат да си го декларират, че е техен. Вече дали ще си правят регистрацията или не, те си решават.“

Тази незаинтересованост не се прояви само от страна на местната власт. Установи се че нито местната, нито общинската власт участват по какъвто и да е начин в живота и в изграждането на взаимоотношенията между двете различни групи, срещащи се на територията на селото. Въпреки това, обаче, представителите на местната власт са убедени, че е по – добре да има такива жители, за да не обезлюдее селото. Ето какво смята кметът на селото за възможността все повече хора да купуват имоти, както в селото, така и във вилната зона:

„Положително е да, защото влизат друг манталитет хора. Виждаш, че не трябва да си затворен така. Разликата се усеща веднага, един човек колко е по – разкрепостен от големия град и селянинът, който може би се е скрил да си се пази. И затова. Иначе хубаво е, хубаво е да има. Защото идват все хора, които виждаш, че са добронамерени. Няма лоши хора от тях, всички са с някакво положение. Търсят си вила, за да откъхнат. Аз имах разговор с подполковник Ангелов, на поделението, той казва: „Аз искам, ако има къща в Бяга да я наема и през събота и неделя да идвам със семейството си, само за отдих. Да имам градинката“, липсва му ей това селското. Така, че е хубаво да имаме вънкашни хора. Мхм... малко свежа пара. На по – хубава работа с по – хубави средства. А и нека е пълно селото ни. Хубаво е да има все повече и повече хора.“

Времето като НЕвластови ресурс

Не само физическото пространство не е фактор за субективно усещане за привилегировано, съответно непривилегировано място в отношенията между местни и новодошли, но и продължителността на обитаване на мястото няма силата на властови ресурс, създаващ напрежение и трансформиращ различията в отношения на неравенство. На теоретично ниво, ако следваме анализа на Елиас и Скотсън, е възможно продължителността на обитаване на дадено място да се превърне във властови ресурс, с помощта на който групата на аут-

сайдерите, т.е. в случая новозаселилите, да бъдат поставени в непривилегирана позиция. На изследвания терен това не се наблюдава, хетерогенизация на обитателите, и това ги кара да се чувстват горди. Защото от наблюденията, които съм имала, тъй като съм била част от всекидневния свят на тази общност, малките села винаги са в конкурентна позиция спрямо някой друг, било то друго село или друг човек. Ако в тяхното възприятие селото им се развива, без същото да се случва и в околните села, които по техните думи „замират“, то това ги кара да се чувстват горди и да мислят неререфлектирано за новодошлите, че са добри хора. Те груповата „стигматизация“ е по – скоро положителна и обвързана с мисълта, че „нашето село ще се напълни с добри хора и ще остане живо, за разлика от вашето“. Т.е. не продължителността на обитаване на населеното място е ресурс спрямо новодошлите, а самите новодошли се превръщат в ресурс в конкуренцията с другите села. Продължителността на обитаване не е ресурс и за новодошлите. Те не се познават помежду си и не се опитват да се обединят и да създадат общност. С това беше отхвърлена и втората ми хипотеза, а именно, че новодошлите ще избягват сближаване с местните и ще търсят близостта с други новодошли. Сближаване не се наблюдава нито между обитателите на вилната зона, нито между новодошлите, които живеят в селото. Хипотетично това означава, че новодошлите биха се обединили, за да създадат групово съжителство, което да се противопостави на напрежението само в случай, че местните направят същото. Това обединяване на различни групи, които изначално са белязани от различия, би могло да се разглежда като възможно за едната група, ако другата действа по същия принцип или ако времето, действа като властови ресурс за местните жители.

Така с оглед на теоретично направените допускания нито една от допуснатите предпоставки не може създаде напрежение между групите на местните и новодошлите. Все пак двете групи притежават различни капитали, което изисква и проверка на хипотезата дали тази разлика не създава ос на напрежение.

Отсъстващото взаимодействие

Тезата ми въз основа на анализа дотук гласи, че обективните различия между двете категории не се преживяват на практика като отношения на неравенство. Нито една от двете групи не преживява практически позицията като привилегирана, съответно непривилегирана. Обяснението ми за този парадокс е, че това е така, защото двете групи не се познават, изобщо не влизат във взаимодействие, което е базисна предпоставка за появата на отношения на неравенство в парадигмата, в която провеждам анализа. Базисната предпоставка за субективното усещане на себе си като неравен е взаимодействие с другата група, която чрез действията си оценностява или обезценява една от двете позиции.

Това ми дава основание да отхвърля хипотезата си, че местните ще преживяват себе си като неравни, предвид социалния статус на новодошлите в хода на тяхното взаимодействие, защото на практика те не влизат във взаимодействие помежду си. Послужих си и с понятието за социален капитал в смисъла на Бурдийо, който е целият набор от отношения, които даден индивид може да мобилизира в определен момент, за да постигне по-висока позиция в социалната структура. Най-общо казано, социалният капитал според Бурдийо е цялата мрежа от отношения, които могат да бъдат мобилизирани и инвестирани. Оказа се, че социалният капитал, притежаван от новодошлите, именно заради факта че идват от града, което предполага, че имат по – развита мрежа от отношения, което би могло да ги постави в очите на местните като привилегированата група, няма ефект върху местните жители. Освен че не ги познават, местните не ги третираат като по – различни от себе си и не им придават качества, които да са характерни само за хората идващи от града. Напротив, местните знаят за тяхното физическо съществуване в пространството на селото, знаят, че техният статус не е на хора от село, които се занимават с техните дейности, и въпреки това не ги поставят по-високо от себе си. Този извод се затвърди от обстоятелството, че когато взаимодействията са спонтанни и нетрайни, когато са лишени от конкретика, местните не назовават новодошлите като някаква новост, случила се на територията на селото им, от която пък да изпъкнат разликите в капиталите. Така се оказва, че теоретично конструираното понятие за социален капитал в разработките на Бурдийо, не може да бъде използвано за настоящия казус. Защото отношенията, които можем да обозначим като социален капитал са възможни само на основата на материална или символна размяна. С други думи социалната принадлежност не функционира като капитал, който структурира отношения на неравенство.

Анализът на резултатите от теренното изследване освен това, показва, че местните жители дори не са заинтересовани от тази категория хора, които са обективно близо до тях, защото нито един от тях не заговори изначално за тези хора като някаква новост или атракция, за която си заслужава да се говори или по – скоро новост, за която има нужда да се говори. Местните жители не са повлияни от притежавания от новодошлите социален капитал, който да ги мотивира да търсят взаимодействие с тях.

Така изненадващият резултат от анализа на емпиричните данни беше фактът, че липсва взаимодействие между двете групи, което е една от основните и изначални предпоставки за наличието на неравенство в смисъла, в който тук се разбира.

Невидимата ос на културния капитал

Следваща потенциална ос на напрежение между двете групи е културният капитал, разбиран в смисъла на Бурдийо¹.

Обективистки погледнато, идвайки от по-големи населени места, новодошлите ще имат натрупан повече културен капитал от местните жители на селото. Това е така, защото градът като културна инфраструктура предлага образователно и културно развитие на индивида в много по – широк мащаб от това в малките населени места. Микронаблюденията, които съпътстваха работата ми, и проведените интервюта показаха, че културният капитал е нещо, на което новодошлите акцентират. В началото на всеки разговор карах респондентите ми да разкажат нещо за себе си и семейството си. При всички новодошли, независимо от групата, в която попадат, заговаряха за себе си и близките си, като акцентираха върху тяхното образование.

Първите бариери, които създава културният капитал, е в отношението на новодошлите към местното училище. Ето какво споделя новодошла респондентка, попитана дали би позволила на детето си да посещава местното училище:

„И: А вие ако децата ви сега бяха по – малки, бихте ли пуснали децата си да учат в селското училище?

Р: Не!

И: А защо? Какви са мотивите ви за отказа?

Р: Ами защото сравнявам.... Ето тука Мимето има момиче и Петрунка, колкото моя внук. И сравнявам знанията. Те идваха тук, играят си и на компютъра. Моите внуци са много по-развити. Учат в много по-елитни училища. Ходят на много курсове – по английски, по математика. Малкият ходи вече на 5 олимпиади по математика и там има много по – голяма среда за развитие. И самото отношение. Все пак наблюдавам ги. На Васка на магазина се събират – цинизми, псувни, „мааа“, „бее“. Нали, голяма е разликата. И затова Ви казвам, никога не бих го взела, плюс това родителите му няма да го пуснат. Колкото и да е голямо селото, колкото и да са находчиви хората, културни са, но все пак мисля, че нивото е по – ниско.“ (подч.мое С.А.).

Изводът, който може да се направи от тук, е, че въпреки липсата на взаимодействие, новодошлата жителка поставя себе си и своето семейство на по – високо културно равнище в сравнение с местните жители. Т.е. въпреки, че не познава добре местните и не общува на практика с тях, тя е убедена в

¹Срв. Bourdieu, P. 1983: Oekonomisches Kapital – Kulturelles Kapital – Soziales Kapital, in: Kreckel R. (Hg.) 1983: Soziale Ungleichheiten. Sonderheft 2 der Zeitschrift ‘Soziale Welt’, Goettingen 183-198

културното превъзходство на семейството си, както и в липсата на културен капитал при местните жители. Това налага извода, че скритото допускане за собственото културно превъзходство на новодошлите и за липса на културен капитал при местните е релевантна ос на практическото структуриране на отношенията между двете категории.

Още няколко интервюта с новодошли относно училищната среда и съответно натрупването на културен капитал показаха, че новодошлите обръщат внимание и поставят местните по-долу от себе си и по отношение на възпитанието и поведението на децата си. Както споменах по-горе, убеждението на местните, че новодошлите са добри хора, произтича до голяма степен от страха от обезлюдяване на родното им място. Това се отнася и за културния капитал: и настоящият, и бившият кмет споделиха в интервю притесненията си от евентуалното затваряне на местното училище. Борбата за наличието на училището, което според доста местни жители поддържа живота в селото, което означава, че децата трябва да бъдат задържани там, обяснява и занижените критерии както по отношение на образованието, така и на дисциплината. Ето какво казва една новодошла жителка по отношение на дисциплината в местното училище:

P1: Не съм доволна от учителите, изобицо! Защото моята дъщеря, когато постъпи в училището, имаше едно момче, което винаги я биеше. Даже се беше прибрала цялата синя, беше я бил с пръчка. Отидох, оплаках се на директора, той каза: „Ми ние ще поговорим с родителите“, не знам си какво. Мина се около месец, същото дете я беше удряло с топка в главата. Отивам при класната, при директора: „Ми ние не можем да му се скараме, защото нямаме право“.... Просто не съм доволна от учителите. Значи те искат от родителите пари за щори, пари за закачалки, пари за това. Не всичко е пари, бе хора! Ти имаш щори, аз влизам в класната стая и виждам. За какво ми ги искаш тези пари? Или ще си купуваши нещо друго? Дай да се разберем.“

За разлика от новодошлите, които в интервютата подчертаваха образованието, което имат, както и това на децата им, местните жители акцентираха върху рутинни практики, характерни за ежедневието им. Много често те заговаряха за това как прекарват деня си на полето в грижа за реколтата. Това различие в културния капитал, притежаван от новодошлите, поставя бариери в общуването между тях. Ето показателен цитат на новодошла жителка, живееща на територията на селото, която избягва общуването дори и със съседите си:

P: Те като са си местни ходят си, говорят си, до кмета, до това, така, така. Но мен ме задоволява това, тук. Имам си ток, вода, има с какво да пътувам. Аз съм си цяло лято в двора. Тук от къде каквото видя – от балкана едно борче, здравец. Като е хубаво времето ходя, говоря си с кокошчиците и

така. А те може би си имат проблеми хорицата и така.

И: Да, и тук се създават много проблеми за имоти, за ниви.

Р: Именно, да, да. За имотите, за имотите. Карат се да, чувам ги през лятото. Кой отишъл да чисти, кой не отишъл. Ами нормално е. Те хората разчитат на това, с това си изкарват парите. Прехраната им е.“

Новодошлите умишлено избягват общуването с местните, като това различие в културния капитал се е превърнало в невидима, но непробиваема бариера. Групата на новодошлите не заявява гласно лошите характеристики на местните жители. Освен това, както вече казах, те не използват продължителността на обитаване като властови ресурс за конструиране на неравенството. Но издигат невидими граници между себе си и местните благодарение на убедеността си в културно превъзходство.

В подкрепа на тезата, че културният капитал е първата, макар и невидима ос на неравенство между групата на местните и тази на новодошлите, е и обстоятелството, че групата на местните жители, която бях разделила на подгрупи, се различа въз основа на натрупания културен капитал, който е свързан с местоживеенето. Тези, които са прекарвали живота си в селото и не са имали възможността да живеят в големия град, нямат усет за ценността на културния ресурс. В никакъв случай той не е задължителен фактор за това, да си добър или лош човек. Фактът, че на него не му е отдавано значение, свидетелства за това, че той не присъства като ценен в групата на местните жители. И обратното, тези, които също са родом от селото, но са живели или учили в градовете, придават по голяма стойност на културата и образованието. Това обаче не създава вътрешно напрежение в групата на местните, защото различната ценност, която придават на културния капитал, не е причина за блокиране на общуването помежду им. В групата на местните жители по – голямо значение има продължителността на обитаването, която ги обединява, а не културният капитал. Фактът, че са родом от едно населено място, както и родолюбието, което притежават като ценност, затъмнява различията в културния капитал, с който разполагат.

Силата на символния капитал

Следвайки логиката на Бурдийо, следващото ми допускане бе, че разполагаемостта с различни културни и вероятно икономически капитали на двете групи ще намери проявления в техния различен стил на живот. Според Бурдийо стилът на живот на дадена група или класа има връзка с мястото, което тя заема в социалното пространство и по – конкретно е негов символен израз (Бурдийо, 1997). В хода на интервютата сметнах за по – подходящо да разчитам на спонтанната реакция от страна на респондентите да заговорят за външния вид на домовете си, а ако не – ги питах директно дали са забелязали

фрапиращите разлики, които не могат да останат скрити от погледа на външния наблюдател. Както бе изложено по-горе, двете групи не влизат практически във взаимодействие, което е предпоставката за пораждање на отношение на неравенство. Но това, което ми направи впечатление беше, че макар да не познават лично новодошлите, местните знаеха за тях, знаеха, че те обитават определено място, както и знаеха за организацията на това пространство почти в детайли. Т.е. в хода на теренната работа идентифицирах силен интерес от страна на местните от всекидневните практики на новодошлите, те почти винаги коментираха външния вид на къщите им. Но според възприетата концепция за социално неравенство преживяването на неравенство може (и това е по-честия случай, иначе не би било възможно легитимното упражняване на каквато и да било власт) да бъде забулено от групови или обществено валидни идеологии, които го правят приемливо и не допускат неговото проблематизиране (Пожарлиев, Маринова, Вайсова 2009). Както споменах по – горе, по-скоро не се допуска различията да бъдат драматизирани като неравенства, поради интереса на местните към новозаселилите се и статуса на последните на ресурс. Това от една страна се получава заради страха от обезлюдяване на селото и в новодошлите се вижда по – скоро спасение, отколкото заплаха и драма. Но в перспективата на теоретичния модел и изследователските предпоставки, за мен беше важно да проследя как местните класифицират себе си по отношение на новодошлите и как реагират на въпросите ми относно организацията на физическото пространство.

Ако не се появяваше спонтанно, то винаги, когато конкретизирах въпросите си относно външния вид на къщите на новодошлите, местните започваха да сравняват и в разказите им се забелязваше нещо, което в смисъла на Бурдийо може да се нарече „символен капитал“. Според това разбиране, символният капитал като кредит на доверие предхожда акумулирането на всеки друг капитал. Той упражнява символна власт по един магически начин, „от разстояние“, като разчита на това, че, доколкото е всепризнат, ще предизвика у подчинените различни действия (Бурдийо, 1997).

Макар че не влизат в непосредствено взаимодействие с новодошлите, местните квалифицират стила им на живот като идентичен и в същото време различен от техния. Ето как една местна жителка говори за външния вид на къщите на новодошлите в селото:

Р: Виж сега самата аз като виждам, че той има много хубава къща, много хубав дувар, но той не е тук дошъл, за да си отглежда прасенце, крава, животни, а той е дошъл и си е купил къща за отдиш. И тези, които купуват къщите са хора, които са богати... а ние сме на едно.. по – средно ниво. Ние сме едни трудолюбиви селски хора, които ако можем тази година ще си направим барбекю, ако можем догодина ще си направим друго постижение. А те това го правят още със закупуването на къщата,

защото, аз ги виждам, че те са депутати, хора, които децата им са в чужбина, белгийци, хора, които имат повече пари.. Ние нямаме средства. Нас това не ни дразни. Мен специално не ме дразни, виждам кой, когато има възможност тогава си прави“.

Груповата идеология за „добрия новодошъл“ се проявява и при сравнението между двете групи по отношение на потреблението на пространство.

Местните жители, се обединиха около идеята, че външният вид на техните съседи, които са новодошли или просто видят на къщата на такъв човек, не ги притеснява, а по – скоро ги стимулира.

„P: Не ги смуцава, просто ги стимулира и другите хора. Той вика: „Ето тоя как си е направил къщичката, аз що да не я направя“ И той и си правят. Ето виж каква ти Руми, отсреща. Виж колко години не им беше измазана къщичката. Ама видяха, че така не може – покрива им тече, оправиха и те, измазаха и друг вид има. Навремето нашата къща като я видяха как е измазана, и викат: „Ей гледай каква хубава къща стана“, а тя беше една съборетина. Тук какво нещо беше, ама и хората като гледат и викат, а що и аз да не направя и си икономисват парички от тук, от там, вадят си.. Доходи си имат странични и си правят и това ги стимулира. Ама просто като видиш хубава къща и то ти се пълни душата, бе! Като видиш и аз като я видя и се спра и ги оглеждам. Ей, горе има една къщичка направена, вънкашен човек, който почина и сега се продава. Ми той я е направил като кукла тая къща, бе. Като минеш ще се спреш да я огледаш. Почина човека и сега я продава, ама няма кой да я купи. Или пък изглежда много пари, защото той много хубаво я направи. Ми също има едни прищълци горе, ще идеш да я видиш каква къща е. До Васко тотото. Много хубаво е направена.“

Това сподели в интервю местен жител, попадащ в първата група. Актът на сравнението е основна ос, по която може да се проследи появата на отношения на неравенство. Според Зимел, например, може да не си лишен, както е в случая с местните жители. Те не са лишени от имот, от къща, в която да живеят със семействата си и да не се оплакват от това, което имат, но в акта на сравняване с други, които видимо притежават повече от тях, биха могли да се преживеят като неравноценни. Защото, когато човек не разполага с условията и ресурсите да следва определен стил на живот, е в модус на сравнение и догонване, което е предпоставка за преживяване на относителна лишеност.

Обстоятелството, че местните се сравняват със стила на живот на новодошлите, се потвърди категорично и от самите тях. Ето думите на новодошла жителка в пространството на селото, чиято къща и двор бяха подредени и видимо различаващи се от тези на съседите ѝ:

P: ами..... (първоначално се смути да отговори). Мимето тук, тя

баба ѝ все: „Пепи ще дойда, Пепи ще дойда да видя до къде стигнахте“. Викам: „Кака Миче, много работа, много работа. То много чистене, много мръсотии“. Защото само ние двамата си я правехме. Децата много рядко идваха да помагат. И вече като я направихме, нали измаза се, изхвърли се всичко, викам: „Кака Миче, готови сме, сега един ден може да дойдеш да видиш“. „АААА не, не! Не ща да идвам. Не ща.“ Веднага си пролича злобата. Мимето и тя. Един ден им дадох праскови. Колко пъти съм я канила, „Миме ела бе едно кафенце, тука на барбекюто“. „Не, нее не“. Има злоба. У всеки, които малко тръгне напред. Аз ще ти дам пример с Васка с магазина, когато го разшири и го пусна, аз ѝ пожелах от сърце. Викам: „Васе, нека да вървиш напред, да имаш много оборот, да вървиш напред“. Вика: „Пепи, ти си една единствена. Вика всички от злоба“. „Е защо, викам, каква злоба. Ти със своя труд“. В неделя всички спят, тя ставаше сама да отвори първа и седи по цял ден. Има злоба у тези, които са по – напред и са по – добре.. Които имат по – хубава кола, къща. Имат пари. Да кажем ние всяко лято ходим на море, ходим на екскурзии, обикаляме. Те с години, ето чичо ти Малин, 30 години не са отишли никъде. Само тук! И има злоба, усеща се!!!. Който е по – добре, който има пари и възможности. Аз се обличам много по – различно от тях. Така съм свикнала. Имам пелерина. Различни дрехи, ботуши. Гледат ме по – особено. Но аз не мога да се облека като тях. Цял живот аз така съм се обличала. И да тръгна за Пловдив, аз не мога да тръгна по анцуг. Да, в къщи всеки си седи по анцуг, защото е домакинство, цапаме се. Но се усеща. Всичко се усеща“ (подч. мое С.А.).

Цитираните откъси от интервюта с жители на селото показват, че символният капитал е този, който структурира отношенията на неравенство. Демонстрираният от новодошлите стил на живот поставя местните в позицията на неравни. В случая обаче, местните са успели да прикрият неравноценното си положение по отношение на демонстрирания от новодошлите стил на живот с идеологията, че това не ги дразни, а ги стимулира, че те като „трудолюбиви селски хора“ също извършват някакви действия за подобряването на начина си на живот.

Семейство от групата на новодошлите, например, споделя, че е забелязало директно сравнение на местните с организацията и подредбата на тяхното дворно пространство.

„P1: За година и половина постигнахме толкова, колкото тук хората с години не могат да го направят. Даже комшийката, която наднича през прозореца, където Ви казах, беше казала, че баща ми е сутенъор и ние с майка ми сме му курви. Защо сме имали толкова пари и защо сме го направили толкова бързо. А другите приказки бяха, че тази бабата си е заровила златото и ние сме ѝ го намерили. А бе просто, приказки от

Болишой театър.

P2: Но това са си нормални селски приказки.

P1: Ами да, нормално. И хората като виждат, че за 1 година и половина, се постигна това и къщата свети. И тука колежки на майка ми, приятели нали от Пещера, Пазарджик, като влязат и остават учудени. Даже в Пазарджик едно момче дойде тука и вика: „Просто искам да си взема къщичка на село и да си направя като вашата“. Нали, това е нещо, където много рядко се случва, нали толкова бързо да се постигнат тези неща.

P2: Ами да. Бяхме взели обикновена шатра, от тези белите. След нас тръгна, а бе нямаше една седмица, аз тръгвам да вода малкия на градината и те като гъбки взеха да никнат. В тая къща, в оная къща – шатра. Викам чакай бе. Започнахме барбекю да правим, она започнаха. Викам, а бе ние още не сме решили какво ще правим и само като започнем и гледам съседни къщи започват да се оправят. И тогава ми беше направило впечатление, викам: „Добре, че дойдохме да направим нещо, та да видят ли?“ Защото до този момент аз, където бях излизала по селото, ние не излизахме, но все пак отивах до работата, до градината, до магазина, но имах наблюдение на къщите, но нямаше. После започнаха и защото сега направихме..

P1: Сложихме тука басейн за децата сега във всяка къща започнаха басейни.

P2: Тука сега..... Комшийката тука, под леля Куни. Момчето – басейн. На ъгъла до Боряна – басейн. Тука на този Емо, детето – басейн. Тука се чуват децата, викам она басейн. Всичко басейн“ (подч. мое С.А.).

Не само местните се самопоставят несъзнателно в непривилегирована позиция в акта на сравнение с новодошлите, но и последните работят сами за поддържането на това различие. Така чрез потреблението на пространство те демонстрират власт и работят за разграничението от групата на местните. Освен това те успяват да създадат един симулакрумен свят в малките улички на малкото село, което контрастира с пространството на цялото село, за което допринася и общинската и местната власт.

В резултат от анализа на данните става ясно, че не само наличието на културен капитал при новодошлите и липсата на такъв у местните създава ос на напрежение, но и групово специфичният стил на живот, воден и поддържан от групата на новодошлите, дава израз на това напрежение между двете групи. Може да се допусне, че местните умишлено избягват непосредственото взаимодействие с новодошлите, за да не подсилват допълнително усещането си за неравноценност.

Обобщение: липсата на желание да бъдеш господар на пространството

Първият важен извод, до който достигнах е, че между двете групи основно конструирани и изследвани категории – местни и новодошли – липсва непосредствено взаимодействие. Местните жители знаят за новозаселниците в селото, но това не е обект на коментар, нито на него се гледа като нещо необичайно. Изненадващо беше, че местните жители не познаваха обитателя на съответната къща, но по „метода“ на клюките знаеха за това с какво се занимава, от къде е, както и почти в подробности знаеха за организацията на дома му. Което доказва, че съществува някакъв интерес към тези хора, но той е само повърхностен, без задълбочаване и практическо изражение. Инфраструктурата сама по себе си също не създава усещане в която и да било от двете групи за превъзходство. Така за разлика от софийския квартал Драгалевци, тук на новодошлите не им беше необходимо да бъдат господари на пространството и да го променят, защото обективните условия за живот освен, че са еднородни и за двете групи, и удовлетворяват техните нужди.

С оглед на всичко това си давам сметка, че една от причините местните жители да не проблематизират идването на други заселници в тяхната територия е, че групата на новодошлите не предприема кардинални промени върху установения от старите заселници ред.

Така достигнах до извода, че заселването на нови хора в селото, които в почти всички случаи бяха от градски населени места, донася със себе си и техният стандарт на живот. Но стандарт, които не продължава да се следва само от тях самите, а става обект на сравнение и интерес и от страна на местните жители на селото.

Липсата на взаимодействие

Освен до тези изводи, до които достигнах благодарение на теоретичните предпоставки, в резултат на проведеното изследване се сблъсках и с неприложимостта на теорията на Зимел към конкретния случай. Според него съществува дълбоко противоречие между живота в големия и малкия град. Основната разлика е калкулацията на времето, характерна за големия град и валидна за всеки негов жител. Точно тази калкулация на времето и преситеност на градската среда правят възможен индивидуализмът в големия град, което автоматично води до резервираност между хората. Изхождайки от тази предпоставка, селският начин на живот предполага хората да бъдат по – отворени един към друг и в противоположност на града – да не се среща т.нар. „градски тип“ общуване. Това би означавало по – безрезервно приемане на новодошлите, липса на завист, което пак според Зимел е практически

инструмент за пораждаване на отношения на неравенство. Точно с този облик и поведение, местните бяха останали в съзнанието ми. Така и първоначалните ми очаквания бяха, че местните жители ще се стремят към директно взаимодействие с новодошлите. Допусках, че с помощта на концепцията за „социалния капитал“ ще установя спецификата на отношенията между двете групи социални актьори, допусках, че социалният капитал, разбран като мрежата от създадени отношения, ще е от изключително значение за местните жители. Възможността за възприемането на „новодошлия“ като по – високопоставен в социалната йерархия би могло да означава за местния печалба от принадлежността му към неговата група. Което от своя страна е предпоставка местните да се опитат да си взаимодействат с новодошлите.

Не се потвърди и допускането ми, изведено от Зимеловото разграничение между живота в малкия и големия град. В изследването си установих резервираност, която, според Зимел, не би трябвало да се среща в малките общности.² Самите местни избягват непосредствения контакт с новодошлите. По-скоро новодошлите са донесли в селото и градския тип общуване, характерен със студенина и резервираност към различното и непознатото.

Влиянието от разстояние

Основният извод от изследването ми е, че главната ос, която структурира отношението между местни и новодошли е културният капитал. Той е основният ресурс, благодарение на който новодошлите различават себе си от местните, нещо повече издигат граница, която изначално блокира взаимодействието. Това, съчетано със символния капитал и неговите възможности да действа от разстояние, допринася за налагане на градския тип общуване в първоначално селската общност.

Установих също така, че местните се опитват да „имитират“ потреблението на пространство, задавано от новодошлите градски жители. Затова тук се оказва адекватно разграничението, което Зимел прави между **лишеност и неравенство**. Според него лишеността от притежание не е достатъчно условие, а само възможност за преживяване на неравенство. Но е възможно и обратното – да не си лишен от притежание, но сравнявайки се с други да се преживяваш като неравен. Местните не са лишени от притежание, те притежават къщата, двора, свободата да го подредиш по собствен начин – все неща, които до този момент са оформяли техния селски начин на живот. Но с идването на жители от града, които следват един различен от техния стил на живот, те започват да го имитират. Липсата на достатъчни ресурси и адекватна

²Зимел, Г. 2002 „Големият град и духовния живот“ в: Грекова, М., 2002 (съст.) Градът: социална реалност и представа, София, Изд. Изток – Запад : 62-76

нагласа ги поставя в позиция на обречено на неуспех догонване и в крайна сметка, ако следваме логиката на Зимел, в отношение на неравенство спрямо новодошлите. Което означава, че местните се преживяват като неравни не поради лишеност от притежание, а едва в сравнението с нормите, наложени от новодошлите, които те искат да достигнат, без да разполагат с необходимите за това ресурси и нагласи. В този смисъл става дума за „относителна лишеност“ в смисъла на Зимел (Маринова, 2010).

Всички тези изводи, до които достигнах в резултат от проведеното изследване, ме накараха да потърся обяснение на тези на пръв поглед „бягащи“ от всякакви теоретични обяснения и предпоставки отношения, формиращи се на територията на селото.

Липсата на понятие, обясняващо феномена

В изследването си се натъкнах на феномен, за който не съществува официално понятие, което да опише тази вътрешна миграция и специфичния начин на живот, който започват да водят хората, заселващи се в малкото населено място от по – големите градове. Този стил на живот не се оказва нито „рурализация“, което е стремеж на жителите на големите градове да се заселват в селски местности, които да са екологично чисти и по-спокойни, като тук трябва да допълня, че самият термин идва от латинската дума „rus“ – село, поле, чифлик. Това обаче се отнася по – скоро за масовото заселване в села, които са в близост до големите градове и се очаква в близко бъдеще да бъдат превърнати в квартали, а Бяга категорично не може да се квалифицира по този начин. Другото понятие е „дезурбанизация“, което пък от своя страна описва процеса, при който градският начин на живот се прехвърля в местности, които нямат градски статут, което означава, че жителите на съответните населени места водят начин на живот, който е характерен за гражданите и не се занимават с дейности присъщи на селския начин на живот. Това понятие също не може да опише процеса, защото по-голямата част от хората, дошли от градовете, за да живеят на село, започват да произвеждат плодове и зеленчуци. Въпреки че те са само за лично производство, все пак дезурбанизацията не включва в себе си отглеждането на селскостопанската продукция като част от заселването на гражданите в малките населени места.

На този етап остава отворен въпросът дали това заселване не се превръща в постоянна практика, която на по – късен етап да започне да създава напрежение в местните жители, което пък от своя страна да доведе до промяна на установения в по- малките населени места ред.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бурдийо, П. 1997: „Ефекти на мястото”, в: Bourdieu, P. et. al. 1997: Das Elend der Welt. Zeugnisse und Diagnosen alltaeglichen Leidens, Konstanz (непубликуван превод на Св. Маринова).

Бурдийо, П. 1997: Икономика на символните блага, в: Бурдийо, П. 1997: Практическият разум, София.

Бурдийо, П. 1997: Социално пространство и символно пространство, в: Бурдийо, П. 1997: Практическият разум, София: 19-36.

Зимел, Г. 2002: „Големият град и духовния живот в: Грекова, М., (съст.), 2002: Градът: социална реалност и представа, София: 62-76.

Маринова, Св. Фрагменти на една „събитийна“ социология на социалното неравенство: бележки върху Зимел, В: *Критически изследвания на новите социални неравенства, тематичен брой на Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“; Философски факултет; Книга Социология*, том 102. <http://hdl.handle.net/10506/323>;

Маринова, Св., Пожарлиев, Л, Вайсова, Л. 2009, 234: *Социални неравенства в трансформиращото се пространство на един постсоциалистически софийски квартал (случаят Драгалевци)*, в: *Социологически проблеми*, бр. 1-2, с. 231-256.

Митев, Петър-Емил., Колева, Светла. 2015 „Парадоксите на българското село“ В: Градът и селото: необходимото равновесие в модерния свят, състав д-р Г.Колева и д-р Д. Пикард. Издателство «Омда», София.

Парк, Р. 2002: „Градът: предложения за изследване на човешкото поведение в градска среда“ в: Грекова, М., 2002 (съст.) Градът: социална реалност и представа, София, Изд. Изток – Запад :77-125.

Пожарлиев, Любомир. Проекции на социалното пространство в практиките на обживяване на физическото пространство. В: Годишник на Софийски университет «Св. Климент Охридски», Философски факултет, Книга Социология, Т. 102, 2010, с. 129-160.

Bourdieu, P. 1983: Oekonomisches Kapital – Kulturelles Kapital – Soziales Kapital, in: Kreckel R. (Hg.) 1983: Soziale Ungleichheiten. Sonderheft 2 der Zeitschrift ‘Soziale Welt’, Goettingen 183-198 (непубликуван превод).

Elias, Norbert., Scotson John. 1994. The established and the outsiders. SAGE Publications, London

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

ДИНАМИКА НА ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРИ И РОМИ (СЛУЧАЯТ ГЪРМЕН)

МАРИЯ ЛАЗАРОВА

Mariya Lazarova Lazarova. ‘Problematization of the relations: Bulgarians and Romani people (the Garmen case)’

This article outlines the main theses and conclusions from my research within my thesis ‘Problematization of the relations: Bulgarians and Romani people (the Garmen case)’. Its purpose was to contour main points of view of Bulgarians and Romani people (majority – minority) in the Garmen case as well as their values, attitudes, practices prior to and after the ‘riot’. Main purpose: to study the importance for the relations between Bulgarians and Romani people in accordance with the points of view of the two groups towards the situation of May 2015 and how it reflects on their relations and subsequent co-existence.

The main conclusion is that Bulgarians begin considering themselves as a ‘minority’ and identify Romani people as a majority; Romani people do not share the same concept, nevertheless, their wish for legalization of the settled way of life is clearly outlined.

The conclusions are based on the materials obtained during the on-site research: 15 interviewed citizens, two verbal stories, personal observation and documentary research.

В пределите на България живеят хора с различна култура, етнос, религия и пр. Фокусът върху междуличностните/междугруповите отношения в страната е съсредоточен върху отношения между три основни групи: българи, роми и турци. В „Малцинство: социално конструиране и преживяване“ Майя Грекова проследява как с появата на модерната държава се появява и необходимостта от назоваването на група от хора като малцинство. Негативно белязани етнически групи или малцинства в страната ни са именно споменатите групи – роми и турци.

В различните части на страната тези групи изграждат различни отношения помежду си: българи – роми – турци, българи – роми, роми – турци и българи – турци.

На някои места в страната положението е спокойно, на други от конфликтно е преминало към непритеснително и овладяно, трети от умерено, без особени събития, положение към проблематизиране. Моят интерес, както посочвам и в дипломната си работа „Българи и роми: проблематизиране на отношенията (случая Гърмен)“¹ е върху ситуация от третия тип – от умерено към конфликтно положение. От 1961-ва година¹ в с. Гърмен българи и роми живеят в относителна заедност и спокойствие, но това се променя през 2015 г.

В тази статия изследвам последователността на събитията и промяната в случая Гърмен: безконфликтните отношения между българи и роми, променящи се във времето; локацията на квартал „Кремиковци“ и/или местността „Падарката“; наименованието на квартала; ограничаването на общуването между българи и роми; „пришълци“/ социална дистанция; преобърнатата опозиция мнозинство-малцинство; обобщени резултати.

Изводите са направени въз основа на материалите, получени от теренното изследване: 15 интервюирани граждани (в това число учители и някогашни кметове на общината) (вж. Приложение 2), както и два устни разказа, наблюдение (вж. Приложение 3) и документално изследване.

Устройването на квартал „Кремиковци“/ местността „Падарката“

Квартал „Кремиковци“ се намира между две села – Гърмен и Марчево в Югозападна България. Разстоянието между село Гърмен и село Марчево е изключително малко. Излизайки от едното населено място се влиза в другото, а кварталът сякаш ги слива, въпреки че няма пряка видимост към него. Преди изграждането на околоръстен път възможността да бъде забелязвано обитаваното място е само при условие, че човек се придвижва по посока – с. Лещен или с. Ковачевица (курортни места).

Разположението на квартала става проблемно място на няколко нива: 1) не е предвидено за застрояване (полски път); 2) българи, които притежават парцели в местността; 3) кръстопът на курортни места.

А на въпроса „Как кварталът се застроява точно на това място?“ отговори само някогашен жител на село Марчево в неофициален разговор.

„Ромите първоначално бяха в самото село (Марчево) на чадъри (палатки) на центъра. Живеехме заедно, разбирахме се, даже аз съм ял у едни мои приятели, вътре в палатката, но от село Гърмен никак си ги

¹ Онлайн вестник: *Бивш кмет на Гърмен: Първите 45 роми заселихме в „Кремиковци“ през 1961 г.* (03.06.2015г.) Инфомрежа. (Извлечено на 20.01.2017г.) <http://infomreja.bg/bivsh-kmet-na-gyrmen-pyrvite-45-romi-zaselihme-v-kremikovci-prez-1961-g-23789.html>

привлякоха и поставиха там, горе на тумбата. Напрежението започна да се проявява именно с това, че там земите са на хора от село Марчево.“

Проблемът, според него, е станал съвсем голям „сега“, когато... *„Те започнаха да вземат да си позволяват да берат от джанки, лозя и всичко останало, което се отглежда от хората от Марчево.“*

Паравербалните маркери на речта (мелодика, сила, темп, ударения, паузи, тембър) и невербалното поведение (лицева експресия, движение на тялото, пространствена дистанция) на респондента съответстват на смисъла на казаното от него. Този допълнителен източник на информация (извън вербалното), от една страна, ни показва искреност, а от друга – демонстрира емоционалната наситеност на темата за човека.² Той се усмихваше, когато си спомняше за времето, което е прекарал с хора на неговата възраст, живеещи на палатки. Този спомен за някогашното „сега“ и „така“ все още караше човека да се развеселява от случилото се „тогава“ (разказваше история за риба, която са били уловили и пържели).

Местността „Падарката“ е започнала да се нарича кв. „Кремиковци“ (неформално е името, макар че има и документално назоваване – *вж. Приложение 1*) оттогава, откогато местността е била заселена, по думи на респонденти.

В разговор с някогашен кмет на с. Гърмен той сподели, че хората, обитаващи това място, идват от гр. София, кв. „Кремиковци“, които около 1960 г. биват изселени от там, поради застрояването на квартала и именно за това сега се нарича със същото наименование и „тяхното място“.³

Мобилността на тези хора (от гр. София към с. Гърмен) не е съпътствано с нищо „свое“ – нито мястото, нито хората. Следователно на тази група им е необходимо нещо, което да ги обединява, но не и кое и да е ново, а нещо, което вече ги е обединявало някога – наименование на предишния им квартал. В същото време, назовавайки „новото“ си място аналогично на „старото“, запазват нещо ценно – историята си, корена си.

Това запазване на миналото, макар и само като наименование на мястото,

²Карамелска 2013: 78 „... тук интервюираният извършва не само работа на паметта, но и участва в живота непосредствено на „всекидневния разговор между двама души“: от една страна, интервюираният отговаря на отправените въпроси и специфичния нормативен натиск на ситуацията, а, от друга, участва с изразение, жестове и интонация на гласа, темпо на говорене и т.н.“

³Тази мобилност изглежда сходна (на локално ниво) с първия акт на „**политическо създаване на (етническо) малцинство, едновременно с гарантиране на неговите права в националната държава, но гарантиране от наддържавна институция**“ (Грекова, М. 2002: 25), а именно възможността хората, останали, например, извън пределите на България доброволно да изберат дали да останат на „своето място“, но сред „чужди“ или да емигрират на друго място, но сред „свои“.

е неофициално, по документи то е полски път – местността „Падарката“, ул. Извън регулация – регулирана нерегулираност.

Интересното е, че независимо от това, че неофициалното име на мястото е кв. „Кремиковци“, а официалното е местността „Падарката“ (извън регулация), в онлайн картата и в някои документи като Удостоверения за търпимост (вж. Приложение 1) местността е наречена кв. „Кремиковци“⁴.

В документите като Удостоверения за търпимост (вж. Приложение 1), Скица на местността, онлайн картата и лични карти (вж. Приложение 3) се забелязва как едно и също място е назовавано по два различни начина. Всъщност този квартал има и улица, която се нарича: „Извън регулация“. Това е още по-големият парадокс, тъй като, от една страна, има налични документи, които са взети от Община Гърмен за целите на дипломната работа, на които мястото се назовава като местността „Падарката“, от друга страна, на декларации и удостоверения за търпимост се изписва кв. „Кремиковци“, от трета страна, в онлайн картата се изписва неофициалното име (кв. „Кремиковци“) и от четвърта страна, в документите за самоличност на хората, които са адресирани в с. Гърмен, се изписва: ул. „Извън регулация“ (вж. Приложение 3, снимка 3).

Въпреки документалните различия, години наред (до 2015 г., когато се случва боят между българи и роми⁵) българи и роми се разбират и живеят заедно, спокойно и безпроблемно. Някогашен учител от село Марчево (интервюиран на 01. 12. 2016 г.) и някогашен кмет на с. Гърмен (интервюиран на 08.12.2016 г.) разказват за живота в заедност, като се фокусират върху това, че между учениците е нямало разлика (роми и българи), заедно са правили програми, тържества и прочие, както и извън училище – хората са се срещали на различни места като в магазина и са общували и са се „държали човечно“. И двамата респонденти споделят, че ромите са били хора на услугите. Например, ако на човек от селата (Марчево и Гърмен) му потрябват дърва, той се обръща към хората от местността „Падарката“.

Освен това, учителката разказва, че училището в Марчево е налагало глоби на родителите, ако учениците имат отсъствия, при липса на средства се налага обществен труд, такъв пример дава с канализацията на селото, която е направена в резултат от доброволния труд, полаган от хора, живеещи в местността „Падарката“.

⁴ „Картографски данни“ (Извлечено на 20.01.2017г.) http://directions.somemaps.com/bg/%D1%81.%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%BE_%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B5%D0%B2%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4/

⁵ МАСОВ БОЙ МЕЖДУ БЪЛГАРИ И РОМИ В ГЪРМЕН от 24-05-2015 г. 12:11 ч. (Извлечено на: 24.09.2018г.)

<http://eurocom.bg/news/article/masov-boi-mejdu-bulgari-i-romi-v-gurmen>

Конфликтната ситуация е породена през месец май 2015 г. между роми и българи и е резултат от поредица ситуации, които се опитвах да проследя хронологически във взаимните им отношения.

Ограничаването на общуването между българи и роми

Както посочих по-горе, магазинът е място, в което хора общуват помежду си, място, на което българи и роми влизат в отношение спонтанно без нормативната принуда на институциите (като училището, което бива затворено, а учениците – преместени в други училища, най-много в с. Гърмен „Св. Св. Кирил и Методий“). Какво обаче се случва с „това място“?

И: Мхм, а имало ли е места, на които са се срещали хора от квартала и хора от Марчево или Гърмен?

Р: Не, не, те слизаха само на магазина там, след това откриха отгоре магазин.

И: А познават ли се? Къде са открили? На квартала има магазин?

Р: На квартала има магазин, до колкото разбрах има два. А тогава всички слизаха долу.

И: А познават ли се?

Р: Да, познават се, говореха си.

... (Интервю с някогашен учител в с. Марчево)

С наличието на магазин в квартала се ограничава възможността хора от ромски произход и хора от български произход да общуват и да имат някакви взаимодействия. Интересното, което разбрах по-късно, е, че въпросните магазини са собственост на българи:

И: Имате магазини в махалата....

Р: Да, българи продават.

И: Българи продават?

Р: Да, техни са си.

И: Разбирате ли се с тях?

Р: Много ясно.

(Интервю с мъж от кв. „Кремиковци“)

Без да изключвам възможността това да е практика с цел развиване на собствен бизнес, струва ми се, че магазините „там“ подчертават кой какви ресурси и каква земя притежава. Какво имам предвид? Никъде, в никое предаване, в нито една новина, вестник или друго медийно пространство не се поставят под въпрос съществуващите в кв. „Кремиковци“ магазини за разлика от останалите постройки.

Оземлените земи в местността „Падарката“ в края на ХХ век (1997 г.) са били (2002 г.) върнати на държавата: *„Ние сме спрели процедурата за закупуване на земи в местността Падарката, защото други хора предявяват претенции за обезщетения. Още когато са били оземлени през 1997 г., а и след това и през 2002 г., земите им са били върнати обратно на държавата”*⁶. Това съзнание, което се основава на база спомен, от страна на българите и от страна на ромите, поражда условия за напрежение или създава зона на конфликт. Българите, които са имали собственост някога върху тези земи, са от село Марчево, точно поради това допускам, че някогашният учител от селото твърди „Ромите са станали повече от „нас“⁷, защото ги сравнява не с община Гърмен, а със с. Марчево.

Хората, обитаващи местността са регистрирани в с. Гърмен, тъй като земите сега по документи са общински. По документи, по-точно скици на местността пише „землището на с. Марчево“⁸, тъй като преди да станат общински, са били собственост на хора от село Марчево.

Промяната на формалности рефлектира върху всекидневния живот на хората. Хора от село Марчево са посещавали⁹ до скоро „земите си“¹⁰,

⁶Онлайн вестник: *„Водени от Иван Байрактаров и Иван Кременлиев, протестиращи окупираха общината в Гърмен с възгласи: „Децата на ромите да се отнемат”, Капитанова вика министър Павлова на пожар“* (30.06.2015г.) Вярa news (Извлечено на 23.01.2017г.) <http://viaranews.com/2015/06/30/%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%BE%D1%82-%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD-%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2-%D0%B8-%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD-%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC/>

⁷Хората от с. Марчево („нас“)

⁸Уикипедия, Редовни събития: *В близост до село Марчево има голямо циганско малцинство (води се в село Гърмен), което всяка година отбелязва „Международния ден на ромите“ на 8 април.*, (Извлечено на 23.01.2017г.) <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%BE>

⁹В дипломната си работа *Българи и роми: проблематизиране на отношенията (случаят Гърмен)* относно въпроса „какви са причините за изграждане на околоръстен път“ твърдя следното: „Изградените отношения между хората сякаш са били исторични, поради това, че те се срещат в определени ситуации, места, време. Най-често това са били институции като училището и банката в с. Гърмен. В квартал „Кремиковци“ липсват такива срещи. Доколкото изобщо се случва, в квартал „Кремиковци“, срещата се състои с конкретни хора, които обработват земята там. Земята, която обработват, не винаги се намира непосредствено до постройката, в която живее човекът „Х“, от една страна, а от друга – не става въпрос за честа среща (и с много хора), тъй като обработването на земята е сезонна работа, която често се припокрива със сезона, в който хората от квартал „Кремиковци“ масово отиват да берат гъби в гората.“

¹⁰„земите“: 1) има българи, които имат съзнание, че притежават земи в местността „Падарката“, а по думи на кмета – те са на общината, на държавата – „върнати 2002 година“ и 2) има разкази, в които се твърди, че двадесет и седем, двадесет и осем човека от с. Марчево притежават площ в местността (вж. Как се ограничава общуването

съответно там се срещат с хора, които виждат случващото се от друга гледна точка и смятат, че това е „тяхно място“. Следователно започва да се поражда скрито напрежение, поради липса на точна информация, кои земи на кого са.

...

Р: Кварталът е самостоятелен отгоре. Те ни взеха всички ниви там... Те започнаха да вземат да си позволяват да берат от джанки, лозя и всичко останало, което се отглежда от хората от Марчево. Те дори преди да е узрял съвсем плода го откъсват и ние всички, включително ние, бяхме принудени да се откажем от земите си там и да ги оставим без да засяваме.

И: Според Вас на какво се дължи тази „кражба“?

Р: Глад...

... (Интервю с жена (някогашен учител) от с. Марчево)

В разказа по-горе се очертава приписване на вина: „те ни взеха земите“, тоест вината пада върху хората, обитаващи кв. „Кремиковци“. Хората от квартала си вземат от „чужди“¹¹ градини плодове, зеленчуци и други засети неща и респонденти от български произход назовават като причина – глада. Причината не се оказва достатъчна, когато става въпрос за „земите им“ и човешината се изгубва в опозицията „наше – чуждо“. Опозицията „наше-чуждо“¹² изгражда отношения, допускайки „тях“ като не от „нас“, но в същото време в „тяхното“ пространство оживява знанието „тук и сега“ за „тях“ в „моя опит“¹³.

Именно тези конкретни преживявания в квартала между хората с различен етнос се превръщат в разкази в полето на „нашето“. Връщайки се от „там“ и разказвайки „Аз“ за там-и-тогава на Другия като мен, Другият като мен разбира разказа, но без субективния смисъл на действието и преживяното в миналия момент. А от този разказ, който „Аз“ говори за действието му с друг „там и тогава“, Другият „тук и сега“ има възможност да го приеме на доверие, поради това, че е по-близък до „мен“, защото съм чувал и други подобни разкази и имам запас от знания (обективизация) или мога да се усъмня, поради това, че и друг път „Аз“ е разказвал подобни неща, които се оказват „лъжа“¹⁴.

между българи и роми?).

¹¹ Доколкото е възможно да бъдат „чужди“, тъй като, ако са общински, те са на общината и – според една възможна интерпретация – „на всеки“.

¹² Грекова, М. 1996: 21-22

¹³ Пак там, 21-22: „Аз“ като действащ индивид в контекста на чуждото е потопен не в нашето – той е изваден от потока на ставащото като действително. Контактът с чуждото, колкото и сам по себе си да е предаден..., колкото и да е регламентирано от обичайната система отношение, заедно с това е контакт с чуждия – непосредствено даден и конкретен индивид.

¹⁴ „Но ако ти ми разказваш за извършеното от теб действие... там-и-тогава, доколкото не го извършваш/ преживяваш „тук и сега“, аз мога да разбера твоя

Конкретните отношения между конкретни хора „там-и-тогава“ се разказват и превръщат в предадено знание. Ето тук възниква въпросът за взаимозаменимостта на гледните точки: при какви условия е възможно да се поставим на мястото на другия и кога моето „тук“ и неговото „там“ може да бъде опосредено от общ предмет на интерес?¹⁵

В откъса от интервюто се очертава опит за разбиране на субективния мотив, който е извършил Друг – защо се откъсва плод от чужда земя (Р: Глад), може би в минал опит „Аз“ също е бил поставен в подобни ситуации или си представя, ако е, какво би направил. Когато въпросната земя е „моята“, липсва каквото и да е опит за разбиране на Другия и на действието, което е извършил някога, и въпросният Друг се подвежда под тип.

Ситуацията със земите в местността освен, че рефлектира върху очакванията на всекидневно ниво между хората в общината, но и отваря една ключова от социологическа гледна точка тема за опозицията: мнозинство-малцинство.

Опозицията мнозинство-малцинство в случая Гърмен

Понятието „малцинство“ възниква посредством политическо акцентирание върху значимостта на конкретно социално определение. Като тенденция принадлежността към малцинствена група води до приписване на негативни характеристики на отделните индивиди от групата.¹⁶

За целите на анализа на данните от изследването използвам следното понятие за „малцинство“ – група от хора, които са белязани негативно.¹⁷

Един от критериите, по които става обособяването на малцинствените групи, е произходът. Отвън това различие е назовавано с определени и утвърдени белези, за които се „знае“, че са типични за всеки „представител“ на определено малцинство, а това знание е предадено. Срещайки и разпознавайки другия като принадлежащ на малцинство, той/тя бива подвеждан/а под съответен тип и безвъпросното знание се възпроизвежда.

В хода на изследването се забеляза, че фокусът на респондентите-българи е върху броя на хората, живеещи в кв. Кремиковци, Гърмен и промяна в

разказ (разказването като тук-и-сега твоё действие), но не и субективния смисъл на действието ти „там-и-тогава“. Или по-скоро аз мога да „разбера“ твоё действие там-и-тогава, подвеждайки го под някакъв тип...“ (Грекова, М. 2013, с. 204).

¹⁵Грекова, М. 1996, с. 11

¹⁶Грекова, М. 2002, с. 12

¹⁷Пак там, с. 6: *...като различие, което се споделя от известен брой хора и/или им е приписвано като значимо за тях. А всъщност е значимо „за нас“ – „ние“ сме нормалните, защото някак се е оказало да сме в позицията на задаващи нормата. „Малцинство“ е своеобразна „въобразена общност“ (Андерсън 1998), но същественото е кой, как и защо я мисли като „общност“: отвътре ли се „въобразява“ или отвън...“*

относителния им дял от общото население на село Гърмен и село Марчево. В конкретния случай се получава ситуация без аналог в миналото им, при която размерът на малцинствената група се увеличава до степен, в която „заплашва“ установеното статукво. Общоприети са прогнозите, че тази тенденция ще се засилва все повече в бъдеще. По такъв начин възприемат случващото се представителите на българите.

В интервюта с *учители*¹⁸ се забелязва постоянно препращане към миналото и как „*преди не беше така, всички се разбирахме*“ като всички добавят „*бяха малко, сега се увеличиха доста*“, като че ли е нещо лошо и ненормално да се възпроизведат хората. Ако допуснем дори, че няма идващи „отвън“ други и заселващи се хора („пришълци“), напълно нормално е да се увеличава броят на хората, живеещи на това място. Предполагам, че българите в тази община отбелязват този процес като **не-нормален** по две причини: 1) тенденция миграцията да е навън от общината¹⁹ и 2) „по-застаряващо“²⁰ население сред българите. Тези причини се отразяват на прираста, а това от своя страна поражда страх у мнозинството, да не би малцинството да стане повече от тях и да се превърне в „имащата власт“ група.

Р: Оплетено е. Те казват трябва да изчистим всичко и да започнем отново и ще е ОК. Ами не е ОК. Ако трябва да се върнем пак: проблемът наистина е социален, че те се разрастват. И тези влияния на несоциален начин на живот се отразяват и тука – хората започват тук да се страхуват. Не те да се страхуват – циганите отгоре, а хората се страхуват вече. Защото на онази случка се видя, как действат те като голяма група от хора. Да слезнат 200 и повече човека тука...

... (Интервю с човек от с. Гърмен)

Р: Разбираш ли? И на управляващите не им пука какво ще стане. Защото като гледам малцинството станахме ние тук. Двадесет и седем -и осем души имат земи от Марчево, водели са се и дела, не могат да си ги вземат.

... (Интервю с човек от с. Гърмен)

В проведени интервюта с жители от български произход се поставя въпросът за малцинството – „Ние“ ли сме или „Те“? – като сравнението и препращането към този въпрос е съпътстван от страха и кой го изпитва, сякаш

¹⁸за които се предполага да имат и по-добро знание за проблемите и известна дистанция от страните в конфликта

¹⁹НСИ (Извлечено на 23.01.2017г.) https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=55

²⁰Има се предвид, че мигрират все по-често хора, които са между 20 и 40-годишна възраст и остават хора, които не са фертилни или децата им са извън общината.

е саморазбиращо се малцинството да се страхува.

В *Ограничаването на общуването между българи и роми* се отбелязва, че хората от кв. „Кремиковци“ обикновено са били хора, на които им се заплаща, за да извършат някаква работа, нерегламентирано. Освен това, казусът с магазините също подчертава кой от коя група хора е – власт имащи или не.

И: След побоя промениха ли се отношенията с хората, живеещи в квартала и как?

Р: Да, Гърмен не ги иска, усеща се, не е както преди. Хората ги викаха да им работят, сега много рядко. Например за гробищата, сега ги гонят, не ги искат.

... (Интервю с жена от с. Гърмен)

С оглед на информацията от проведените интервюта се очертава етническо разделение, съществувало много преди конфликтът да се случи. Роми и българи са влизали в отношения, в някакъв вид „заедност“, в която поради различен социален статус българинът е човекът, който плаща и казва какво е необходимо да се извърши от рома. Предполагам, че това е и причина българите в с. Гърмен да се преживяват като „власт имащи“. От друга страна, ромите не възприемат себе си като задължени да изпълняват изискванията на българите („*Намали музиката!*“; „*Не говори на цигански език!*“). Това демонстрира вече съществуващо разделение. По този начин разминаванията на очакванията на двете групи води до етническото различие и разделието на роми и българи. Двете групи се затварят в две различни реалности и помежду си стават „чужди“, представляващи заплаха едни за други.

С прираста на хората в кв. „Кремиковци“ и с предимно младо население за разлика от с. Гърмен и с. Марчево, които са със застаряващо население, участниците в изследването от български произход твърдят, че това е друга причина за изпитване на страх. В представите на живеещите там – самата бройка сякаш задава малцинството и мнозинството.

Историята за малцинството роми – предадено знание

„Ромите се препитават с дейности, обслужващи останалите групи население – ковачество, производство на кошници, сечива, музика и т.н. и респективно получават съответните имена - кошничари, бургуджии, дръндарии т.н. По правило ромите нямат земя и „сериозна професия“.²¹ В този смисъл се обръщат доскоро твърдите представи за отношения в родната ни действителност. Мислените доскоро като номади роми (англичаните ги

²¹Произход на ромите, (Извлечено на 20.09.2018г.) <http://www.romaeducation.com/bg/roma-in-bulgaria-bg/history-bg/104-roma-origin>

назовават „travelers“) вече са уседнали, а уседналите доскоро българи се превръщат в мобилни. Следователно опозицията вече не е мобилните роми – уседналите българи, а обратното: мобилните българи – уседналите роми.

Каква е причината при тези условия за едни мобилността да е по-силна, а за други по-слаба, при положение, че обитават приблизително едно и също място? – Отговорът ми е: „традицията, културата, спокойствието в квартала и страхът извън него“ – на пръв поглед изглежда недостатъчен, но след интервюта с хора от ромски произход по-добър отговор не виждам като причина от тяхна страна да бъдат на „своето“ място.

Ето отговори на двама интервюирани:

И: Бихте ли живеели с българи по-близо, в съседство? (3.) Дали бихте били около българите в Гърмен, например, а не така в квартала?

Р: Да, така ще ни е добре! **А:** какво? Не, не, не, искам си с наше си. Ние не искаме така, ще ни е мъчно.

...

Р: Не, не, не искаме. Един за всички, всички за един!

...(Интервю с мъж от кв. „Кремиковци“)

В откъсите от интервюто се забелязва препращането към традиционното и как е важна не личността, а общността, близките.²²

Нарастващият им брой в „квартала“ се дължи и на още един фактор – „новозаселващите се“; „пришълците“. Въз основа на данните от интервюта може да се каже, че хората, които са против „пришълците“, не са срещу всеки, който идва току-що, а срещу онзи, който си няма никого друго, точно защото родството е от значение, онзи, който няма, е различен.

На въпроса: „Кои чувствате по-близки новодошлите в квартала или хората от с. Гърмен/с. Марчево?“ участници в изследването от кв. „Кремиковци“ посочват, че с хората от квартала се чувстват по-близки: „...кръвта си е кръв...“ казва един респондент. Спирам се на това разграничение, тъй като ми се струва важно за представата на групата, която се е обособила в местността „Падарката“ като автономна.

Майя Грекова в книгата си „Малцинство: социално конституиране и преживяване“ разглежда три варианта на група²³ от хора: 1) общ белег, който

²²Огнянова, 2003:265: „...Защото те приемат семейството за главната ценност в своя живот...строят къщи близо до бащината – така се създават цели улици или малки квартали само от един род. Всички се чувстват обвързани помежду си, взаимопомощта сред тях е на първо място...“

²³Представеното разбиране за „група“ на посочения автор е с цел представяне на алтернативно разбиране и не се припокрива изцяло с вложения смисъл в рамките на този текст.

се възпроизвежда и е значим и от носителите, и от непритежателите; 2) за притежателите е значим общият белег, но за непритежателите не е релевантен и 3) негативно белязани отвън – група хора изпадат не по собствено желание от социалния ред. В случая Гърмен е значим етническият произход като белег на различието и за „притежателите“ и за „непритежателите“.²⁴

Сред интервюираните от ромски произход в изследването се забелязва деление по етнически признак, което „обединява“ група от хора (споделящи едно пространство, „притежатели“ на общ белег), това се наблюдава и при участниците от български произход.

Част от живеещите в кв. „Кремиковци“ заявяват, че не желаят да бъдат в съседство с „пришълците“, но при сравнителен въпрос за измерване на близостта между „тях“ и българите, с които са израснали „заедно“, всички посочват, че чувстват близки повече или по-малко новозаселилите се: „*С моята кръв – ромите*“. В резултат от анализа на получени отговори с помощта на скалата на Богардус²⁵ правя следния извод: етническото различие има значение както за хората от с. Гърмен и с. Марчево, така и за хората от кв. „Кремиковци“, следователно белязвайки други като „мен“ бих ги чувствала като по-близки, а това дава възможност „те“ да бъдат „мой“ съседи.

В медийното пространство се подчертава незаконността на постройките, а също и всички интервюирани не пропуснаха да споменат този казус с постройките. Всички, освен хората в кв. „Кремиковци“, твърдят, че на „тях“ така им е по-добре“.

Към 2017 г. регистрираните обитатели на квартала са около 750 човека. Хората от квартала са подписвали декларации, за да придобият Удостоверение за търпимост. Те знаят единствено това, че с декларацията могат да станат законни, но не – и ако постройката е построена преди април 1987 г.²⁶

В разговор с човек от кв. „Кремиковци“ относно боя през май 2015 г. и

²⁴Грекова, М. 2002:10: „...една конкретна общност (социално образуване от общностен тип) е малцинство тогава и само тогава, когато е налице политическо акцентирание върху съдържателно различие, което е конституирало общността като споделено пространство, и то е породило негативно белязване отвън на общността (като генериращи различието) и на конституиращите я „членове“ (като носители на различието).“

²⁵Недостатъкът на приложената скала на Богардус е, че участниците в изследването са малко на брой. За по-достоверна информация е необходимо да се направи сходно изследване с по-голям брой респонденти и акцентът да е върху социалната дистанция. В това изследване скалата на Богардус е използвана като измерител на степента на близост между българи и роми като ориентир за допускане на предполагаеми бъдещи събития в община Гърмен.

²⁶„Строеж, изграден без строителни документи - незаконен, може да бъде обявен за „търпим“ чрез удостоверение за търпимост. За тази цел той трябва да отговаря на определени условия, посочени в закона...“ Извлечено от Архитектура на 20.01.2017г. <https://architektura-bg.com/udostoverenie-za-turpimost>

отношенията след него, той започна да разказва за законността на постройките и акта на подаване на декларация за Удостоверение за търпимост.

И: След това промени ли ви се връзката с българите?

Р: Има разлика, ама сега не е баш как беше. Преди ни беше страх да излезем от тук, а сега е по-спокойно вече – ходим си, не се притесняваме. Мина. Те не искат нас, че сме живели тук, ама няма къде да отидем другаде. Незаконни сме, ама искаме да сме законни, как да им обясним не знам. Нека си имаме всичко и ще си го плащаме. Ето сега ще ти разкажем: Има хора имат вода или ток – нещо си, другите, повечето нямат и сега има бебе например и дойде при теб за ток, за вода за нещо – човешко е, ще дадеш. Тук сме така, обичаме се. Ама този човек, който има, законен е, разбираш ли и той плаща и цялата махала на един законен виси, ами да сме всички, нека сме всеки, да видят, че ще сме като тях. Страх ги е хората, спят на колибки, че да не дойди багера да ги махне. Оти идваха, казваха ни – подпишете и ще сте законни, подписахме и какво – нищо, пак сме си незаконни.

И: Мхм. А какво сте подписвали?

Р: Там за нещо, да станем законни.

И: Декларации, за да получите Удостоверение за търпимост ли?

Р: Така е, да, ама уж и нищо.

...(Интервю с жена от кв. „Кремиковци“)

Информацията, която е налична за имотите (общинска собственост), е както следва: 122 акта за общинска собственост, по-късно с решение на общински съвет с. Гърмен, 29 от тях са продадени на роми, живеещи там. За постройките в квартала има издадени 114 броя скици-проекти на 114 недвижими имота в квартала с валидност 6 месеца²⁷. Съгласно § 2, ал.1 от преходните и заключителни разпоредби на Наредба № РД-02-20-4²⁸ от 11 октомври 2016 г.

²⁷НАРЕДБА № РД-02-20-4 от 11 октомври 2016 г. за предоставяне на услуги от кадастралната карта и кадастралните регистри: Преходни и заключителни разпоредби

§ 2. (1) Производствата по предоставяне на услуги, започнали до влизане в сила на тази наредба, се довършват по досегашния ред. За започнало производство се счита производството по предоставяне на административна услуга, за което има подадено и успешно регистрирано заявление.

(2) Скици-проекти и схеми-проекти, издадени до влизане в сила на тази наредба, имат срок на валидност 6 месеца от датата на приемане на проекта за изменение на кадастралната карта и кадастралните регистри.

§ 3. Наредбата се издава на основание чл. 58, ал. 1 от Закона за кадастъра и имотния регистър.

²⁸МИНИСТЕРСТВО НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ И БЛАГОУСТРОЙСТВОТО НАРЕДБА № РД-02-20-4 от 11 октомври 2016 г. за предоставяне на услуги от кадастралната карта и кадастралните регистри

обн. ДВ – брой: 83, от дата 21.10.2016г.; <http://www.cadastre.bg/podzakonovi-normativni-aktove/naredba-%E2%84%96-rd-02-20-4-ot-11-oktomvri-2016-g-za-predostavyane-na-uslugi>

за предоставяне на услуги от кадастралната карта и кадастралните регистри – скици-проекти и схеми-проекти, издадени до влизане в сила на въпросната наредба, имат срок на валидност 6 месеца от датата на приемане на проекта за изменение на кадастралната карта и кадастралните регистри. Въпросните скици-проекти са издадени през 2011 г., преди влизане в сила на посочената наредба, което определя и наличието им на срок на валидност.

По отношение на същите 114 недвижими имоти има издадени и 114 броя удостоверения за търпимост²⁹ като 10 са признати за валидни. По тази тема за удостоверенията за търпимост проведох разговор с юрист, който няма пряка връзка със случая. Оказа се, че след като незаконна постройка придобие удостоверение за търпимост, тя става „търпима“, тоест няма как да има невалидни, непризнати удостоверения и това постави въпроса: На какво основание част от удостоверенията за търпимост са признати за валидни, а други не?

За да намеря отговор на въпроса, се обърнах към закона: съгласно §16 на ПР на ЗУТ строежи, изградени до 7 април 1987 г., за които няма строителни книжа, но са били допустими по действащите подробни градоустройствени планове и по правилата и нормативите, действали по време на извършването им или съгласно този закон, са търпими строежи и не подлежат на премахване и забрана за ползване.

От интервютата, обаче, проличава желанието на хората, които живеят в местността „Падарката“, да узаконят уседналостта си.

Преобърнатото отношение (мобилност-уседналост) предизвиква страх у българите³⁰, защото те се опасяват от преобръщането и на още една до скоро валидна представа, а именно опозицията мнозинство (българи) – малцинство (роми). Следователно българите започват да се преживяват като потенциално малцинство, тъй като децата им ги няма, те са мобилни, а в общината населението е предимно застаряващо – за разлика от уседналите вече и желаещи да узаконят домовете си, държащи на традициите и семейството си роми.

Заклучение

В дипломната работа „Българи и роми: проблематизиране на отношенията (случаят Гърмен)“ преминах през всички предизвикателства, характерни за

²⁹„Строеж, изграден без строителни документи – незаконен, може да бъде обявен за „търпим“ чрез удостоверение за търпимост. За тази цел той трябва да отговаря на определени условия, посочени в закона...“ Извлечено от Архитектура на 20.01.2017г. <https://architektura-bg.com/udostoverenie-za-turpimost>

³⁰Изводите са направени на база на получените резултати от проведените интервюта, като трябва да се има предвид, че броят на респондентите е твърде малък за генерализации.

подобен тип труд: от преодоляване на съпротиви от страна на администрацията в общината (получаване и преглед на документи) до намиране на респонденти, които не се страхуват от разговори с мен. В нея съм обърнала специално внимание на много полета, които в статията не засегнах, тъй като случаят Гърмен фокусира в себе си множество гледни точки. На въпроса „какво всъщност се е случило?“ не може да се даде еднозначен отговор.

Разгледани бяха темите за: историята на квартала; наименованието; „безконфликтните“ отношения между българи и роми и тяхната промяна във времето; разположение и устройство на кв. „Кремиковци“; какво и къде е местността „Падарката“; откъде и кога идва наименованието кв. „Кремиковци“?; какви са причините за изграждане на околновръстен път; земите в кв. „Кремиковци“, община Гърмен; социална дистанция – скала на Богардус; пришълците“ в кв. „Кремиковци“; туристите като фактор в случая Гърмен; повратната точка в отношенията българи-роми – боят на 23.05.2015 г., доклади за интегриране на роми в община Гърмен и др.

Обобщените резултати са направени на база получена информация от интервюираните, като генерализациите са проблематизирани с оглед броя на респондентите.

Тенденцията в с. Гърмен е младите да напускат за по-кратко или за по-дълго населеното място за разлика от жителите на кв. „Кремиковци“, които масово се раждат и умират „там“. Населението в с. Гърмен намалява, а в кв. „Кремиковци“ се увеличава и това създава познатия и от други населени места страх у българите – „като гледам мнозинството станаха те [ромите]“.

В миналото магазините в с. Марчево и/или с. Гърмен са предоставяли среда, в която роми и българи се разпознават, срещат и общуват. Докато „сега“ отношенията им биват ограничени, тъй като преди двадесет и шест години в кв. „Кремиковци“, където масово постройките са незаконни, се построява магазин (от българи), който е законен. Към днешна дата магазините са два, а това намалява шанса за срещи между българи и роми на друго място, освен в институция като училището или банката в с. Гърмен.

Поради тази и сходни причини за ограничените възможности за среща между българи и роми в общината, е важно да се измери, доколкото е възможно, социалната дистанция помежду им.

В квартала се заселват нови хора, идващи отвън с нови ценности, практики и нагласи, това са така наречените „пришълци“, за които участниците в изследването твърдят, че те са причината за боя през 2015 г. Интервюираните от кв. „Кремиковци“ чувстват по-близки „пришълците“, отколкото българите в с. Гърмен или с. Марчево – „кръвта си е кръв“.

Ситуацията в Гърмен все още е проблематична, тъй като за да се осъществи интеграция е необходимо всички в общината да имат сходно разбиране за нея, за обща цел на планираните дейности, спрямо които да се изгради на локално

ниво стратегия, в която да са въввлечени всички жители на общината.

Струва ми се, че е изключително важно да се проведе изследване по темата за интеграцията в община Гърмен. Провеждането на сходни изследвания биха могли не само да допринесат за разбирането на проблематиката, но е възможно и да бъдат инструмент за промяна на ситуацията.

БИБЛИОГРАФИЯ

Вебер, Макс. 2001. „Основни социологически понятия“. В: Генезис на западния рационализъм. София: КХ.

Грекова, М. 1996. Ази Другият. Измерение на чуждостта в посттоталитарното общество. София: Университетско издателство

Грекова, М. 2002. Малцинство: социално конструиране и преживяване. София: „Критика и Хуманизъм“

Грекова, М. 2013. „Разбирането на другия като възможност: върху „Ние-отношението“ при Алфред Шютц“. Чужденецът и всекидневието. Сборник, посветен на 60-одишнината на Кольо Коев. София: ...

Карамелска, Т. „Биографично интервю като събитие“. Социологически проблеми 3-4, София, 2013

Купър, К. 1993. Илюстративна енциклопедия на традиционните символи. София: „Отворено общество“

Огнянова, Е. 2003. Традиции и празници в България, Второ преработено и допълнено издание. София: Архимед Коралов и СИЕ

Пампоров, А. 2006. Ромското всекидневие в България. София: „Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия“

Шютц, А. 2010. Смесовото изграждане на социалния свят. София: „Критика и хуманизъм“

2008. Права на малцинствата, междуетнически и междурелигиозни отношения в общини със смесено население. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ:

Алфред Шютц – Социалният обкръжаващ свят. Свят с Другия“, публикувано (09.07.2012 година), Биоетика и социална дейност (Извлечено на: 07.05.2017 година) <https://bioetikaisocialnadeinost.wordpress.com/2012/07/09/%D0%B0%D0%B%D1%84%D1%80%D0%B5%D0%B4-%D1%88%D1%8E%D1%82%D1%86-%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8%>

D1%8F%D1%82-%D0%BE%D0%B1%D0%BA%D1%80%D1%8A%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D1%89-%D1%81%D0%B2/

Медиапул: *Две трети от българите приемат етническото разделение за нормално* (20.12.2017г.) Извлечено на 05.06.2017г. от: <http://www.mediapool.bg/dve-treti-ot-balgarite-priemat-etnicheskoto-razdelenie-za-normalno-news134799.html>

НГО: *Защита на човешки права: Анализи, изследвания, доклади, проучвания* (08.01.2016г.) Извлечено на 05.06.2017г. от: <http://www.ngobg.info/bg/documents/%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%B8%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%88%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B8,-%D0%B8%D0%B7%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F,-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8,-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F-23-3-0.html>;

Онлайн вестник: „Някогашен кмет на Гърмен: Първите 45 роми заселихме в „Кремиковци“ през 1961 г.“ (03.06.2015г.) В Инфомрежа. Извлечено на 20.01.2017г.

<http://infomreja.bg/bivsh-kmet-na-gyrmen-pyvrite-45-romi-zaselihme-v-kremikovci-prez-1961-g-23789.html>

Онлайн вестник: „Водени от Иван Байрактаров и Иван Кременлиев, протестиращи окупираха общината в Гърмен с възгласи: „Децата на ромите да се отнемат“, Капитанова вика министър Павлова на пожар“ (30.06.2015г.) В Вяра news. Извлечено на 23.01.2017г. <http://viaranews.com/2015/06/30/%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%BE%D1%82-%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD-%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2-%D0%B8-%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD-%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC/>

Уеб-страница: Център АМАЛИПЕ: Произходът на ромите (Извлечено на 20.09.2018г.) <http://www.romaeducation.com/bg/roma-in-bulgaria-bg/history-bg/104-roma-origin>

Уеб-страница: Картографски данни. (Извлечено на 20.01.2017г.) http://directions.somemaps.com/bg/%D1%81.%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%BE_%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE

%D0%B5%D0%B2%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4/

Уеб-страница: Картография и Кадастър. (Извлечено на 06.06.2017 г.)

<http://www.cadastre.bg/podzakonovi-normativni-aktove/naredba-%E2%84%96-rd-02-20-4-ot-11-oktomvri-2016-g-za-predostavyane-na-uslugi>

Уеб-страница: НСИ (Извлечено на 23.01.2017г.) https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=55

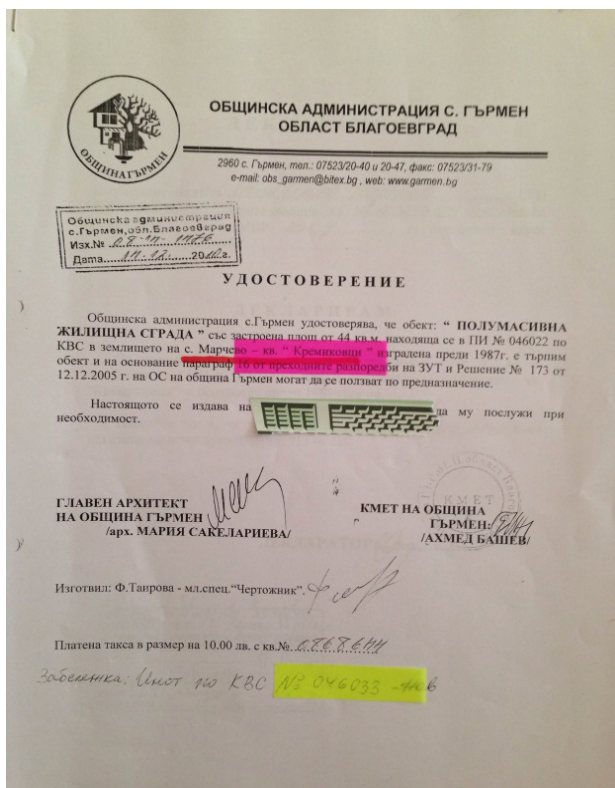
Уеб-страница: „УДОСТОВЕРЕНИЕ ЗА ТЪРПИМОСТ“. В Архитектура плюс. Извлечено на 20.01.2017 г. <https://architektura-bg.com/udostoverenie-za-turpimost>

Уикипедия: *Марчево*. В *Wikipedia*. *Редовни събития*. Извлечено на 23.01.2017г.

<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%BE>

ПРИЛОЖЕНИЯ:

Приложение 1: Удостоверение за търпимост

Приложение 2: Данни за участници в изследването

Респондент №	Възраст	Пол	Жител на:	Етнос	Интервюиран в качеството на:
1	71	жена	гр. Гоце Делчев	българин	някогашен учител
2	24	мъж	с. Гърмен	българин	участник в боя
3	47	мъж	кв. „Кремиковци“	ром	
4	36	мъж	с. Гърмен	българин	учител сега
5	76	жена	с.Хвостяне	българо-мохамеданин	някогашен кмет

6	23	мъж	кв. „Кремиковци“	ром	
7	26	мъж	кв. „Кремиковци“	ром	
8	53	мъж	с. Рибново	българо- мохамеданин	някогашен кмет
9	55	жена	гр. Гоце Делчев	българин	учител сега
10	40	жена	с. Гърмен	българин	собственик на магазин в кв. „Кремиковци“
11	48	мъж	с. Гърмен	българин	
12	51	мъж	с. Гърмен	българин	
13	17	жена	кв. „Кремиковци“	ром	
14	63	жена	кв. „Кремиковци“	ром	
15	34	жена	кв. „Кремиковци“	ром	

Редът на респондентите съответства на хронологията на провеждане на интервю. Този ред несъответства на представянето на данни в основния текст.

Приложение 3: Животът в местността „Падарката“ – кв. „Кремиковци“, с. Гърмен – от погледа на жена въввлечена в него

На входа на квартала, докато чаках жена, която работи в магазина в квартала, за да ме заведе в него, забелязах едно дете, което ми се струва, че отива някъде, може би, за вода.

Снимка 1: Дете, отиващо за вода

С жената се бях разбрала по-рано и тя ме заведе в техния магазин, а покрай това да разговарям и направя интервю с хора от кв. „Кремиковци“. Нямаше много възрастни (над 18 години) хора, но тези, които бяха, се притесняваха доста и съответно не желаеха да бъдат записвани с диктофон, а на ръка.

Докато интервюирах хора от кв. „Кремиковци“, една жена дойде при мен, точно преди да си тръгна и ме попита ядосано защо съм там, какво търся. Аз обясних, че се занимавам с квартала и историята на хората, които живеят там, както и връзката им с хора от с. Гърмен и с. Марчево. Жената възкликна: „А, имаш домашно?“ и сама предложи да се разходим из квартала и започна да разказва за себе си.

Разказа ми как момичетата от много малки сключват брак и раждат. Тя е на мнение, че това не е нормално. Жената е на 34 години и няма деца, мъжът ѝ починал при катастрофа и това повлияло доста на мисленето ѝ, разказва тя за себе си. Общува предимно с българи, защото сегашният ѝ приятел е българин и често излиза извън кв. „Кремиковци“. На мнение е, че не би имала деца, ако не може да си позволи да ги облича и отгледа подобаващо, казвайки „като вас“. В този момент ми показва сграда, в която има 11 деца, и показвайки ми как играят с бравди, пръчки, дърва и подобни неща, коментира, че за нея това не е нормално, но хората в кв. „Кремиковци“ живеят по този начин.

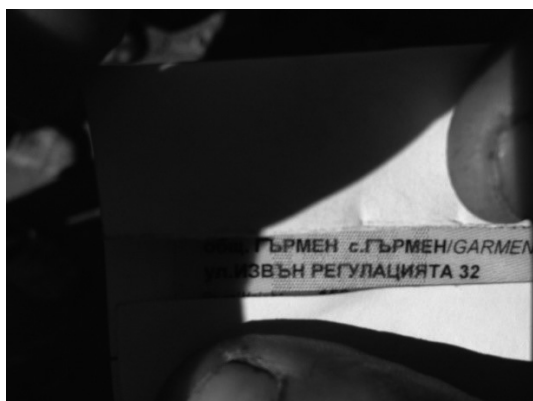
Снимка 2: Снимка на деца – братя и сестри, играещи и отглеждайки се един друг

Къщата, в която живеят децата, е синята, но доскоро е била наполовин на нея, тоест само една стая и в нея са живеели по онова време 10 човека. Причината е, че ги е било страх да строят, за да не им я срутят и премахнат с багер (към днешна дата те са 13 човека – 11 деца и двама родители).

От тук започна и темата за законни и незаконни постройки, тя каза следното: „Казват, че има 60 декара законни постройки, не знам къде са и мисля, че никой не знае къде са. Знаем, че имаме Удостоверения за търпимост, а дохода да събарят.“ Възмутено добави, че дори и по лична карта, според нея, няма адрес, защото адресната ѝ регистрация е на ул. Извън регулация. Аз учудено попитах няколко пъти: „На личната ти карта пише „Извън регулация“, така ли?“, а жената срещайки един мъж го извика и помоли да покаже личната си карта, а аз да снимам само адреса и на нея виждам:

Снимка 3: Адресна регистрация по лична карта на човек от кв. „Кремиковци“

Поговорихме и с мъжа, който услужливо показа личната си карта, той започна да разказва, как хората в квартала са ограничени и положението е страшно, очаквайки че няма да свърши така приятно, както им обещава кметът на общината – да ги узаконят. Мъжът и жената започнаха да разказват как преди и покрай избори им обещават разни неща като да узаконят постройките, да им прекарат електричество и водопровод, но това години наред не се случва на практика. В магазина, в който отидох първоначално, има ток, споделиха, че от там взимат по някакъв начин. Минавайки покрай улицата (доколкото е такава), се забелязват стълбове за осветление. А отстрани те виждат и най-големите си страхове – да отнемат жилището им, като държаха и двамата да ме заведат и да снимам остатъка от сградата и „бараката“ (както те я наричат), в която живеят хората сега.

Снимка 4: Срутени с базер къщи

Снимка 5: Животът на хората след срутването на жилището им

Жената определи себе си като различна, твърдейки че „те“ са доста затворени и искат да са заедно всички, защото всеки с всеки е роднина, но тя не мисли така. Каза, че за да има нормален живот, човек трябва да живее „като вас българите“, разказа, че мъжете изкарват доста пари от гъби, работят по чужбина някои – Германия, Гърция, но не се грижат особено за семействата си, не ги ценят и остават деца да гледат деца като ми показва момиченце как държи бебе и каза – това е постоянно.

Започна да говори и за себе си, как е направила всичко (и не само тя) с цел узаконяване, подаване на молби, декларации, но така и не са се случили нещата и добави: „Каква вина нося аз, че баба ми и дядо ми са живеели тук и къщата ми е наследство – няма къде да отида. Може да сме цигани, но сме българи. За бежанците се грижат повече от нас, държавата. Да, не одобрявам постъпките на нашите в квартала, ама направихме каквото ни казаха и пак не са доволни и пак нищо не се промени.“

Заговорихме се и за отношенията между хората от квартала и хората от с.

Гърмен и тя каза: „Имам се с всички, с които и преди съм се имала, но забелязвам, че след стачките и след като всичко отшумя не си говорят помежду си както си говореха преди хората.“ Добави също, че хората от квартала не приемат промяната много добре и не искат да се променят, каза: „Чух как пита Х, дали би живяла край българи и тя ти каза „Не, как?“ а ти каза: „С мен, покрай мен, например, би ли живяла“, а тя каза: „Не, искам си нашите“ и продължи „... това не го разбирам, значи за да искаш да те искат, трябва и ти да ги искаш, нали така? Настрани се държат.“ Сподели, че училището вместо да обогатява, затъпява децата, защото, разказа ми жената, че не им дават учебниците, не ги учат на нищо и дават право на децата без знания да преминават в следващ клас, за да не закрият училището. Даде ми пример с хора, които предпочитат да пускат децата си на училище в други села, не и в Гърмен, поради незаинтересуваността на учителите към децата и липса на транспорт до училището.

Стигнахме и до черквата или молитвения им дом:

Снимка 6: Молитвен дом построен наскоро със съгласие и организация на кмета.

Тази сграда е построена „от Минка, след като събориха на пастора голямата черква“. Тук добави, че пасторът го нямало по време на боя, но предизвикването на българите е станало от неговите деца. Още по интересното е, че кметът е обещал да направи детски кът за децата, за да има къде да си играят.

Попитах жената, дали се перат или къпят хора от квартала на „Мирото“ (място в с. Огняново, което е с минерални води и доста туристи, почиващи – отиват там – свободен е входът). Жената сподели, че ходят, но преди повече. Сега вече не толкова, защото често са ги гонели, тъй като не влизат с бански, а по дрехи или бельо и добави: „Аз ги разбирам, неприятно е. Хората почиват, те вървят там с мръсотииите.“ Говорейки за това, насочи вниманието ми към хотел-замък и възкликна колко е красиво.

Снимка 7: Хотел-замък край кв. „Кремиковци“, с. Гърмен

И се замислих: Какво ли изпитва туристът, на който гледката му е към кв. „Кремиковци“? Какво си мисли, какво усеща? Въобще забелязва ли?

С жената се наложи да се разделим, тъй като имаше ангажимент, а аз внимателно тръгнах да излизам от квартала, тъй като, като ново и чуждо на тях тяло, бях обградена с хора, особено с деца, които ме изпратиха, а излизайки, на входа ме изпрати непознато до този момент лице (дете), което е било за вода.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

ИДЕНТИФИКАЦИЯТА КАТО ПРОЦЕС НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ИНДИВИД И МЯСТО

ФРИДА АУАД

Frida Awad. Identity as a process of interaction between individual and place

This paper strives to present the results of a graduation study on place identity, that took place in a specific city – Sofia. The paper encompasses different theoretical concepts as means of understanding the different social processes that occur within the area of a specific place and that take part in the overall process of place-based identity formation. Using Bourdieu’s definitions of “capital” to determine the importance of living within that specific place, Lefebvre’s thoughts on the complex function of place and space and utilizing Kevin Lynch’s mental mapping instrument, my findings do not really establish a specific set of rules to which one could bind place identity, but rather show an individual connection with a specific place, molded by time, frequency of social interaction and quality of spatial familiarization. I try to show the complexity behind a simple and obvious expression of self-perception within an urban context.

Тази статия цели да предостави още едно тълкуване на резултатите от едно дипломно изследване върху проблема идентификация с мястото. Макар основните изводи от изследването да са изписани и предадени под формата на дипломна работа, остава желанието да се доразвие една не по-малко основна идея за индивидуалната идентификация с дадено място, а именно, че тя е процес. Идентификацията на един индивид с което и да е място е продукт на различни социални процеси и кои точно са те, се стремя да представя, базирайки се на редица теоретици, занимавали се с този проблем в дълбочина и оформили в своите изследвания концепции и понятия, с които да илюстрират същите социални процеси. Важно е да се подчертае и представи правилно дуалността на проблема – от една страна, говорим за индивидуална идентификация, а от друга – за мястото като социален и физически феномен,

но двете се пресичат в една точка, за да оформят една очевидна част от ежедневието на всеки – чувството да си част от мястото, в което пребиваваш и условията за това чувство.

Условия биха били притежанието на определени капитали (Бурдийо), специфичното влияние и роля на физическото място в социалното пространство (Льофевр), ключовите моменти на индивидуалната перцепция за поведение в рамките на мястото (Льов) и не последно – как даденият индивид физически усеща мястото (дъо Серто) и как вижда в своята глава мястото (Кевин Линч). Всичките тези условия, които в хода на анализа действат като теоретични инструменти, макар и по своя дисциплинарен произход да се различават, поставени в контекста на градските социални изследвания, се допълват.

Смятам, че този текст е подобаващо продължение на употребата на тези инструменти и тълкуване на резултатите от дипломното изследване, защото продължава разсъжденията на установени имена в социологията като същевременно не изчерпва или лимитира възможността за надграждане на анализа.

Понятието „идентификация“ се изследва от социалните теоретици на късната модерност. Три думи дават тон на комплексността на този проблем: „Кой съм аз?“. Този привидно просто зададен въпрос може да обхване много и различни по същност и методика теории и концепции, даващи възможни отговори, които разгледах в хода на дипломното ми изследване върху примера на структурализма/пост-структурализма (Пиер Бурдийо, Мартина Льов), където пространството се разбира посредством процесите на обмен на капитали в различните им, включително нематериални форми; марксистката урбанистична социология (Мануел Каstelс, Анри Льофевр), която залага на силното физическо усещане и измерение на пространството, комуникацията в него и ресурсите, които то предлага на индивида в него. В тази редица се срещат още и антропологията и глобалните потоци (Ападурай) с урбанизма (Кевин Линч) и локалното ментално картографиране на конкретни места. Необходимостта от търсенето на отговор на този въпрос идва директно от всекидневния социален свят, където идентификацията и процесите на идентификация са функционална част от социализацията на един индивид. Идентификация може да бъде основна точка на деление или конфликт в определен пространствен ареал. А може и да е необяснимо явление в социалната среда на даден индивид, което само по себе си прави идентификацията проблем, заслужаващ вниманието на социолога. Затова и реших да проведя дипломното си изследване в насока на идентификацията и отговарянето на един въпрос – „Кой съм аз?“:

„Какво да направя? Как да се държа? Кой да бъда? Това са основни въпроси за всеки, живеещ в обстоятелствата на късната модерност и такива, каквито, на едно или друго ниво, всички ние отговаряме, дискурсивно или посредством ежедневно ни поведение.“ (Гидънс, 1991: 71).

Подобни въпроси, намираме и при Бауман, който обаче акцентира върху тежестта на избора за идентичност, който правим:

„... и накрая трябва да сме подготвени да приемем отговорността за отговора. В този смисъл свободата, за един индивид е съдбата, от която не може да избяга, освен като се оттегли в света на фантазията и психическите разстройства. ... Самоконструирването е необходимост. Но самопотвърждението е невъзможно.“¹

Поставяйки основната идея на тези въпроси за идентификацията в контекста на проблема за градския стил на живот, въпросът вече стои по този начин: „Кой съм аз тук?“. И от този въпрос започнах да градя основните си хипотези за формирането на идентификацията с града, а именно, че тя може да играе основна роля в дефинирането на различни части от индивидуалното поведение – от това как се движим в града до това как говорим в рамките на града, и до това как се представяме на другите, самите ние поставени в различни социални контексти. Намерих за интересно да подложам на проверка тези хипотези в София, заради едно витаещо деление между пребиваващите в града, софиянци и, най-общо казано, не-софиянци, тоест социално деление в границите на изцяло конкретната софийска градска среда. Специализираното социологическо познание за урбанистичните социални процеси е зоната, в която биха попаднали тези разсъждения и която би помогнала да се разгледа делението софиянци-несофиянци и неговото обяснение през процесите на идентификация. С навлизането на урбанизма в радар на социалните науки, отношенията на индивидите в рамките на градската среда стават фокус за много изследвания и тема на не малко трудове на популярни социолози, а този проблем на късната модерност започва да се цитира под името „идентификация с мястото“. Сложното осмисляне на индивидуалната себеидентификация се среща с друг проблем, който датира от времето преди

¹ „Всеки трябва да си зададе въпроса „кой съм аз, как би трябвало да живея“, „какъв искам да бъда“ и в края на краищата, трябва да сме готови да поемем отговорност за отговора. В този смисъл свобода е, за модерния индивид, съдбата, от която не може да избяга, освен ако не се оттегли в света на фантазиите или в този на душевните разстройства. Свободата е в този смисъл една смесена благословия. Човек се нуждае да бъде за себе си, но да бъдеш себе си само на базата на свободата ти на избор, означава да живееш живот, изпълнен със съмнения и страх от грешка. Себеизграждането е така да се каже необходимост. Да потвърдиш себе си е невъзможно“ (Бауман 1988: 62).

късната модерност, но може би става централен почти по същото време като проблем за индивидуалната идентификация. Откога би водил началото си този проблем в софийския контекст не представлява интерес или фокус на това изследване, но в хода на теоретическото търсене стана ясно, че има български автори, които забелязват особени процеси в поведението и демографията в рамките на град София. В труда си „София и софиянци 1878-1944“ Г. Георгиев, например, проследява в рамките на 5 десетилетия как относителният дял на живущите в София по месторождение отстъпва по големина в полза на живущите, родени в други градове. Обединението на индивиди в рамките на едно конкретно място, само по себе си предполага определена характеристика на тези индивиди като група. Тоест ярък момент остава дали и как един индивид би избрал да се себедфинира сред други, ако осъзнава, че споделя с другите обща характеристика на пребиваващ в едно и също градско пространство, което беше и целта на дипломното изследване.

Появиха се интересни отговори.

От една страна, се прояви необходимостта от изтичането на определен период от време на пребиваване на дадено място, но съвсем не само времето и статичното стоене дефинират индивида. В периода на пребиваване най-ярко изпъкват процесите на обмен на капитали. Концентрирането на капитали (в смисъла на Бурдийо) и човешки ресурси в столицата привлича все повече потоци от хора, които като индивиди имат различни цели и взаимодействат с града по начин, който да задоволи тези цели. Не един респондент разкрива колко е важно, че в София има достъп до определен тип образование, до определен тип заплащане, като ресурс, който не се намира в други градове в България, било то и областни центрове. Така взаимодействието индивид – място би се разглеждало като постоянен процес за задоволяване на индивидуалните социални нужди посредством обмен и акумулиране на капитали, независимо дали културни или финансови, с цел придобиване и поддържане на определен стил на живот, иначе недостижим в по-малките селища, където всъщност същите типове капитали биха участвали по друг начин в изграждането на локалния социален живот. Това са постоянни процеси на обмен и комуникация между индивиди в рамките на едно място, както и между индивида и самото място. Същите индивиди усещат и осъзнават градския контекст, в който се намират. Ярките контрасти в мащаба на икономическото или друго регионално развитие между градовете се изживява и инкорпорира в ежедневието и хабитуса на един индивид, определят стила на живот. Наличието на достатъчно на брой и достатъчно дългосрочни социални капитали е предпоставка за бързо привикване към ситуацията на града. Важно условие е да не спират да се акумулират тези капитали, за да могат да функционират в полза на позитивната идентификация с градската среда. Тоест когато говорим за обмен на капитал, визираме постоянен процес на обмен, а не поредица от статични

ситуации на обмен. Процесите на обмен на капитали, на разграничаване в група и от група, както и формирането на индивидуалната представа за града са взаимосвързани и в този смисъл – флуидни. Така в редиците на постструктурализма се развива нова концепция за града като процес. На града се гледа като на взел от културни, политически, икономически и т.н. отношения, които са предпоставка за дискусия и изследване на процесите на идентификация, а на пространството – като вид „подредено съжителство“. В урбанистичната социология пространството е продукт на социалните процеси и различните по вид социални, социално-икономически и други структури.

Как действа пространството, за да допринесе за обмена на социалните взаимоотношения? Пространството не е хомогенно. То има слоеве, всеки от които се конституира от процесите, протичащи в него, което се явява основна теза в труда на Льофевр „The production of space“ (1991). Пространството е продължително произвеждане на пространствени отношения. Льофевр казва: „Социалното пространство не е нещо сред други неща, не е и продукт сред други продукти, то включва произведени неща и обхваща техните взаимоотношения в тяхното съвместно съществуване и едновременност – техния (относителен) ред и/или техния (относителен) безпорядък“ (Lefebvre, 1991: 66). Пространството е продукт на нещо, което е произведено материално, и в същото време „оперира...посредством процеси, от които не може да се отдели само по себе си, защото е техен продукт“. Сложната плетеница от социални процеси, действащи в рамките на едно място, Льофевр изобразява със своята пространствена триада, където обособява три нива на възпроизвеждане на пространството: пространствената практика, репрезентация на пространството и репрезентативно пространство. Най-грубо и общо, пространството в погледа на Льофевр е на първо ниво – процесът на генериране на реално физическо пространство, на второ – самите взаимоотношения и връзки при генериране на пространството, натоварени със специфичен смисъл, и на трето ниво – изживяването на едно пространство според специфична символика или идеология. Виждаме как свойството за промяна, за изменение на пространството, се свързва със социалните процеси, тоест със социалното пространство. Потокът на политически идеи, идеологии и прочие оставя своя отпечатък върху физическата реалност като част от взаимодействието общество – място.

За да се мени пространството, трябва да сме сигурни в неговата същност като процес. Всички процеси обаче имат фактор, който ги задейства или по-конкретно начална точка, от която индивидът да изхожда при навлизането в социално-пространствения процес. Началната точка, според Бурдийо, идва

от чисто базисното съпоставяне на физически тела едно спрямо друго в рамките на определена територия, като това съпоставяне има и своя социален еквивалент в едно надфизическо пространство – именно, социалното такова. Социалното пространство се транслира във физическото посредством символи. Физическото пространство е йерархизирано и е обект на постоянни борби и процеси на усвояване. За да са възможни тези борби, е необходимо постоянното наличие на капитали и техния постоянен обмен. Колкото повече агенти има на едно място, за да осъществяват този обмен, за да градят социални взаимоотношения на база обмен на различни видове капитали, толкова повече това място се променя. Агентите се намират не само в постоянни процеси на капиталобмен и съответно взаимодействие, но и се разграничават помежду си на база на акумулираните капитали и акумулираните пространства/места в мястото. Разграничаването между социалните агенти допринася за изграждането на представата за постоянния пребиваващ, формира усещане за принадлежност не просто към група, а към местна група, характерна само за конкретното място. По този начин се разграничават чужденци, отделят се прослойки, и ако социалният агент иска да не бъде разпознаван като различен и да се доближи повече до местната група, ще трябва да претърпи промени в начина си на говорене, било то изменение в диалекта, произношението и тн. Или както респондентите, които срещнах в хода на теренната работа, казаха: „Аз много се старая да не говоря толкова меко а по-твърдо, за да не личи и да е по-чист българския.“² Промяната и адаптацията не са внезапни, напротив, те са резултат от постоянно взаимодействие с мястото и другите социални агенти в мястото, като ключовото определение за други е тези, които са от това място и говорят по този начин. Срещнах респонденти, които още от училище започват да практикуват твърдото произношение на българския език, и до ден днешен полагат усилия в рамките на София да не говорят меко.³

„Р: Да. А пък и мога да преминавам от едната крайност в другата. В смисъл да съм с такъв по-твърд български и като се прибера в Неделино, това не ми пречи да минавам на диалект и да говоря меко.

И: Тоест там е нормално?

Р: Да. А тука се забелязва мекотата. И в училище беше въпрос на как да кажа, не точно на чест, нооо да го няма това меко“.

² Ауад, Фрида – „Ти софиянец ли си?“ или как се формира идентификация с града – Изследване сред студенти в София през периода 2016 – 2017, стр. 63

³ Пак там.

Как е изживяно взаимодействието с мястото? Посредством движение. Индивидуално движение и индивидуално виждане на града, извън рамките на картата на града. Самото движение в града го определя като град, изважда мястото извън предварително очертаня градоустройствен план, придава индивидуалност в изживяването и разпознаването на символи. Обхождането на града дава възможност на социалния агент да използва пространството с тялото си, той е обгърнат от пространството и знанието му за пространството се диктува от движението и спецификите на детайлите му – улици, сгради, прочие (de Certau 1984). Създава своя ментална карта за града, базирана на неговото физическо запознаване с мястото, на неговия индивидуален прочит на символи и значения в мястото и посредством тази ментална карта се разграничават уменията на социалните агенти да разпознават местата, да ги асоциират с определена локация, но и да им придават значения (Gierun, Thomas 2000). В същото време тези карти не подлежат на обща преценка за това как протича времето. Времето за обхождане е също толкова флуидно дори при индивидуалното пространствено усещане за града, в смисъла на картографиране на личен маршрут. Късата отсечка от точка А до точка Б може да е по-дълга за друг индивид, може и да не съществува като пряк възможен път за трети и т.н. Най-обстойно описана от Кевин Линч (Lynch 1960), индивидуалната ментална карта изобразява връзката индивид – град. Тя показва най-ясно с какво агентът асоциира различни точки от конкретното място и как тези точки играят роля в изграждането на ежедневния индивидуален градски стил на живот. И отново – опознаването на града все повече е процес на припознаване на индивидуално придадени символи и значения, и по-точно – идентифициране на агента с града. Така менталната карта на града има различна гъвкавост в зависимост от това в кои точки как може да бъде приложено обхождането и опознаването на градското пространство с или без познати.

„И: Ако някой ти каже, че има як бар в Надежда, би ли отишла?“

Р: Да! Зависи, нали вече как ще дойдат обстоятелствата около прибирането, тъй като това е на другия край, но да, бих отишла“ (Респондент 3, ж, 3ти курс СУ, София).”

„И: Ако ти кажат, че има много яко място в Младост или Люлин, би ли отишла?“

Р: Да, ако има някой друг навит от колегите бих отишла. Иначе избягвам да съм самичка (Респондент 1, ж, 3ти курс СУ, Карнобат⁴).“

Отношението индивид – място, натоварването и разпознаването на едно място посредством индивидуално възприета символика е също от толкова

⁴Пак там, стр. 60

голямо значение. Опознаването на града, и то не само физически, с движението на тялото, се превръща в процес на откриване на стила на живот посредством символи във физическото пространство. Връзката пространство – социалност се нуждае от чисто физическо усилие, за да бъде изцяло завършена, но движението се съпътства от възприятия, кодирани в хабитуса на социалния агент. За да се разпознаят символните маркери, капиталите, идеите и предметите, логично те трябва да бъдат видяни и още по-логично, те не са неподвижни в една единствена точка на същото пространство. Социалният агент започва да формира специфична перцепция спрямо мястото, в което се намира, това е бавен процес, който Мартина Льов, нарича „синтезис“. Синтезисът е процес на възприятие, изпълняван от социалния агент, с оглед на позицията му в конкретното пространство и спрямо това пространство. Синтезисът настъпва с възприемането, паметта и идеацията. Синтезисът изгражда връзката между предметите и хората в пространството, дава възможност на елементите от градската среда (примерно сгради) да конституират и да бъдат конституирани като пространство. Друго важно условие за съществуването на перцепция за дадено място е всекидневието. Във всекидневието посредством повторемост на определени социално индуцирани действия, съпоставени с организирани обекти и предмети във физическото пространство, се репродуцират еднакво социалното и физическото пространство, те се конструират взаимно и надграждат, оформяйки индивидуалните и групови възприятия за пространство. Всекидневието трябва да се конструира и да бъде конструирано в конкретната градска среда, което конструиране се осъществява предимно през символни маркери, разпознаваеми по различни точки от пространството. Наредването на такива маркери и осъзнаването им от социалният агент е необходимо условие за осъзнаване на същият като част от социално-пространствените процеси, случващи се в конкретното място на пребиваване.

Като обобщение на всичко казано дотук най-интересният извод, до който стигнах, е колко важен е центърът на град София. Ежедневните маршрути на отделните социални агенти в София се пресичат в центъра, независимо дали самите те индивидуално се определят като софиянци или несофиянци. Центърът е изходната точка на голяма част от социализацията на един индивид и основа в индивидуалния процес на оформяне на лична ментална карта за града, но и пространственото ядро, което държи началото на софийската идентичност: **„Всички обичат центъра. Клубовете там до Президентството, Витошка. Софиянци си обичат центъра.**

Стремейки се да отговори на привидно просто зададен социален въпрос, социологическата теория намира различни изходни точки и фактори за определяне на един единствен индивид спрямо цялата обкръжаваща го среда и спрямо другите индивиди в същата среда. Идентификацията с града е постоянен процес, който с повтаряемост се задълбочава у всеки индивид, живущ в града. Липсата на повтаряемост води до липсата на разпознаваемост. Тоест, без повтаряемо участие на социалният агент в присъщите на града социално-пространствени процеси (които не само оформят самото място, но и представата за него, както и социалния живот, който протича в него), той не може да се свърже с тях и по този начин не може да се свърже и с мястото така че да изгради идентификация със същото място. Същевременно формирането на идентификация не спира във времето, а се засилва с пребиваването на едно място, като противовес на възможностите за живеене в рамките на друго място, обусловени от засилващата се миграция в глобален контекст. Интересът от обмяна на капитали и възползване от ресурсите, които предоставя избраното място, осигурява интерес от продължително пребиваване в него и неизбежно начало на идентифициране с него, макар и в различни ситуации и с различно темпо. Вече попаднали в едно място и навлезли в различни взаимоотношения, социалните агенти започват да придават допълнително смисъл и значение на пребиваването си в града, посредством постоянен и повтарящ се прочит на конкретна символика и значения в рамките на самото място, както и чрез използването на всички ресурси и мрежи, които мястото гарантира със своята изградена инфраструктура. Свързването на индивида с групата от индивиди, с която пребивава и дели ресурсите на това място е също от значение, за успешно установяване на смислово приемливо ежедневие на територията на едно място и оформянето на стил на живот, олицетворен като типичен за града на пребиваване, като по този признак можем да забележим начало на изграждане на идентификация с мястото. Начало, защото пространството и социалните взаимоотношения в него постоянно се развиват (Lefebvre 1991), и докато те са в процес на развитие, идентификацията с мястото ще бъде пресечна точка на останалите съпътстващи ги процеси на перцепция и придаване на смисъл и значение.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Ауад, Фр. Ти софиянец ли си?“ или как се формира идентификация с града – Изследване сред студенти в София през периода 2016 – 2017.

Георгиев, Г. (1983) „София и софиянци 1878-1944“, Наука и Изкуство.

Appadurai, A. (1990) Disjuncture and difference in the global cultural economy, p.296-310

Bauman, Z. (1988) Freedom, Milton Keynes: Open University Press.

Shrinking rural regions in Europe, ESPON Policy Brief, published October 2017

Bourdieu, P. (1986) The forms of Capital, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (New York, Greenwood), 241-258.

Bourdieu, P. (1996) ‚Vilhelm Aubert memorial lecture: Physical Space, Social Space and Habitus‘. Oslo, Department of Sociology, University of Oslo & Institute for Social Research.

Bourdieu, P. (1999) Site effects; Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society, Polity.

Castells, M. (1977a) The Urban Question: A Marxist Approach, London: Edward Arnold.

Castells, M. (1989) “Space of flows, Space of places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age”.

de Certeau, M. (1984) “The Practice of Everyday Life”, chap. 7, trans. Steven Rendall, University of California Press, Berkeley 1984.

Gauntlett, D. Media, Gender and Identity. Second edition, Taylor & Francis e-Library, 2008.

Giddens, A. Modernity and self-identity, 1991.

Gieryn, Thomas (2000) A Space for Place in Sociology. Annual Review of Sociology 26: 463–496.

Kehily, Mary Jane (2009) What is Identity? A sociological perspective.

Lefebvre, H. (1991) The Production of Space, Blackwell.

Löw, M. (2008) „The Constitution of Space: The Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effects and Perception“, in: European Journal of Social Theory 1, 11.

Lynch, K. (1960) The Image of the City. Cambridge MA: MIT Press.

Mol, S. Toward a Sociology of Environmental Flows: A New Agenda for Twenty-First-Century Environmental Sociology, 2006.

Stalder, F. (2003) Flows and places, Diss. University of Toronto, p.143-165.

3. Наградени доклади от националната докторантска конференция 2019 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

„ПОЗНАВАХ ЛИЦА, КОИТО ИЗЧЕЗНАХА ВЪВ ВРЕМЕТО“
– БЕЗДОМНИЧЕСТВОТО КАТО СОЦИОАНАЛИТИЧЕН
ПРОБЛЕМ¹

ДИМИТЪР ПАНЧЕВ

Dimitar Panchev: “I’ve known faces that have disappeared in time” – homelessness as a socioanalytical problem

The aim of the following paper will be to provide a critical reassessment of the understanding for “homelessness” by placing it within the framework of several empirical cases that have been documented during a long-term field study on the territory of Stolipinovo, Plovdiv. The empirical data presented aims not only to focus on homelessness as “fixed”, but will also interrogate the temporality of this phenomenon, i.e. homelessness as a form of drift. In addition, the analysis will also draw attention to one of the possible strategies by which such an extreme and traumatic life experience can be overcome by the means of investing in a new biographical *illusio*, a rather new problematic that falls in the scope of the post-Bourdieu socioanalytical school.

*„I have known faces that have disappeared in time
Find me wrapped in glass and slowly soaked in lime...“
“Left Behind”, Slipknot*

¹Статията е разработена в рамките на научноизследователски проект на тема: „Нямам никой, към когото да се обърна! – социоаналитични измерения на уязвимостта“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (с договор № ДМ 20/4 от 20. 12. 2017 г.). Доклад със същото заглавие бе представен на Втората национална докторантска конференция по социология в СУ „Климент Охридски“, 21-ви март 2019 г. Бих искал да изкажа своята благодарност на проф. д-р Лиляна Деянова, доц. д-р Светла Маринова, доц. д-р Петя Славова и гл. ас. д-р Вероника Димитрова, чиито коментари, критики и насоки по време обсъждането значително спомогнаха за подобряването на текста.

Въведение

Проблемът за бездомничеството и неговите фигури без съмнение може да бъде мислен като лайтмотив, който неизменно присъства в попкултурата. Темата може да бъде открита в различни музикални стилове и тук само ще спомена няколко заглавия, групи и изпълнители: Phil Collins – Another Day in Paradise; Pearl Jam – Even flow²; Metallica – Low Man’s Lyrics; Slipknot – Left Behind; Genesis – Man on the Corner; Ed Sheeran – The A Team³. За мота на тази статия избрах обаче един цитат, който, струва ми се, много добре обхваща както аспектите, свързани с „преживяването“ на състоянието на бездомничеството, така и неговата темпоралност. За песента “Left Behind“ Кори Тейлър, вокалист на небезизвестната група Слипкнот казва: „Това е песен за период от моя живот, който беше много труден – бях бездомен ... живеех под един мост заедно с мои приятели... смешно е колко много хора срещаш докато си бездомен ... научавах толкова много за тях и разчитах на тях толкова много, и тогава, когато нещата започнат да се получават за теб, тези лица изчезват и тях ги няма ... тази песен е за изоставянето на животите, които изграждат твоето минало“⁴ (вж. също Taylor 2012: 180-181).

Удържайки този разказ, настоящата статия има за цел да представи критика към понятието „бездомничество“, оглеждайки го в рамките на няколко емпирични казуса, които са събрани в рамките на теренно изследване на територията на кв. „Столипиново“, тя е за онези бездомни, които изчезнаха във времето, но които не мислим като бездомни. В основата си проведеното теренно изследване разчита основно на триангулация от качествени методи под формата на житейски истории, неструктурирани интервюта, неформални разговори, „вдействаща етнография“ (срв. Wasquant 2004; Деянова 2014) и участие в активистки дейности, проведени на територията на квартала. Приложените емпирични данни са предварително анонимизирани, а за целите на настоящия текст където не е използвана същинска анонимизация под формата на инициали, имената на респондентите са заменени с псевдоними. Получените емпирични данни са подбрани с оглед на това не просто да бъде поставен акцент върху бездомничеството като „фиксирано“, от една страна; неговата темпоралност – като форма на „дрифт“ (вж. Ferrell 2012), от друга, но също така и да се насочи вниманието към една от възможните стратегии, посредством които такъв краен и травматичен житейски опит може да бъде превъзмогнат посредством вложението в ново биографично *illusio* („Аз съм дърводелеца на „Столипиново“). С тази проблематика се занимава пловдивската социоаналитична школа след Бурдийо (вж. Deyanov, Sabeva, Petkov 2013), за което ще стане дума в следващия параграф от изложението.

²<https://spinditty.com/playlists/Songs-About-Poverty-and-Homelessness>

³http://www.songfacts.com/category-songs_about_homelessness_or_desperation.php

⁴<https://www.youtube.com/watch?v=dgs2f6Di7AE>

Теоретичен модел

Анализът на получените социоаналитични данни, касаещи историята на дърводелеца на „Столипиново“, е тясно свързан с начина, по който се случва дискурсивното изграждане на идентичностите (вж. Приложение №1). В този конкретен анализ тръгвам от предпоставката, че начинът на конструиране на негативните идентичности на ромите се извършва в определено дискурсивно поле, което е основано на **различието** (срв. Пенкова 2013). Самото дискурсивно поле обаче не предполага строга фиксираност на идентичностите, а има своя вътрешна логика и динамика, посредством които оразличаването се осъществява и създава. Двигателната сила на този процес предполага една общо споделена представа за това какви типове поведение биха могли да се идентифицират като отклонение от призната норма. Едновременно с това, обаче, възможността да бъдат изградени такива фундаментални разграничения изисква и достъп до властови ресурси, чрез които да се утвърди различието. С други думи, изисква се притежаването на специфични символни капитали в даденото поле (в смисъла на Бурдийо). *„Агентите, които се явяват ангажирани в това дискурсивно поле (като дискурсивни производители или потребители), изграждат чрез своите отношения специфично дискурсивно пространство, което ги детерминира. Това са агенти, които се дефинират чрез обмена и структурата на дискурсивното поле, което – от своя страна – детерминира тях. В този смисъл състоянието и ефектът на силите, които агентите упражняват върху дискурсивните практики, зависи от всички други агенти, които са потопени в това поле; зависи от всички останали гледни точки към дискурсивното пространство, както и от отношенията между тях, т.е. зависи от цялото дискурсивно пространство“* (Пенкова 2013: 176). В допълнение, дискурсивното поле е **и поле на борби** – в него се сблъскват агенти, които притежават различни ресурси, като тяхната крайна цел е свързана със запазването на дадено статукво, или обратно, с това отношенията, които съществуват във въпросното поле, да бъдат трайно трансформирани (срв. Пенкова 2013). И ако установените преди това в полето отношения представляват един ортодоксален порядък, то добиването на достъп до порядъка на дискурса от страна на нови агенти (каквито в този случай са „ромите“ в кв. „Столипиново“) би довело до производството на нов, хетеродоксален (без)порядък (срв. Пенкова 2013). Хомогенността на ортодоксалното дискурсивно поле само на пръв поглед обаче изглежда непоклатима, защото всяко едно включване на агенти, които преди това са били лишени от ресурси, за да участват в дадена властова игра, допринася за пропукването и фрагментирането на вече установените дискурсивно обусловени и легитимирани социални отношения и изграждането на нови политики на признаване. Начинът, по който се отхвърля хетерогенността, се случва под

формата на есенциализиране и крайно отрицание, които могат да бъдат мислени като обобщаващи етикети за всички агенти, чиято принадлежност се свързва с дадена социална група. Такава е реториката на представителите на местната власт в район „Източен“. Начинът на говорене за ромите и бежанците в своята същност представлява идеологически дискурс, който има своята *символна ефикасност*, възможна благодарение на това, че посредством него се придават „утвърдителни и отрицателни идентичности, които са същностни за него, а не са фактически придобити“ (Деянов 2006а: 303). Освен това, всеки идеологически дискурс е *перформативен*, чрез него се извършва действие – например именуването на дадена група, която посредством самия акт на именуване придобива и собственото си съществуване, т.е. превръща се в реалност. Именуването на дадена група (в нашия случай етническа, но от само себе си се разбира, че можем да говорим за всяка една социална група, дори и за социални класи, защото – перифразирайки Пиер Бурдийо – тяхното съществуване или не-съществуване само по себе си е залог за символна борба), а заедно с това и конструирането на нейната идентичност, по необходимост винаги се полага в някакво дискурсивно поле, което означава, че именуването като действие може да бъде мислено посредством аналитиката на т.нар. *дискурсивни идентичности* (срв. Пенкова 2013). Тези идентичности не са предзададени, те са обусловени в рамките на дадена ситуация, могат да бъдат променяни, утвърждавани или отхвърляни и в този смисъл тяхната нефиксираност предполага и един постоянен процес на разпознаване и признаване както на „себе си“, така и на „другите“. Това са идентичности, които се мислят *реляционно* (срв. Петков 2011, 2014; също и Деянов 2014), а приписаните или възприети дискурсивни идентичности се преутвърждават в хода на конкретните взаимодействия, т.е. дискурсивната идентичност предполага непрекъснато взаимно препотвърждаване на само-идентификациите и идентификациите в хода на конкретните интеракции (срв. Пенкова 2013).

Залог за нашето собствено разпознаване, заемането на определена позиция в социалното пространство (а и виртуалното такова, защото то също е натопварено със социални отношения) по необходимост изисква прибегването към някакъв референт. Открояването на себе си в този смисъл е тясно свързано с възможността да мога да правя разлики, да разпознавам и признавам различieto, но и да го стигматизирам, защото „стигмата обозначава характерно качество, свойство, белег или признак, който е социално дискредитиращ, компрометиращ и злепоставящ“ (Канушев 2018: 88). Така собствената ни социалната идентичност е тясно свързана с оразличаването, тя е перформативна, защото е положена в него, а то от своя страна в голяма част от случаите е насочено към това, което е „най-близко разположено, защото именно то представлява непосредствена заплаха за сигурността на собствената ни идентичност“ (срв. Bourdieu 1984: 479). В този смисъл идентичността на дърводелеца

и стратегиите, които той използва, за да конструира представата за себе си като дистинктивен, обхваща не само неговия житейски опит като занаятчия вътре в границите на социалното пространство, наречено „Столипиново“, но също така и осмислянето на неговия опит като бездомник в Париж. Самото понятие „бездомник“ обаче не е саморазбиращо се, затова и следващият параграф ще има за цел да обърне внимание на начина по който то бива концептуализирано.

Бездомничеството = дефиниционен проблем?

Проблемът за бездомничеството е слабо изследван в България от социалните науки и макар да има изключения⁵ (Дандолова 1995; Николова 2001: 141-144; Димитрова 2013), то почти тридесет години след промените от 1989 г. в България все още няма държавна организация или специализиран институт, който да даде ясна дефиниция за това какво трябва да разбираме под „бездомничество“, а самото проучване на проблематиката е фрагментарно, разглеждат се определени негови аспекти, без обаче като краен резултат да бъдат разработени политика и процедури за поддръжка на нуждаещите се и за цялостна превенция. Липсата на ясна законова наредба води и до друг проблем, а именно липсата на точни статистически данни по въпроса за броя, етническия произход, пола и възрастта на бездомните в България.

Предвид предишният ми изследователски опит в подобни изследвания на проблема за бездомничеството (Briggs and Panchev 2013) и поради липсата на първоначална отправна точка и законова рамка, която би предоставила яснота относно мащаба на изследвания проблем, реших като отправна точка първоначално да подхожда като „човек от улицата“ (в смисъла на Шютц) и да се обърна към онлайн „информационните“ портали и по-точно Уикипедия, просто за да си „сверя часовника“. От онлайн статия там става ясно следното:

„Макар да липсват официални становища и постановки, неофициално могат да се разграничат 5 вида бездомни:^[23]

- Хора, които са претърпяли банкрут, участвайки в несигурни бизнес дейности – отчасти благодарение на неопитността си в такъв вид мероприятия, но от друга страна поради ширещата се корупция
- Имигранти, които правят опит да работят в чужбина, но по една или

⁵Първото проведено изследване върху бездомничеството след началото на демократичните промени в България е проведено в периода 1993-1995 под ръководството на Искра Дандолова и обхваща само София. Относно различни аспекти на изследването вж. Дандолова 1995; Дандолова и Николаев 1995; Добрева 1995; Коларова 1995; Христова 1995; Алексиева 1995; Недина 1995.

друга причина се завръщат. Много от тях продават имуществото си, преди да заминат, за да си осигурят някакви средства в началото, но когато се завръщат в родината, се оказват на улицата, без средства за съществуване; това се отнася особено силно за ниско квалифицирани работници

- Възрастни граждани, жертви на машинации и злоупотреби
- Млади хора, които напускат жилището на родителите си с желание да бъдат самостоятелни; в началото те трудно си намират работа и трудно се адаптират, особено ако се преместят да живеят от малък в голям град
- Хора от ромски произход, които по принцип водят номадски начин на живот

Макар да липсват каквито и да било официални данни, някои източници твърдят, че бездомните в България са 500 000, сравнително висок процент в сравнение с други европейски страни^[24], но по всяка вероятност този процент е твърде завишен. Други източници оценяват броя им на 25 000.^[25] Поради липсата на постоянен адрес, те нямат право да гласуват по време на избори.⁶⁶

По друг начин изглежда типологията, която предлага Искра Дандолова (1995: 14):

- Тези, които нямат осигурен реален подслон в жилище – скитащите, безпризорните са бездомни;
- Тези, които имат временен подслон и са под заплахата да го изгубят, да го напуснат, в несигурност са при устройването с нов подслон;
- Тези, които имат примитивен подслон, живеят в лоши жилищни условия, в пригодени за обитаване условия, без те да отговарят на минимален социален стандарт на живеене;
- Тези, които нямат достъп до жилище, когато имат доказана жилищна нужда;
- Тези, които са несигурни за физическия и психическия си комфорт или са под заплахата от насилие от страна на някой от обитателите в жилището си.
- Тези, които обитават пренаселени жилища.

В настоящата статия моето разбиране за „бездомничество“ значително се припокрива с типологията, предложена от Дандолова, но според мен тя, както и „популярната“ такава в интернет пространството, недостатъчно разпластява фигурите на „бездомника“, защото не взема предвид неговите скрити проявления и измерения, както и субективната преценка на тези които „обективно“ категоризираме като „бездомни“. В допълнение, предложеното от Искра Дандолова не отчита ефектите на това как дадени институционални дискурси също конструират представата за бездомничеството. Така например от институционална гледна точка част от тези, които са изложени диспропорционално

⁶⁶<https://bg.wikipedia.org/wiki/Бездомник#>

на риска от това да останат без дом (или вече обективно могат да бъдат вписани в една от гореизброените подкатегории), не винаги биват мислени като „леgitимни бездомни“, а по-скоро институционалните дискурси ги дисквалифицират като „не заслужаващи помощ“ и в този смисъл решението на проблема бива търсено не под формата на социална политика, а на наказателна такава (в смисъла на Лоик Вакан), което само по себе си усилва риска от бездомничество.

Една възможна алтернатива на предложената от Искра Дандолова типология е разработена от Европейската федерация на организациите работещи с бездомни хора (FEANTSA)⁷, където бездомничеството е концептуализирано в четири основни категории и 13 оперативни подкатегории. Акцентът на тази типология включва не просто тези форми на бездомничество, които се открояват в България след 1989 г. (и които Дандолова и колектив проблематизират), но също така включва и категориите на онези, които излизат от институции (пенитенциарни; различни видове медицински заведения; домове за деца, лишени от родителска грижа); жени, станали жертви на домашно насилие; наематели, застрашени от изгонване; мигранти, живеещи в центрове за временно настаняване; незаконно настанили се върху частен парцел земя. С тази типология разбирането за „бездомничество“ става още по-всеобхватно. И макар FEANTSA да предоставя добра аналитична рамка, посредством която понятието да бъде разпластено, тя несъмнено страда от няколко недостатъка. Първият от тях се отнася до липсата на ясно разграничение между това, което бих определил като „фиксирано“ форми на бездомничество, които са пространствени, т.е. обвързани с място или липсата на такова, и на второ място „бездомничеството като форма на дрифт“, което мисля не просто като преместване и отместване в пространството (вж. Ferrell 2012), а и като онтологично състояние, моменти на пречупени разкази и наративи, които бележат биографии и житейски траектории. На това разграничение ще се спра в следващите параграфи от изложението като тук само ще спомена, че „фиксираността“ като форма на бездомничество ще мисля като свързаност с особено физическо пространство в границите на „Столипиново“, а „дрифтът“ като състояние – през проблемите, касаещи флексибилността на труда и трудовата миграция. На второ място, ще поставя проблема как институциите и липсата на адекватна локална политика – като цяло „оттеглянето на държавата“ от „проблемните предградия“ (срв. Бурдийо 2009) – могат да бъдат основни фактори, които генерират форми на бездомничество, които обаче *par excellence* не биват мислени като легитимни, а това несъмнено рефлектира и върху статистиката за броя на бездомните в България. Несъвместимостта на официалните данни за бездомните е повече от стряскаща, дотолкова, че според мен това число се е превърнало в залог за символни борби между различните агенти,

⁷ Вж. <https://www.feantsa.org/download/en-16822651433655843804.pdf>

които заемат различни позиции в полето, което е свързано с превенция на бездомничеството.

Колко са бездомните в България?

В този кратък параграф ще представя част от гледните точки, пряко касаещи броя на бездомните в България. Според бившия министър на труда и социалната политика Хасан Адемов, към септември 2013 г. бездомните (по данни на НСИ) в цяла България наброяват 1370 души. Тази информация е изнесена в отговор на запитване от Семир Мелих, депутат от ПП „ГЕРБ“, като към нея Адемов допълва, че към същия момент общо 860 души от тях са използвали социални услуги, а 26 бездомни деца са използвали здравни услуги в определени за това центрове. Пак според същото изказване, към септември 2013 г. България е разполагала с 13 центъра за временно настаняване, с общ капацитет от 625 легла, 442 от които са били заети; 6 приюта с общ капацитет от 130 легла, от които 81 са били заети; 13 центъра за бездомни деца с общ капацитет от 231 места, като само 19 от тях са били свободни⁸.

За същия период неправителствената организация „Градски номади“ предполага, че към изнесената статистика трябва да бъде прибавена поне още една нула, а по техни данни в България има около 20 000 хора без дом, които нямат препитание. В другата крайност, неправителствени организации като „Каритас“ в своя Europa Shadow Report от 2013 г., цитирайки данни от 2006 г., изнесени от Home Amnesty, определят броя на бездомните на около 500 000 (или 6,8 % от цялото население)⁹, без обаче да става ясно как точно е достигнато това число, макар самото то да се превръща в мантра, която се повтаря от всички (оставям на страна факта, че от времето на тази статистика е изминало повече от десетилетие). За 2017 г. чрез своята дейност в градовете Бургас, София и Русе „Катирас“ и нейните сътрудници са подпомагали 473 бездомни хора месечно или 5108 души¹⁰. В по-скорошна публикация, касаеща дейността на християнската благотворителна „Мисия без граници“ за последните пет години, става ясно, че топлата кухня, която се предоставя от организацията, е подпомогнала с дейността си 4000 бездомни само в София, без обаче да е ясно дали се предвижда за хора, които често използват тази топла кухня или по-скоро става дума за „уникални“ посещения от различни хора¹¹. Този огромен разрыв в данните, според мен, е показателен за липсата на ясна

⁸<https://www.novinite.com/articles/155792/Bulgaria%27s+Social+Policy+Minister+Report+s+1370+Homeless+by+Sept+2013>

⁹https://www.novinite.com/view_news.php?id=71448%20http://bg.wikipedia.org/wiki/Бездомник

¹⁰<https://caritas.bg/kauzi/bezdomni-hora/deynosti-bezdomni-hora/>

¹¹<https://www.churchtimes.co.uk/articles/2017/10-march/news/world/mission-aids-homeless-in-bulgaria>

посока. От една страна, изказването на бившия министър показва, че макар да има проблем, то той е почти незабележим, и че макар провежданата социална политика на държавно и местно ниво да успява да обхване само 2/3 от населението, то със сигурност проблемът не се корени в предприетите мерки за превенция, доколкото незаетите места в различните центрове за настаняване сами по себе си не свидетелстват за криза в настаняването, т.е. свободни легла има, а в това, че 1/3 от бездомните не иска да се възползва от предоставяните социални и здравни услуги, което е въпрос на личен избор и отговорност. От друга страна, различните данни изнесени от „Каритас“, „Градски номади“ и „Мисия без граници“ чертаят картина, която се разминава в пъти с тази, която е възприета от социалното министерство. Част от противоречията донякъде са следствие от самите дейности, които споменатите организации провеждат, т.е. те са пряко свързани с взаимодействието с бездомни хора на „терен“ и под формата на „аутрийч“, и в този смисъл са вероятно по-симптоматични за мащабите на проблема. Концентрацията на голяма част от дейностите в столицата обаче (с изключение на „Каритас“) също изкривява неизбежно представените данни и в същото време не отчита скритите форми на бездомничество, които могат да бъдат документирани в „Столипиново“, най-малкото защото част от хората, които диспропорционално са изложени на риск от бездомничество никога не са имали контакт с тези организации (нито са чували за тях). Така всъщност „битката“ за крайното число пряко отразява противоположни позиции и политически искания, залогът за чието съществуване несъмнено е определен от самите дейности, които всички агенти в това поле извършват, т.е. в условията на една оттегляща се социална държава неправителственият сектор няма как да не „произведе“ под формата на дискурс статистика, която в пъти би надвишавала „официалната“ статистика, представена от държавните администрации, министерства и техните представители. Липсата на ясна дефиниция за това какво значи „бездомен“ в този случай създава една празна категория, което предполага и нейната употреба от множество агенти, част от които на базата на собствените си позиции, които заемат в полето, касаещо дебата за бездомничеството в България и неговите мащаби, добавят и етнически оттенък към него.

Макар изложените дотук данни да са противоречиви, то поне със сигурност можем да кажем, че има ясна тенденция в границите на ЕС бездомничеството да е свързано диспропорционално и с етнически произход¹². Ще си позволя един по-дълъг цитат от статията на Вероника Димитрова за бездомничеството в междувоенния период, която разглежда исторически заселването на различни групи на територията на град София, много от които прибъгват до практики на самонастаняване, заграбване на земя и изграждане на незакон-

¹² <https://www.euractiv.com/section/social-europe-jobs/opinion/roma-driven-to-homelessness-across-europe/>

ни постройки. В наши дни обаче:

„ ... заграбванията и незаконните застроявания се извършват предимно от ромите, които не са считани за бездомници в настоящата ситуация, въпреки че се нуждаят от настаняване в града. Заграбването на общинска и държавна собственост и дебатите около тях се „етнизират“. Съответно се търсят и решения за усядане, за легализиране на собствеността на имотите по същия начин както през междувоенния период, но аргументите срещу легализирането придобиват етнически характер, а заграбилите не се назовават с думата бездомници. Санитарните условия и благоустрояването на ромските квартали същевременно не се проблематизират. „Етнизиранието“ на дебатите обаче може да доведе до отхвърлянето на придобиването на собственост върху общинска земя от страна на заграбилите, което ще доведе до задълбочаване на проблемите на ромските квартали при липсващи социални политики“ (Димитрова 2013: 377; курсив мой, Д.П.).

Удържайки този контекст, в следващият параграф ще представя някои от проблемите, пред които са изправени част от жителите на кв. „Столипиново“, и които според мен ни дават достатъчно основание да говорим за скрити форми на бездомничество, свързани не просто с липсата на подслон, но и на адресни регистрации, липса на изградена или зле поддържана инфраструктура в определени части от квартала, както и на съвсем съзнателна политика, която се провежда от местната власт. Преди това обаче ще се спра на проблема, касаещ появата на пространства като „Столипиново“.

„Столипиново“ и проблемът за скритите форми на бездомничество

В България и на Балканите „етническите жилищни модели съществуват от времето на Османската империя“ (Марушиакова и Попов 2000: 44). Етнически хомогенният квартал (махала) е бил принцип на уреждане за всички етнически групи, включително ромите. В друго, по-ранно изследване, Марушиакова и Попов защитават тезата, че през този период взаимоотношенията между българите и ромите се описват в т.нар. „традиционен модел“, „който се характеризира с хармонични взаимоотношения между двете групи“ (Марушиакова и Попов 1993: 210). Българите възприемат ромите като част от всекидневния живот, в който те предоставят услуги, задоволяващи широк кръг от нужди на цялото население. Въпреки факта, че ромите са група с различни етнически характеристики, те са неразделна част от по-голямата културна среда и имат свое място в нея. Това отношение към ромите в България рязко се различава от нагласите в Западна Европа през този период. Към края на българското Възраждане, през 60-те и 70-те години на XIX в., този „традиционен модел“ на отношенията между ромите и българите бива заменен от така наречения

„национален модел“. Според Марушиакова и Попов, този „национален модел“ е доминиращ в ерата на формиращите се тогава идеи за национални държави, следствие от които е и появата и развитието на българската национална идея. През този период особена важност се отдава на отношението „Ние-Те“, т.е. противопоставянето на българите срещу останалите (Марушиакова и Попов 1993: 211). Доминирането на българската национална идея се утвърждава посредством съпоставянето и противопоставянето с всички други етнически и религиозни общности. В този модел обаче ромите остават почти незабелязани, тъй като дихотомията между „Ние“ и „Те“ на страната на българската етническа група се развива предимно към етнически групи, различни от ромите. Марушиакова и Попов обясняват това явление с два фактора: „от една страна, ромите са свързани с българите в социално-икономическия и културния живот. От друга страна, ромите не са носители на национална идея, която да се възприема в противоречие с българската национална идея“ (пак там).

Според Румян Русинов (Russinov 2013), териториалното отделяне на ромите в етнически квартали продължава да съществува след обявяването на независимостта на България през 1878 г., но придобива нови особености: местните власти започват да се намесват, изтласквайки ромите далеч от централните части на градовете. Първоначално циганските махали са разположени в покрайнините на градовете и селата, но с разрастването на градовете те постепенно стават част от централните райони на населените места. Тази промяна има за следствие увеличаването на цената на земята, върху която са построени циганските махали, а властите от своя страна поемат задължението да изтласкат семействата отново в покрайнините.

В своето изследване Кроу (Crowe 2007) показва, че първата най-съществена законодателна стъпка, използвана срещу интересите на ромите след възстановяването на България, е предприета през 1882 г., когато *махалите* (като самостоятелни етнически населени квартали) биват извадени извън закона. Както показва и Уийдс, първоначално тази стъпка е прилагана по отношение на еврейските, гръцките и арменските селища, а по-късно се използва за разселване на ромите, които живеят в големите градове. Най-забележим е случаят с ромската махала в София, която е премахната, за да се осигури място за построяване на храм-паметника „Св. Александър Невски“ (Уийдс 2011: 94).¹³ Друг подобен пример са и действията на общинските власти в град Видин през 30-те години на XX век. През 1936 г. общинският съвет на града взема решение да отстрани ромите, чийто брой към този момент е около 1500 души, от централната част на града и да ги пресели в покрайнините. Общината предоставя на семействата безплатно парцели земя, както и строителни материа-

¹³Подобни практики на изселване от централните части на градовете и селищата не са строго специфични само за България, а са част и от биополитиките на различни държави в Западна Европа.

ли и финансова помощ за изграждане на нови къщи. Общината павира улиците и осигурява водоснабдяване (Никодимов 2002: 6-7, в Russinov 2013: 418)¹⁴.

Друг пример е създаването на „най-голямото гето на Балканите“, а именно – „Столипиново“. До 1889 г. сламените колиби на циганите са били пръснати по цялата територия на град Пловдив. След поредната епидемия, управлението на града набързо приема предложението на Хигиеническият окръжен съвет и на 25 април 1889 г. решава всички сламени колиби из града да бъдат изгорени, а циганите да получат нови жилища в квартал „Столипиново“, което дотогава е било село Йени кьой. В началото на XX век, когато големи групи български бежанци от Македония и Тракия се заселват на юг от Централната железопътна гара на Пловдив в така наречения квартал „Кючук Париж“, се предприемат мерки всички жители на вече съществуващата там махала също да бъдат изселени в „Столипиново“ (срв. Avdzhieva et al. 2016). Тези първи стъпки, които са тясно свързани с биополитическото конструиране на градските пространства в следосвобожденска България, несъмнено създават предпоставките за сегрегацията на ромите (но не само) във физически пространства (за „Филиповци“ в София вж. Ivancheva 2015), които след началото на демокрацията започват да се мислят като „гета“, „гетоизирани градски зони“ (Якимова 2009) или „гетоизирани градски структури“ (Илиева и Асенов 2016). И ако до 1989 г. „Столипиново“ е „непроблемен“ и етнически смесен квартал, част от проекта за социален инженеринг на социалистическия режим в НР България, то след поредица от символни граждански актове, в края на 90-те години на XX век, следва решение на Общинския съвет на град Пловдив и започва поетапното извеждане на българите от махалите (предимно от „Столипиново“)¹⁵.

От друга страна, голяма част от местните споделят, че те се връщат в квартала като следствие от масовото затваряне на фабриките и предприятията, в които работят до началото на прехода. Тяхното обратно заселване в квартала е пряко свързано със социалния им капитал под формата на разширено семейство, което предоставя възможности за туширане на част от негативните ефекти на масовата безработица. Много бързо тя се трансформира в масова трудова миграция в чужбина¹⁶. Реакциите спрямо това население, което се самонастанява върху вече реституирани частни и общински парцели е коренно различно в сравнение с отношението спрямо бездомниците през междувоенния период в София (срв. Димитрова 2018). Така, освен че дебатът за

¹⁴ Същото се случва и с ромската махала в с. Дорково през 1921 г., например, която бива преместена в покрайнините на селото за да може тази земя да се използва за построяването на местното читалище.

¹⁵ Информацията ми бе предоставена в разговор с представител на кметството на район „Северен“.

¹⁶ Относно махалата като специфична форма на колективна солидарност през междувоенния период, срв. Якимова 2010: 138-139.

„фиксираните форми“ на бездомничество на територията на квартала бива „етнизиран“ (Димитрова 2013: 377), самата практика на самонастаняване вече бива и криминализирана, т.е. проблемът за бездомничеството вече не се мисли като такъв, необходимостта от дом в границите на квартала (и в града като цяло) не се признава, а фокусът вместо това се измества върху *нелегитимното и престъпно* присъствие на тези, които се нуждаят от подслон. Този дискурс намира своето отражение и в начина, по който „нямащите право на дом, защото се настаняват незаконно“ биват обговаряни от представителите на местната администрация. Така в рамките на едно дискурсивно конструирано поле се засрещат гледните точки на тези, които би трябвало да се обърнат именно към институциите, за да може проблемът с „незаконното настаняване и заграбването“ да бъде разрешен, и на онези представители на институциите, които по презумпция имат властта да разрешат този проблем. Съществуващ между тях разрыв обаче е видим в начина, по който взаимодействията не се случват, защото самото им случване оказва влияние върху нормалния начин, по който протича всекидневието на местните. Всяка една институция – като започнем от тези, ангажирани с предоставянето на образование, минем през тези, предоставящи услуги по социално подпомагане, жилищно настаняване, „Жилфонд“¹⁷, здравеопазване, ВиК и частните доставчици на електроснабдяване като EVN – е, според част от жителите на квартала, там, за да ги спира и притиска. Като следствие от тази нагласа се появяват и различни конспиративни теории, „ефекти на мястото“ (срв. Бурдийо 2014), които, циркулирайки, започват да живеят напълно самостоятелен живот и често пъти граничат с фантастичното. Тази невъзможност за справяне с институциите води до появата и на определени стратегии за справяне с всяка една ситуация, в която по някакъв начин може да е замесена бюрократична структура.

От друга страна, институциите, които би трябвало да подпомагат и да решават проблемите на хората в квартала, също много често нямат преки наблюдения и досег с положението на своите „клиенти“ (това е видимо дори от езика, който се използва от социалните работници, според които те вече „предлагат услуги“¹⁸ – в този смисъл рядко имат правото да импровизират, що се отнася до тяхната дейност и възможностите, които могат да предложат). Това непознаване на специфичния контекст води, от своя страна, до изграждането на мрежа от неформални лидери, които играят ролята на посредници

¹⁷Макар тук всъщност да става дума за общинските отдели за жилищна политика, за по-голяма автентичност ще използвам популярното название „Жилфонд“, което използват и хората от „Столипиново“.

¹⁸Тук имам предвид лични разговори със социални работници от община В., също така и емпирични данни, събрани по време на дискусии със студенти от втори курс в бакалавърска програма „Социология и науки за човека“ при провеждането на лятна практика „Неравенства и социални страдания“ през месец юли 2016 г, част от която е проведена в Дирекция „Социално подпомагане“, гр. Пловдив.

между институциите и „клиентите“ в квартала. Те изпълняват ролята на социални медиатори, като често предоставят на пръв поглед дребни услуги и на едната, и на другата страна, но вторите винаги са тези, които трябва да заплатят за тези медиаторски услуги¹⁹. Това само по себе си не разрешава нито един от проблемите на „незаконно пребиваващите“, а по-скоро дава своето отражение и върху начина, по който тяхната нелегитимна позиция бива обговаряна от представителите на районното кметство, например.

Районното кметство, структури, незаконни постройки и настаняване в общински жилища

*“В мазето теч и влага бъркат в дроба ми,
ама къде другаде да ида със сина ми.”*

Както вече неведнъж стана дума, един от най-големите проблеми на жителите в „Столипиново“ са „незаконните постройки“ в определени части на махалата, в които те са принудени да живеят. Това е измерението на „фиксираното“ бездомничество, което не бива признато като такова. Проблемът е комплексен и трябва да бъде мислен на няколко равнища. На първо място, ПУП-ът на район Източен не е обновяван от половин век (по-точно от 1962 г.) по думите на инж. Ангелов²⁰. Подробният устройствен план (ПУП), от своя страна, се създава на база на общия градоустройствен план за конкретното населено място. Той конкретизира устройството и застрояването на всеки поземлен имот²¹. Както стана дума и по-рано, обаче, незаконните постройки са сравнително нов феномен, който изниква в началото на 90-те години, когато започва замяната на жилища в Тракия срещу апартаменти в „Столипиново“ (срв. Златкова 2012), както и реституцията на частните парцели, чиито собственици обаче рядко търсят собствените си права, или когато се сетят, че притежават някакъв частен парцел, се оказва, че той не е самостоятелен (като например двата парцела на улиците „Шумен“ и „Крайречна“- този на

¹⁹Заплащат се дребни суми за услуги, които са свързани с попълване на формуляри и бланки, молби, съпровождане в ролята на преводач при срещи с представители на EVN и др.

²⁰Извадка от теренен дневник.

²¹Подробният устройствен план може да включва план за вертикално планиране, планове-схеми за комуникационно-транспортната мрежа, за водоснабдяване и канализация, за електрификация, за топлоснабдяване, за газоснабдяване, за далекосъобщения, план за зелени системи (трайна дървесна растителност), за инженерно-геоложки проучвания, размери на мрежите и съоръженията в обем, достатъчен за издаване на виза за проектиране и др. В зависимост от конкретния вид ПУП тези отделни планове, които образуват цялостния проект, варират. Те се разглеждат и одобряват едновременно и са неразделна част от целия проект.

улица „Шумен“ има между 15 и 20 собственика, всеки притежаващ парцел с различна големина; Милен Бояджията, например, разполага с 1,5 дка, а баба Цвета, която се превърна в „медийна знаменитост“ благодарение на репортажите на БТВ през лятото на 2016 г., притежава 7 дка). Съответно голяма част от заселванията и „заграбванията“ се случват върху така наречените на административен език „зони извън регулация“, които имат свои собственици, но чиято продажба не е възможна поради големия брой наследници, от една страна, а от друга – тяхната непривлекателност поради липса на инфраструктура, което значително намалява и цената на самият парцел, а тези две причини го правят непродаем. Поради големия брой наследници, семействата на „фиксираните“ бездомни, които построяват своите къщи върху земята, няма и как да я откупят поради неразбирателствата между всички собственици, а без възможността за откупуване техният престой винаги остава под въпрос, а нелегитимното заселване бива застрашено от кампаниите за разрушаване на „незаконни постройки“, които се провеждат периодично.

При срещата ми с инж. Ангелов и в проведения с него неформален разговор, той разказа, че Общината и районното кметство не събарят само лавки и малки павилиони, но и жилища, като тяхно задължение е да предоставят алтернативно жилище, а разпоредбите за това са изложени в *Наредба за условията и реда за установяване на жилищни нужди, за настаняване в общински жилища и продажбата им*²². По неговите думи, това е „европейска концепция“, при която се дават жилища под наем от „Жилфонд“, като според чл. 9, ал.1.т1. и т.2. от същата наредба приоритет се дава на тези групи, които са „*незаемащи жилищна площ и ползващи за жилища не по-малко от година нежилни помещения като бараки, изби, непригодни тавански помещения и др.*“, а също и „*живеещи в жилищни помещения, негодни за обитаване, вредни в санитарно-хигиенно отношение или застрашени от самосрутване, освидетелствани по установения ред*“ (само за справка – към м. юли 2016 г. имаше не повече от 30 „свободни апартамента“, които „Жилфонд“ можеше да предостави под наем на нуждаещи се семейства)²³. Голяма част от жилищата, според експерта, са в окаяно състояние, затова може да се стигне до там, че и „*блокове могат да се съборят*“. Гъстата населеност на квартала обаче и липсата на достатъчно общински жилища, в които „фиксираните бездомни“ да бъдат настанени, не създават предпоставки за решаването на проблема с жилищната криза, а го усилват, и така част от жителите, които са „заграбили“ частна земя и живеят в „незаконни постройки“ де факто продължават да жи-

²² Вж. <http://plovdiv.bg/obs/действащи-актове/наредба-за-условията-и-реда-за-установ/>

²³ Данни, предоставени от ОФ „Пловдив 2019“, м. юли, 2016 г. Месец по-късно, при проверка на тези „свободни апартаменти“ от представители на общината обаче се оказва, че в тях вече живеят самонастанили се семейства. Според същата наредба глобата за самонастаняване в общински жилища е в размер от 500 лв. до 1000 лв.

веят в постоянен страх: „Ние тук знаем, че ще ни бутат, просто не знаем кога. Ето, преди 3 години бутнаха онази хубавата къща на ъгъла, сега и ние чакаме. Казаха са, че ще бутат и ние чакаме, нищо не можем да направим“.²⁴

Връщайки се към темата за блоковете и жилищните сгради, разположени на територията на квартала, според популярното възприятие, жителите на „Соколите“ (комплекс от няколко блока, чието име се дължи на вътрешната улица, по чиято дължина те са разположени), тези, които биват представяни и мислени като *негативно дистинктивни* дори от представителите на общността²⁵, по-скоро живеят на гърба на държавата и честните данъкоплатци, не плащат сметки за вода, защото там е „*безхаберие*“ и единствено *тарикатлъците* на EVN след 2006 г. са успели да накарат хората да плащат сметките си за ток посредством дистанционно отчитане. Ако вземем предвид и статията за EVN, която първоначално излиза в ClubZ, а след това е препубликувана без изменения в списание „Либерален преглед“²⁶, то тогава оставаме с впечатлението, че проблемът с неплащането на сметки в махалата вече е разрешен и всички са изрядни. От същата тази статия можем да видим и няколко, макар и бледи щрихи относно ролята на неформалните медиатори, които водят своите познати и съседи в офиса на EVN и им помагат с подаването на молби и заявления за включване към мрежата на компанията. На проблемът с EVN и начинът, по който политиката на компанията е възприемана от живеещите в квартала, ще се върна отново малко по-надолу.

Незаконното снабдяване с вода и електроенергия са проблеми, които обаче са разрешени само частично, те не важат за незаконно застроените площи, които са заети от „фиксираните“ бездомни семейства, към които районното кметство има определен ангажимент, както бе посочено и по-горе, а именно – да събори постройките и да предостави алтернативни жилища или първоначално временно убежище, докато се намери подходящо жилище. По думите на инж. Ангелов те никога не спират да бутат незаконни постройки, макар всяка една такава акция да е съпроводена от няколко месечен период на спекулация и изчакване, докато най-накрая всъщност се случи нещо такова. Негови колеги от общината на район Източен споделят, че това е кварталът, който има най-добрата инфраструктура, проблемът е само в „Столипиново“, защото хората, които живеят там, са „*насмина и напаст*“. В същото време обаче липсва цялостно изградена концепция за развитието на района – в медийното

²⁴М., 51-годишна, извадка от теренен дневник.

²⁵Д., 33-годишен, извадка от теренен дневник: „Тук при нас проблеми няма да видиш, ние се познаваме всичките в този блок. Обаче отиди ей там където са Соколите – там е страшно, там и наркоманите живеят и наркотиците се продават, докато тук при нас е спокойно“. Такъв дискурс, който поставя акцент върху локалната принадлежност, се използва често от голяма част от жителите на квартала.

²⁶https://clubz.bg/39024-„stolipinovo“_problem_reshenie

пространство се отразяват основно няколко акции за събарянето на незаконни постройки в периода 2016 – 2017 г. – за възможна реституция на земята от частните собственици и/или нейното купуване/замяна от живеещите там и съответно от Община Пловдив, както и (евентуалната) смяна на опасните катерушки с такива, които са безопасни. В тези проекти се включва дори създаването на парк-градина в центъра на „Столипиново“, в който от март 2016 г. до края на есента на 2016 г. има градинар, назначен на работа към ОП „Паркове и градини“²⁷.

Жилфонд обаче не винаги е решение на проблема с настаняването в квартала и осигуряването на подслон. Пример за това е историята на Щилян. Преди да се премести в „Столипиново“ живее в Тракия на „Жилфонд“, а като малък е израснал в Хаджи Хасан махала. После майка му прави размяна на жилището в Тракия и така те се преместват да живеят в апартамент до ДКЦ-то в квартала, онази част от квартала, която той определя като „*другата махала*“. Там остават 19 години, а през това време той пътува в чужбина. После обаче нещата с „Жилфонд“ се объркват, а майка му, която по това време е на инвалидна количка, вече няма как да остане да живее в апартамента. После станало нещо и с „Жилфонд“. Докато живеят в „Жилфонд“, плащат 70 лв. наем след някаква уговорка с администрацията. Когато обаче се налага да се изнесат, Щилян прибегва до обичайната практика, която се използва, когато има неразбиране спрямо начина на работа на институциите, с които хората рядко имат досег, а именно: вдига скандал в „Жилфонд“. През 2010 г. води майка си в инвалидна количка пред Централна община, а медиите го снимат. Щилян иска да говори лично с кмета, което не се случва, следва среща с общинския съвет, но и там проблемът не е решен. В крайна сметка майка му е настанена в някакво жилище²⁸, за което Щилян плаща наем²⁹.

Електроснабдяването и ВиК

*„Може ли да има свобода без ВиК,
може ли да има свобода в калта?“*

С въвеждането на дистанционното отчитане в квартала се появяват и конспиративните теории за завишените сметки за електрическата консумация. Според Галя, по време на една от срещите ни през март 2016 г., новите

²⁷От началото на 2017 г. всъщност никой от ОП „Паркове и градини“ не полага грижи за мястото и това отново налага самоорганизирането на собствениците на магазини и малки бизнеси, които започват сами да се грижат за чистотата около мястото.

²⁸Тъй като втора среща със Щилян така и не се състоя, в рамките на този анализ не бих могъл да уточня дали става дума за настаняване в общинско жилище или стандартно жилище от свободния пазар на имоти.

²⁹Извадка от теренен дневник.

стълбове отчитат дори и движението на колите и затова сметките са толкова високи. Друг респондент също говори за електроснабдяването. Марин казва, че трябва да плаща 231 лв. и показва бележката, която му е дадена от служителка на EVN. Според него, сметката е нереалистична, защото той ползвал тока само за осветление, един бойлер имал в апартамента и един телевизор – зимата се отоплявал на печка. Когато питам и неговият внук за електроснабдяването на павилиона, той ми казва, че на месец за една крушка плащали по 25 лв, а до тази сума се стигнало прогресивно: „в началото по 7-8 лв., сега 25 лв.“. Според двамата, случващото се в „Столипиново“ го няма никъде другаде, но дори фактът, че нямат пряк достъп до електромера си („не мога да видя какво дължа, да си отворя“), се оказва проблем. За тях всичко това е „далавера“, търсят вината у „австрийците“, някаква „договорка“ между *нашите* и *тях*.

Подобно възприятие, според мен, е тясно свързано с непривилегированата позиция, която те заемат в социалното пространство на квартала. Също така конструирането на подобен разказ няма как до известна степен да не е следствие от моята собствена позиция, която заемам там като „чужденец“ (в смисъла на Шютц) и външен наблюдател. В този смисъл моето присъствие на терен още при първата среща с респондентите няма как да не води след себе си производството и възпроизводството на такива идеологически натоварени съждения. Далеч съм от мисълта, че върху гърба си те понасят цялостната „нищета на света“ (в смисъла на Бурдийо) и са непропорционално оцетени. По-скоро съм на мнение, че тяхната форма на социално страдание и чувството за неоправданост трябва да бъдат разглеждани в по-широка контекстуална рамка, която да включва различни форми на „позиционно обусловена нищета“ (използвайки терминологията на Пиер Бурдийо).

При срещата ми с Филип, сутеньора, чух подобна история: той обяснява, че има много висока сметка за ток – около 150 лв., а няма почти никаква консумация – ползва печка на кюмбе, има само телевизор и хладилник. Според него обаче, не е възможно да има такава сметка за ток и не може да има такава консумация, но също така е почти сигурен, че никой не краде ток от него. Питам го дали причината за това не се крие в това, че някой краде ток от там. Той отрича това предположение³⁰. Този разказ е документиран при първата и единствена среща, която за съжаление повече не беше повторена.

Давам тези примери, за да покажа определен парадокс, свързан с консумацията/потреблението и с разхода, без при това да подминавам с лека ръка факта, че незаконно снабдяване с електрически ток от блоковете наистина съществува – при това, като поредна стратегия за справяне със ситуация, която сама по себе си наподобява порочен цикъл: за да си клиент на EVN, ти трябва адресна регистрация, за да имаш адресна регистрация, ти трябва нотариален

³⁰Извадка от теренен дневник.

акт, за да имаш нотариален акт, трябва да си собственик на мястото, в което живееш със семейството си.

Какво е възможното решение в такава парадоксална ситуация, защото такава несъмнено има?

За хората, които живеят в импровизираните зони³¹, снабдяването с електричество представлява много по-сериозен проблем, отколкото за Марин, който има апартамент и адресна регистрация на него. При теренните наблюдения установих по какъв начин постепенно започва да се създава неформална мрежа за снабдяване с електрически ток, включваща познати/роднини от блоковете – оттук и „надутите“ сметки за ток. Хората, които живеят в тези части на „Столипиново“, са се заселили в тези зони през последните 25 години, т.е. тук не говорим за „нови пришълци“ по примера на Факултета, където се наблюдава ценностно натоварено разграничение между **уседнали и трайно пребиваващи и нови преселници или пришълци** (срв. Грекова 2008) по отношение на техния статут:

„Тука от много години има къщи. От 20 поне ... Тука някои хора като нямат пари да си плащат наема в блоковете идват тука, или се скарат или някой болен има, идва тука ... Не е хубаво тук. Аз съм свикнала на вода течаща да има, ток, всичко да е уредено, а тука- няма течаща вода, за тока трябва да вземаме от съседите ... Даваш им пари на тях и те ти пускат тока.“³²

„Виж сега, например. Ти идваш тука, защото имаш един апартамент, обаче той е няма и 50 квадрата. Как ще живеете с децата всички на това място? Не може. И идваш, строиш, понеже си незаконен, ток договаряш с някой собственик на апартамент, той ти пуска и всеки месец му плащаш по 60 лв. Ти не знаеш колко си изхарчил, той ти казва и ти му ги даваш. Това е ако нямаш пералня. Ние както сме с пералня плащаме по 90 лв. на месец. Отделно за водата, пак си плащаш, за да ти я прекарват, да имаш вода. Даваш 200 лв. на някой от блока и тогава си я прекарваш. Тук всичките къщи сме така. Взимаш от блока, и за всяка една къща се плащат по 200 лв.“³³

³¹Под импровизирани зони се имат предвид отделни махали на територията на квартал „Столипиново“, които не присъстват в кадастърните планове и не са нанесени върху ПУП, съответно построените върху тях жилищни постройки са извън регулация и без изградена инфраструктура от първа необходимост.

³²Извадка от теренен дневник.

³³И., 52-годишен, бивш охранител в пункт за предаване на метали, при затварянето на пункта остава без работа.

Проблемът с адресните регистрации

Това включване към мрежата обаче не решава проблема с адресните регистрации. При една от първите ни срещи, бай Кольо ми разказва за личния си проблем с регистрацията: по лични документи той все още се води като пребиваващ в един от блоковете, но отдавна няма достъп до апартамента, в който е живял, макар все още да получава официални писма от институциите на тази адресна регистрация. Към момента на изследването обаче нямаше достъп до пощенската кутия, както нямаше и уговорка с наемателите на апартамента да му предават получените писма. Подобен проблем има и Силвия след като къщата, в която живее от години, е бутната през юли 2016 г. Де факто тя не бива мислена от администрацията като бездомна, защото по адресна регистрация пребивава на съвсем различен адрес в Соколите. Разбира се, има и друга гледка точка – такава, каквато я представя Милен Бояджията³⁴, *например*: „на моя адрес Ш. 35 се водят регистрирани 20 души“. Макар да е пунал семейства да живеят в неговия парцел, това е продиктувано от чисто користните му интереси, а именно „за да може някой да наглежда гаража му“. Семействата, които са му плащали някакъв наем, обаче, не са там за постоянно, а вече са се сменяли веднъж³⁵. Така неминуемо всяка една дислокация, пък дори и в рамките на квартала, води до определени проблеми, когато става дума за контакт със социалните служби, например. Затова и за социалните работници, които трябва да намират определена улица или къща в махалата, подобна задача се превръща в истинско предизвикателство, за справянето с което те разчитат на неформални медиатори, които знаят турските/ромски имена на издирваните физически лица, както и местоположението на техния дом в махалата³⁶. Така стои проблемът с тези жители от квартала, които условно бих могъл да характеризирам като „фиксирани“ във физическото и социалното пространство на квартала. Тези форми на скрито бездомничество обаче могат да бъдат допълнително уплътнени посредством въвеждането на темата за „дрифт“, която ще бъде обект на анализ в следващия параграф от настоящето изложение.

³⁴ Самата позиция на Милен спрямо местните е амбивалентна, защото, от една страна, изкарва своите доходи най-вече като авто-бояджия в квартала, разчитайки на местна клиентела; а от друга – не крие своята неприязън към голяма част от местното население. Изключение правят само онези, които познава лично и с които поддържа контакти, включително семействата, на които е позволил да живеят върху неговия парцел и в замяна на това пазят неговата работилница.

³⁵ Напълно възможно е смяната на пребиваващите в парцела на бояджията да се е случвала повече от веднъж, просто аз да съм осведомен за този брой от смени на семейства.

³⁶ Емпирични данни, събрани по време на лятна практика, проведена през 2016 г.

Бездомничеството като форма на дрифт

Въвеждането на темата за дрифта трябва да бъде разбирано като една своеобразна покана да преосмислим какво всъщност знаем за кв. „Столипиново“ и неговите жители, да се дистанцираме от обичайното стереотипизиране и да предоставим един алтернативен поглед върху тази „периферна“ част от градската среда. „Столипиново“ не може и не трябва да бъде мислено през призмата на класическия термин „гето“, който по-скоро в нашия специфичен контекст звучи неестествено, ако приемем предизвикателството да се дистанцираме от популистките и „патриотични“ дискурси. Такива термини приличат много повече на „изкормени понятия“, които са привнесени изкуствено, и то само за да обслужват определен интерес. „Това е един особен случай на възможното“ (Бурдийо 1997: 20). Да, погледнат отдалеч, кварталът лесно може да бъде видян като лишен от всякакво вътрешно различие и динамика – това е поредната „циганска махала“, със същите проблеми като всяка една друга „такава махала“.

Затова и не трябва да мислим този квартал посредством апокалиптични картини, предоставяни ни наготово от медиите или смилани под формата на статистическа информация. „Столипиново“ не е класическият пространствен ареал, който е трябвало да задържи в себе си на всяка цена „париите“, като им предостави възможността да изградят своите собствени формални институции (църкви, училища, клубове, организации за защита на правата и пр.) Такива институции се формират, но в своите структури те включват хора с различен произход и опит, които трудно могат да бъдат мислени посредством някакъв идеален тип или събирателен образ. С няколко думи – *това са хора от плът и кръв с техните истории, пълни с динамика* – тук числата и търсенето на твърди граници няма да ни доведат до никъде.

Такова разбиране, според мен, изисква и ангажиране с идеята за дрифт, постоянно преместване и изместване в пространството, следствие от кризата на модерността, но криза, която в основата си е онтологична, защото тя е свързана със субективното преживяване на проблемите, които могат да бъдат регистрирани „обективно“, например ефектите от Прехода или последвалата го десетилетие по-късно глобалната финансова криза, която не подминава и България, и която дава своите отражения и върху жителите на квартала. Криза, която се движи по повече от една траектория и която не може да бъде обхваната чрез един-единствен анализ или в рамките на една теоретична плоскост. Това е криза, която намира своите измерения в пречупени биографични истории и опит, с невъзможността да бъдат синхронизирани биографичното *illusio* и социалното *illusio* на даден агент (в смисъла на Бурдийо). Това, което обаче се появява като следствие от настъпилата криза, със сигурност е липсата на посока, т.е. дрифт. Дрифтът изглежда така, сякаш е обхванал

цялостно сегашните преживявания, съществуването като нормативна и пространствена дислокация, резултат както от икономическото развитие, така и от икономическия колапс, да се развива точно в тези положения, чиято цел е било превенцията на дрифт. Несигурността и дрифтът вървят ръка за ръка. „Придвижвайки се от една къща в друга, от една страна в друга, преспиването в коли или временни убежища, „обсебвайки“ с присъствието си улици и жп гари, тези, които са били лишени от сигурност, намират много малко от това, което се предлага под формата на пространствена или нормативна стабилност“ (срв. Ferrell 2012: 241). Това постоянно състояние на дрифт е едновременно симптом и стратегия за справяне с „върхлитащото ни“ (вж. Пенкова 2018), то може да бъде документирано под формата на „пречупени“ наративи и разкази за социален опит, чийто единствен обединител е разказващият ги, а посредством самият акт на разказване се прави опит за придаване на смисъл на настоящето, което сякаш е лишено от такъв, за разлика от миналото, в което времето и неговия ход са били „обживявани“. Така например, дори в центъра на Пловдив, до Джумая Джамия, все още могат да бъдат открити мъже, идващи от Шекер махала и чакащи всяка сутрин, в продължение на години, да бъдат взети на краткосрочна работа в строителството, тяхното присъствие обаче остава незабележимо³⁷. Така една от плоскостите, по които се движат дрифтърите е предпоставена от неизгодната икономическа позиция, която заемат в обществото, дори и в случаите когато става дума за трудова миграция извън границите на България. Това може да бъде видяно и в следващите два разказа:

„Аз работя сега тука из махалата, и на Р. като ме викне нещо му помагам. Преди в строителни компании работех, и по морето съм строил по хотелите, обаче нямаше договори, на ръка плащаха, и здравните не плащаха. Общ работник съм бил, сега и картони слагам, каквото трябва. От едната от фирмите имах да взимам 3000лв. обаче все казваха, че няма пари, няколко пъти ходих до офиса им, все нямаше пари! Не можеш и да ги осъдиш, нали, защото нямаш договор, какво ще им кажеш в съда, като нямаш документ, нито здравните са ти плащали, нито нищо. И спрях да се занимавам с тях. Иначе преди това, имаше една друга компания, шефа преди да почине и дъщеря му да вземе бизнеса – там работих. Те си плащаха всичко от-до. Даже той като почина дъщеря му искаше да ходя за тях да работя в София. По морето като бяхме, нали квартирите поне покриваха, обаче за София нямаш квартира, сам да си я намиращ трябва,

³⁷Извадка от теренен дневник. Така например Х., около 50-годишен, е един от тези хора, които, по негови думи: „В продължение на години идвам тука, стоя и се надявам някой да ме вземе на работа. Едно време, в началото на демокрацията тук идваха да ни взимат шефовете от обектите, всяка сутрин в 6 часа и не знаеш дали ще те вземат или няма. Сега вече няма кой да ме вземе, но аз пак стоя тука и чакам“.

отделно и наем да плащаш, на обекта не мога да спя аз. И се отказах. Сега нали не изкарвам много пари, обаче поне стигат, да си покривам нуждите тука, ремонта колко мога правя и така. Р. нещо като му трябва помощ идвам, него ще го викна да ми помогне за вратата да я монтирам утре-другиден и така минава времето. По Франция малко съм ходил, обаче нямаше работа, отидохме два дена да работим и две седмици стояхме така без работа, принудих се да се върна. Аз цял живот строителство работя, сега гипсокартони слагам из махалата който иска, та изкарвам по малко. ³⁸

„... Аз работя във Франция вече няколко години, събирам там боклук, рециклирам кой каквото даде от французите, извозвам боклука на Париж дет' се казва, обикалям с един микробус и спя в него нощно време по паркингите, но полицаите постоянно ме гонят, не дават да се спира в центъра и постоянно се местя от едно място на друго. Сега се прибрах защото татко почина, преди години заедно с него заминахме, но той се прибра тук, че със здравето не беше добре. И сега като така – прибрах се веднага, да уредя погребението и всичко останало. Искях да взема и семейството и децата да учат във Франция, но сега няма как да стане, не може всички да спим в микробуса, трябва квартира нещо да мисля, да наема там и тогава да ги взема при мене“. ³⁹

Изложените наративи могат да бъдат мислени като характерни за голяма част от житейските истории на жителите на кв. „Столипиново“⁴⁰. Техните биографични разкази се отличават с честа пречупеност на биографичната траектория, несигурност, изместване и постоянно лавиране между това, което бива мислено „отвън“ като нормативен ред и закон и неформалното, което бива стигматизирано и отричано⁴¹. На пръв поглед обаче това, което е мислено като легитимно, също трябва да бъде проблематизирано така че да може да приеме в себе си и отклоняващото се, най-малкото защото и двете пред-

³⁸ А., м., 48-годишен, строител, извадка от теренен дневник.

³⁹ Х., 26-годишен, извадка от теренен дневник.

⁴⁰ Относно трудовата миграция на ромите след началото на демократичните промени у нас вж. Томова 2008; Deneva 2014. Относно куфарната търговия като феномен на прехода и неговите етнически измерения вж. Асенов 2017; Авджиева 2017; Konstantinov 1996; Konstantinov et al. 1998.

⁴¹ Във Франция, например, просията се легализира през 1994 г. и не бива да бъде санкционирана при следните три условия: 1) когато не се извършва по агресивен начин; 2) когато не са използвани деца; 3) когато не пречи на нормалният обществен ред. На практика обаче „санитизирането“ и „изчистването“ на централните части на Париж от проблемни населения де факто създава множество проблеми за хората, които независимо дали просят или просто няма къде да отседнат, тъй като тяхното присъствие на улицата неминуемо ги превръща в „полицейска собственост“ (Lea 1981).

ставяват лицето на една и съща монета. Такива житейски траектории сами по себе си са възможни като пряко следствие от разпадането на обществения порядък, пазар на труда и различните залози за борба които са удържали границите на идентичността до началото на демократичния преход в България. Дупките, отклоненията и противоречията на наследството (вж. Бурдийо 2008), се появяват на мястото на праволинейните и сравнително защитени от сътресения жизнено траектории, носят след себе си и усещане за дезориентация и дислокация. Този проблем може да бъде мислен и пространствено, ако мислим „Столипиново“ като един неуспешен модернистичен проект за социален инженеринг и създаване на социална кохезия на базата на обща национална идентичност. С разпадането на режима се разпада и тази идеология, а със затварянето на голяма част от фабриките в непосредствена близост до кв. „Източен“ пространствените механизми за контрол, създадени, за да удържат това градско пространство, спират да функционират. Положението, в което попадат голяма част от жителите на кв. „Столипиново“ след масовото закриване на индустриалните предприятия, води и като следствие до тяхната трудова миграция към Западна Европа, където не всички обаче успяват да се установят трайно поради липсата на изградени социални мрежи, и се превръщат в част от същите тези преходни населения, които биват стигматизирани. Те се превръщат в дрифтъри, които са видими и точно поради тази своя видимост биват мислени като проблемни, т.е. те стават още по-видими: *„затварянето на градските пространства за дрифтъри не предлага разрешение на проблема, а го усилва“* (срв. Ferrell 2012: 245-248).

Идеята за дрифта като онтологично състояние е следствие от „захвърлеността“ на даден агент в света (в смисъла на Хайдегер), който се проявява като „заварен“ за него, но също е тясно свързана и с начина, по който този агент обживява дадено пространство и посредством своя хабитус му придава смисъл. В допълнение, може да бъде прокарана тезата, че отвъд широкоразпространените митове за тях, хората от „Столипиново“ (но не само там) прибегват да използването на различни иновативни стратегии за справяне с трудностите, пред които са поставени, удържайки факта, че те са конструирани като стигматизирани обитатели на този квартал и имат ограничени възможности за реализация и участие във формалния трудов пазар и икономика⁴².

⁴²Генерирането на приходи съчетава в себе си комбинирането на различни видове дейности, т.е. то е хибридна стратегия. Така например, един таксиметров шофьор на постоянен договор към таксиметрова компания може да бъде и търговец извън регламентираното си работно време. За друг, след приключването на работа като „гюмаджия“ извън квартала към ОП „Чистота“, неговият доход може да бъде допълнен посредством предаване на материали за рециклиране в някой от местните пунктове за изкупуване на метал. Същото важи и за работата на „частно“ като майстор в рамките на квартала. Подобни стратегии обаче не са ограничени само в „Столипиново“, защото „втората работа“ все повече се превръща в тенденция, особено в малките населени места.

Такива стратегии се проявяват под формата на динамично предприемачество, гъвкавост, мрежовост на ресурсите и пр., а голяма част от местните могат да бъдат определени като „*призрачни предприемачи*“ (срв. Медаров и др. 2015). Действително – извън институциите и писмените договори – но това са изборите и решенията, които се налага хората да възприемат всеки ден:

Докато стоим с бившите „собственици“ пред останките от съборената няколко часа по-рано къща, покрай нас минава около 40-годишен мъж, който тика пред себе си разнебитена пазарска количка. Спира се покрай нас, и покрай разговора за съборените къщи и как това е системна общинска политика, със смесица между гняв и разочарование в гласа си показва няколко торби с разфасовано пилешко месо и карантия, които е поставил на дъното на количката: „Ето, цял ден съм обикалял по кофите из Пловдив, за да събера някой лев и да го купя това месо. За 2 лева кило, мислиш ли, че това е истинско пилешко месо, което ми го продават тук е като това от магазините? Храним се с боклуци, но като имаш семейство, което на тебе чака – какво ще направиш ти?!“ Без да очаква отговор той продължава да бутва количката долу към една от импровизираните жилищни зони.⁴³

Подобни форми на трудова заетост за съжаление за мнозина са нормална част от ежедневието, невидими форми на трудова дейност, които са пряко свързани с оцеляването всеки ден (вж. Ferrell 2006), и в този смисъл животът на тези дрийфтьри наистина е живот по границата и ръба на обществено приемливото, а самата им дейност бива санкционирана и криминализирана⁴⁴. За да избегна стигматизирането на такъв вид икономика, която подпомага живота на хората от квартала, и която не разрушава съжителството на общността (за разлика от продажбата на наркотици, кражбите и пр.), а го изгражда, ще използвам термина „неформалност“, вместо приетите у нас „сива икономика“, „извън закона“ и подобни. Този термин е въведен в социалните науки и икономиката през 70-те (Hart 1985), за да прехвърли акцента върху предизвикателството пред институциите да се адаптират към реалните проблеми, в които живеят мнозинствата от населението им (предимно в т.нар. „Трети“ свят) и която има своите измерения и на други места, т.е. тя не е социален феномен, който може да бъде ограничен само до „Столипиново“. Казвайки това, в следващият параграф от статията ще се опитам да разпластя в по-го-

Така например, един охранител към СОТ може да работи и като доставчик на пици, а социален работник може да работи като майстор на малки частни обекти извън работно време.

⁴³ Извадка от теренен дневник.

⁴⁴ Тук само ще припомня дебатите около въвеждането на такса „клошар“ в България в началото на 2016 г. и глобите в размер от 300 до 1000лв. за ровене в кофи за смет, предвидени в Закона за управление на отпадъците.

ляма дълбочина възможността даден пречупен краен социален опит, какъвто е този на бездомника-дрифтър, да бъде не просто превъзмогнат, но и да бъде използван като отправна точка, от която насетне даден агент може да инвестира в ново биографично илузио, което е основният проблем на пост-Бурдийовистката социоанализа (вж. Deyanova, Sabeva, Petkov 2013; Deyanov, Petkov, Sabeva 2015). За целта ще използвам емпиричните данни под формата на теренни записки и интервю, които касаят жизнената траектория на „дърводелеца на Столипиново“.

От бездомничество към нов опит за дистинктивност (към една стратегия за преодоляване на уязвимостта)

“И там във Франция, докато просех: „мадам, мосю, мадамозел“, по едно, по две евро който мине, по десет, по петдесет евро на ден. Аз тогава като тръгнах оттука до София и оттам направо на Галъени (Р. казва нещо друго или променя ударението, но след консултация с Беноа той ми казва, че това е голяма автобусна спирка в Париж). И там, тя знае, като излезеш от подземие, качваш се нагоре, един голям хипермаркет и много високи блокове. И излизам там и се чудя какво да правя. И гледам единият от блоковете, ей така като тоя блок зад тебе (обръщам се назад – под първият етаж и терасата на апартамент от блока има малка ниша) – ей такова място, викам си уредих се. Намерих един картон да сложа за навес, намерих и един стар дюшек и с моите завивки – направо хотел Лайпциг (сmee се). А другите от България и Румъния, дето просеха, те спяха под моста, аз само ходех с тях до там, после айде на мойто място, да не ме видят (Л.1.1). На мене ми трябват 2-3 минути да се разговоря с някой и той после сам ме търси, да. И с тия от блока дето спях така. Познаваха ме, поздравяха ме, разговаряхме с тях. Даже този, дето живееше на първият етаж ме чакаше да се прибера, гледаше през терасата кога ще се прибера и идваше при мен да си говорим, носеше безалкохолно, само и само да си говорим (Е1 – дарообмен – нормализиране на асиметричната двойка „с дом“ – „бездомен“). Един ден отивам нали аз пак да прося, обаче вали, и картона, дето съм го сложил там, да пази – целият мокър. Хората от блока го видели, намерили не знам откъде един железен лист, монтирали го там, че да може и да се плъзга и го оставили (Е2- дарообмен – виж по-горе). И прибирам се нали аз – гледам няма го картона, стой железото, викам си, Р., отиде батка. Отивам до него – гледам – не е заварено, няма катинар, дърпам го, и гледам всичко си е там, страшна работа са тия хора. И нали спестих пари, прибрах се, стоях тука 1-2 месеца, няма какво да се прави тука, пак натам, към Галъени, хайде на автобуса. Отивам там – гледам моето място боядисано, викам

си край. Отивам до него, а той тоя на първия етаж го боядисал, да е в един цвят с неговата тераса. Той ме видя, „бонжур мою, мерси мою“, малко оттука, малко оттат, разбирахме се, нямаше грешка. Там съм работил и на кулата (Айфеловата кула), там колко народ, отвсякъде по света. Стоях аз на едно голямо кръстовище точно пред кулата, до мене един продавач на сладолед. И като им остане ресто от сладоледа – на мене се дава. Така много пара можеш да изкараш. Ама кажси можеш ли така да стоиш? Не можеш, цял да стоиш не става, трябва да се прави нещо. И така се прибрах и започнах с работилницата. Не ме свърта да стоя така. Значи като си млад хубаво, ама като остарееш и нямаш от кой да вземеш два лева, какво правиш тогава? Значи трябва да работиш нещо, не можеш само да стоиш и да чакаш някой да ти дава. Аз няма да тръгна да искам сега примерно два лева за цигари от някой, аз съм си ги изкарал“⁴⁵.

Този разказ може да бъде уплътнен и посредством една извадка от интервю, което е публикувано като приложение в изследването *Предприемачески дух и призрочни предприемачи* на Георги Медаров и колектив (Медаров, Цонева, Христов, Касабов 2015: 253-280):

-Когато си изгуби крака, тогава ли реши да идеш във Франция?

Да, прося бе. Просяк бях, направо просяк. (Л.1.2)

-Но как ти хрумна толкова далече? То ти трябва пари за билет, сложна работа?

Бус, има бе, момчето оттука е буса – качваме се на буса и Франция сме.

- Значи доста хора ходят нататъка?

Ходят, бая ходят, Германия, Франция.

Аз оцелях. Когато взех вече тези две машини, казах вече: Готов съм. Дърводелец съм вече (Л.1.3.). Сам самичък, без един да ми покаже от А и Я къде е. Аз имам братовчед, от 16 години, когато взе паспорта, той сега е на 58 години, дърводелец работи (Л.1.4.). Един ден, божи ден, не е дошъл тука, влезнал тука, да ми каже това оттука така ли, това оттука така. Не ми е казал, брат, в Бога ти се кълна.

-А неговата работилница къде е?

Той има гараж. Аз направих работилница. Аз! Първо аз съм почнал тука работа – той видя от мене и той направи работилница. А той е 40 г. дърводелец! Не му дойде акъла да направи работилница. Аз направих, завидя ми, тогава той направи. Обаче не може да ме достигне мен (Л.1.5; Л.4.1).

⁴⁵Р. м., 54-годишен, занаятчия, извадка от теренен дневник.

-А той как е работил без да има работилница?

Взимаше, отиваше на хората там секции-мекциш. Асъл оригинал дърводерец ле, мойто момче, разбираш ли ме? (Л.1.6.; Л.2.1) . Ама когато дойде демокрацията той не можа да направи цех! Аз след, след, след, след – направих завод, цех направих. Сега Бог ако ми покаже, един ден да дойдеш, тоя двор виждаш ли го (има десетина метра от бараката до улицата) един ден като минеш, от тротоара ще ме поздравяваш! (Л. 3.1) Щото един ден това отива още нататък! (Това – къщичката, ще стигне до тротоара). Аз такъв човек съм. Щото имам още една фреза, един шепинг да вкарвам вътре. Имам още 2 машини, 3 машини да вкарвам вътре. Защото аз имам един син, един внук.

- Ще ги фащаш и те да работят?

Ще ги направя супер дърводелци в квартал „Столипиново“ (Л. 1.7.)! Обещавам ти (Л.2.2. – обещание). Един ден, божи ден.

Ще се научат ли?

Внукът ми е на 3 годинки. Давам му бормашина в ръката – пуска го да работи. Каквото и да му дам в ръката, машина, веднага владее. На 3 години дете, взимам още едно дете- 3-годишно, от махалата, тука вътре бе, и на двамата давам по една бормашина, да видим кой ще хване бормашината в ръката. Моят внук я хваща в ръката бормашината. Той почна да натиска, тока иска, тока. Без ток не тръгва, нали? Вика, дядо, пускай тока. Казвам, няма ток. На оня давам бормашината – той прай така (дърпа си ръцете) (Л.3.2). Се уплаши, разбираш ли ме? (Л.2.3).

С така предложената теоретична обосновка започвам и самия анализ на получените данни, които представляват извадка от интервю и извадка от теренни записки. Главният участник е местен занаятчия от кв. Столипиново, чиято дистинктивна идентичност на „дърводелеца на Столипиново“ е тясно свързана с предположената от Деян Деянов дистинктивна идентичност на self-made man – „този, който е направил себе си“ (вж. Деянов 2006б). Точно тази представа за неговото ставане „този който е“, неговата уникалност и отличителност са видими от начина, по който в извадката от теренния дневник той съпоставя своя опит като човек без дом в сравнение с този на останалите бездомни във Франция. Така, в Л.Л.1. например, виждаме как той мисли себе си през една обобщаваща фигура за всички бездомни от Румъния и България – те спят под моста, той има собствено място, което е лично негово. Посредством приписването на отрицателна идентичност на бездомните чрез фигура за лишеноост той представя неповторимостта на своя собствен жизнен опит като бездомен, без да поставя обаче акцент върху собственото си страдание като човек без дом. Дори напротив, собствената си изключителност той под-

силва в разказа си в момента, в който става дума за отношенията му с местните хора, живеещи в кооперацията над неговия подслон. Така, посредством етнометодите E1 и E2, които схващам като форми на дарообмен, в своя разказ той не просто акцентира върху себе си и отличителността си, но също така нормализира ситуацията, в която се е намирал по време на престоя си във Франция. Неговата „Кой-идентичност“ стои в основата на това, което останалите правят за него под формата на място за обитаване, т.е. според него те го даряват с „дом“ не просто защото асиметричната двойка „бездомник“ – „с дом“ трябва да бъде нормализирана, но и защото този акт на даряване е пряко свързан с „този, който е“ той самият, един изключителен човек – „на мен ми трябват 2-3 минути да се разговоря с някой и той после сам ме търси, да. И с тия от блока дето спях така“.

Връщайки се към данни от интервюто, които предшестват извадката от теренния дневник, мисля, че е видимо как неговото сегашно илузио („Аз съм дърводелеца на Столипиново!“) служи като призма, през която анализираният рефлексивно пречупва своя отминал опит и позиции, които е заемал. И ако при теренните записки той е бездомен, но с дистинктивна идентичност, то тук той използва престоя си във Франция като стратегия за себеоразличаване, но отричайки този опит. Така ако в Л.1.2. той приписва на себе си отрицателната идентичност на „*просяк бях, направо просяк*“, то е защото той вече е самонаследил себе си успешно като единствен по рода си занаятчия и в настоящата си позиция той инвестира дори през проекция, както ще стане дума по-долу. По същия начин в Л.1.3., именувайки своето ставане и метаморфоза като „*Дърводелец съм вече!*“, той си самоприписва същностно положителна идентичност. Своята нова позиция той отново мисли релативно, т.е. съотнасяйки я към други негови релевантни други, какъвто е неговият братовчед дърводелец, на който той приписва отклонена идентичност на дърводелец (Л.1.4.). Интересното тук и по-нататък всъщност е как той мисли автентичността на дърводелството – основно чрез материално натрупване под формата на инструменти, машини и чрез физическото пространство, което представлява работилницата („*направих завод, направих цех*“). Така всъщност процес, какъвто е „ставането на дърводелец“, бива изместен от фокуса на „майсторлъка“ към това по-скоро да имаш ресурсите, които биха те направили „*асъл дърводелец*“. Като пример за това е двойката „гараж-работилница“, според която дори предикатен практически опит от „40 години дърводелец“ не представлява критерий за автентичността и уникалността на позицията „дърводелеца на Столипиново“. В тази посока се случва и самоприписването на дистинктивната идентичност (Л.1.5.) „не можа да ме достигне мен“, от която следва и Л.4.1., което е неексплициран логически извод – неговият братовчед бива мислен като дърводелец с отклонена идентичност, защото въпреки че може да бъде занаятчия, той в крайна сметка не заема тази отличителна позиция, която

се асоциира с физическото пространство, наречена „работилница/цех/завод“, посредством която се упражнява и символно насилие, защото „той видя от мене и той направи работилница“.

На едно второ ниво тази дистинктивна идентичност бива мислена през проекция върху поколенията, т.е. сина на дърводелеца и неговото дете. Така вече заетата позиция и нейното утвърждаване се превръща в конатус, в инвестиране в бъдещето, в което тя не просто се запазва, но и се удвоява, защото следващите поколения биват мислени като носители на същностно положителна идентичност на „супер дърводелци“ (Л.1.7.). Съществуването на този жизнен проект, който, перефразирайки Бурдийо, можем да кажем, че наистина е „залог за който си струва да се живее и да се умре“ бива потвърждаван и от телесната перформативност и перформативността на изказванията на дърводелеца, с която той първо физически очертава границите на този бъдещ проект (Л.3.1.), но и също го превръща във *fatum*, съдба посредством даденото лично обещание (Л.2.2.). Така, като едно своеобразно обобщение дотук мога да кажа, че посредством заемането на дистинктивна позиция в социалното пространство на „Столипиново“ фокусът от лишеността бива изместен към изключителността, а самото преосмисляне на опита на бездомника-дрифтър и превръщането му в един позитивен биографичен разказ е тясно свързано с проблема за пространството, не просто физическото такова („имам цех“), но и с битките за заемането позиция в социалното пространство на квартала. И макар в този случай емпирията да говори по-скоро за една форма на успешно самонаследяване, то нейното мислене в съпоставка в други емпирични данни несъмнено би уплътнило така предложеният анализ.

Заклучение

Настоящата статия, тръгвайки от критика на разбирането за „бездомничество“ си постави амбициозната задача да изследва тази крайна форма на пречупен социален опит през призмата на емпирични данни, които са получени по време на теренно изследване, проведено на територията на кв. „Столипиново“. Следвайки част от изводите на Вероника Димитрова (2013), тук мога да обобщя, че в този конкретен случай наистина можем да говорим за „етнизиране“ на дебата за бездомничеството, и то като непризнато и невидимо – феномен, който в своята същност е многопластов, обхващащ не просто липсата на жилище, но също така и нефиксираността във физическото и социалното пространство, както стана ясно от разграничението между „фиксирано“ бездомничество и „дрифт“. Част от проблемите, които са свързани с генезиса на бездомничеството, несъмнено са породени от неадекватната политика, която се провежда на местно равнище, но също така има своите корени и в промените, свързани с преструктурирането на пазара на труда, от-

варянето на европейските граници след 2007 г., глобалната финансова криза и последвалия я период на „стабилизация“, свиването на социалната държава и нейното оттегляне от „проблемни места“ като „Столипиново“. На този фон, използвайки казуса за „дърводелеца на Столипиново“ и преосмисляйки го през проблематиката на социоанализата след Бурдийо, се опитах да дам един възможен отговор на въпроса как травматичен опит под формата на бездомничество може да бъде преосмислен през вложението в ново биографично илузио. Такова илузио може да бъде не просто стратегия за преодоляване на предишен стигматизиращ социален опит, но също така да се превърне в конатус, или иначе казано, в залог, посредством който могат да бъдат туширани негативните „ефекти на мястото“ (Бурдийо 2014) и чрез който могат да бъдат очертани траектории и ориентири за инвестиране в нови жизнени проекти.

Приложение №1

СПИСЪК НА СОЦИОАНАЛИТИЧНИТЕ ДАННИ	
ИНДЕКС	ДЕФИНИЦИЯ
I. Етнометодологически ефекти	
E1	Дарообмен
E2	Дарообмен
II. Логически данни (аналитики на: именуването (1), казванията (2), телесните практики/перформативи (3), извода (4) и др.)	
L.1.1.	приписване на отрицателна идентичност
L.1.2.	самоприписване на отрицателна идентичност
L.1.3.	приписване на същностно положителна идентичност
L.1.4.	приписване на отклонена идентичност
L.1.5.	самоприписване на дистинктивна идентичност
L.1.6.	приписване на същностно положителна идентичност
L.1.7.	приписване на същностно положителна идентичност

Л.2.1.	Молба
Л.2.2.	Обещание
Л.2.3.	Молба
Л.3.1.	телесен перформатив
Л.3.2.	телесен перформатив
Л.4.1.	логически извод, не експлициран – мисли дърводелеца предпредикатно като дърводелец с отклонена идентичност
III. Аналитика на афективността	

БИБЛИОГРАФИЯ

Авджиева, А. 2017. Мобилност, джендър и социални мрежи при ромите. Докторска дисертация. Непубликуван ръкопис. Архив на катедра „Етнология“, ПУ „Паисий Хилендарски.

Алексиева, С. 1995. Безпризорните деца – лавината между семейната и обществената пасивност. Социологически проблеми 1, 85-88.

Асенов, К. 2017. Куфарната търговия: феномен на Прехода или възстановяване на културна традиция? Антропология. http://anthropology-journal.org/wp/wp-content/uploads/2017/10/Article_Krasimir-Asenov.pdf [последно посетен на 05.11.2018г.]

Бурдийо, П. 1997. Практическият разум. София: Критика и Хуманизъм.

Бурдийо, П. 2008. Противоречията на наследството. Социологически проблеми, 1-2, стр.111-119.

Бурдийо, П. 2009. „Оттеглянето на държава“ (стр. 9-16). В: Маринова, С. (ред.) Критически изследвания на новите социални неравенства. Годишник на СУ „Климент Охридски“, книга Социология, том 102.

Бурдийо, П. 2014. „Ефекти на мястото“ (превод на Тодор Петков). В: Пенкова, С. 2014. Рийдър за дисциплината „Социално неравенство и социална стратификация“. Съхранява се в архива на катедра „Социология и науки за човека“.

Грекова, М. 2008. Ромите в София: От изолация към интеграция? София: Изток-Запад.

Дандолова, И. 1995. Понятието бездомен. Социологически проблеми 1, стр. 3-17.

Дандолова, И. и Николаев, Х. 1995. Младите и достъпът им до жилище. Социологически проблеми 1, стр. 77-84.

Деянов, Д. 2006а. „Перформативната логика на идеологическия дискурс“ (стр. 303-315). В: Грекова, М., Кабакчиева, П. (съст.). Отвъд дисциплинарните (само)ограничения. Сборник в чест на проф. Елена Михайловска. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Деянов, Д. 2006б. „Седмичните кинопрегледы като нормализиращи машини“ (стр. 138-153). В: Бояджиева, П., Деянова, Л., Колева, С., Коев, К. (съст.). Светове в социологията. Сборник в чест на проф. Георги Фотев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006.

Деянов, Д. 2014. Практическата логика на дара: да се мисли с Бурдийо против Бурдийо. Хетеродоксия 1/2.

Деянова, Л. 2014. Гета и тела. Социалните неравенства и тялото на класите (стр. 367-376). В: По стъпките на Другия. Сборник в чест на Майя Грекова. София: Просвета.

Димитрова, В. 2013. Как се става бездомник с дом? Държавни и общински политики и борби за „разрешаване“ на бездомническия въпрос през междувоенния период. Критика и Хуманизъм, 42, стр. 367-381.

Димитрова, В. 2018. Управление на бедността. София: Изток-Запад.

Добрева, С. 1995. Бездомността като жилищен проблем. Социологически проблеми 1, стр. 41-50.

Златкова, М. 2012. Етносоциология на града (по примера на град Пловдив). Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.

Илиева, Н. и Асенов, К. 2016. Фактори, оказващи влияние върху процесите на пространствена сегрегация (по примера на Арман махала, гр. Пловдив) (първа част). Проблеми на географията, 3-4: 103-125.

Канушев, М. 2018. „Стигматизираната девиантност или как се конституира множествена изключеност“ (стр. 85-104). В: Бояджиева, П. Канушев, М. и Иванова (съст.) Неравенства и социална (дез)организация: в търсене на заедност. Юбилеен сборник в чест на професор Румяна Стоилова. София: Изток-Запад.

Коларова, Д. 1995. Рискове за живота възприемани и оценявани от бездомните хора. Социологически проблеми 1, стр. 57-66.

Марушиакова, Е. и Попов, В. 1993. Циганите в България. София: Клуб 90.

Марушиакова, Е. и Попов, В. 2000. Циганите в Османската империя. София: Литавра.

Медаров, Г., Цонева, Ж., Христов, М. и Касабов, О. 2015. Предприемачески дух и прозрачни предприемачи. София: Колектив за обществени интервенции.

Недина, Д. 1995. Проблеми на бездомните деца в София. Социологически проблеми 1, 89-102.

Никодимов, П. 2002. Циганите във Видин. Видин: Исторически музей. В: Russinov, R. 2013. Segregation and the Roma (415-431). In: *European Yearbook of Minority Issues*, Vol. 10. Lieden: Martinus Nijhoff Publishers.

Николова, Н. 2001. Политанатомия на модерния човек. София: Критика и Хуманизъм.

Пенкова, С. 2013а. *Практическата логика и порядъкът на дискурса (Бурдийо и Фуко)*. Пловдив: Контекст.

Пенкова, С. 2018б. Социални афекти, безпокойство и уязвимост: Към една социоанализа на връхлитащото ни (стр.225-239). В: Пенкова, С. (съст.): *Езикът на омразата: хейтърският дискурс и отношението към Другия*. Пловдив: Институт за Критически Социални Изследвания.

Петков, Т. 2011. Към „микроскопския анализ“ на придаването на класова идентичност. Социологически проблеми, 3-4, стр. 237-244.

Петков, Т. 2014. Дарове, релационни идентичности, времеви интервали. *Хетеродоксия*, 1-2/ (под печат).

Томова, И. 2008. Външни миграции при ромите в посткомунистическа България: причини, нагласи, поведение и последици. *Социологически проблеми*, (XXXX-I), 154-177.

Христова, С. 1995. Без дом в България. Социологически проблеми 1, 51-56.

Уийдс, М. 2011. Държавната политика спрямо ромските общности в България от Османската империя до народната република. *Население*, кн.3-4: 90-103.

Якимова, М. 2009. „Съвременният град и фрагментирането на социалния ред“ (стр. 121-127). В: Маринова, С. (ред.) *Критически изследвания на новите социални неравенства*. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, книга Социология, том 102.

Якимова, М. 2010. *София на простолудието*. София: Изток-Запад.

Avdzhieva, A. Mancheva, S., Panchev, D., Asenov, K., Petrova, P. 2016. “Roma Mahalla”- *Deconstructing Myths Through Fieldwork*. Presented at the “Local Perspectives: Evaluation Symposium” (7th-10th November, 2016, Plovdiv), organized by Goethe Institute and LOCOP.

Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Briggs, D. And Panchev, D. 2013. *Evaluation of the Two Step housing programme for the homeless*. London: Hope Worldwide.

Crowe, D. 2007. *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia (2nd ed.)*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Deneva, N., 2014. Conflicting Meanings and Practices of Work. Bulgarian Roma as Citizens and Migrants. In: Apostolova, R., Deneva, N., Hristova, T.

(eds.) *Situating Migration in Transition: Temporal, Structural, and Conceptual Transformations of Migrations*. Sofia: Collective for Social Interventions.

Deyanov, D., Sabeva, S., Petkov, T. 2013. The psychopathology of everyday life as a problem before socioanalysis. In: Stoyanov, D. (ed.), *Psychopathology: theory, perspectives and future approaches*. New York: Nova Science Publishers.

Deyanov, D., Sabeva, S., Petkov, T. 2015. Bourdieu and Stanghellini: Socioanalysis and Phenomenological Psychopathology. In: Stoyanov, D. (ed.), *Towards a New Philosophy of Mental Health*. C In: Stoyanov, D. (ed.), Cambridge Scholars Publishing.

Ferrell, J., 2006. *Empire of scrounge: Inside the urban underground of dumpster diving, trash picking, and street scavenging*. New York: NYU press.

Ferrell, J., 2012. Outline of a Criminology of Drift. In: Hall, S. and Winlow, S. (eds.) *New Directions in Criminological Theory*. London: Routledge.

Hart, K. 1985. The informal economy. *Cambridge Anthropology*, pp.54-58.

Ivancheva, M., 2015. From Informal to Illegal: Roma Housing in (Post-) Socialist Sofia. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 1(4), pp.38-54.

Konstantinov, Y., 1996. Patterns of reinterpretation: trader-tourism in the Balkans (Bulgaria) as a picaresque metaphorical enactment of post-totalitarianism. *American Ethnologist*, 23(4), pp.762-782.

Konstantinov, Y., Kressel, G.M. and Thuen, T., 1998. Outclassed by former outcasts: Petty trading in Varna. *American Ethnologist*, 25(4), pp. 729-745.

Lea, J.A. 1981. 'Some Structural Aspects of Police Deviance in Relations with Minority Groups', in Shearing, C. (ed.) *Organisational Police Deviance*. Toronto: Butterworth.

Russinov, R. 2013. Segregation and the Roma (415-431). In: *European Yearbook of Minority Issues*, Vol. 10. Lieden: Martinus Nijhoff Publishers.

Wacquant, L. 2004. *Body & Soul*. Oxford: Oxford University Press.

Онлайн източници

„Столипиново“. Проблем. Решение. Достъпно на: https://clubz.bg/39024-„stolipinovo“_problem_reshenie

Наредба за условията и реда за установяване на жилищни нужди, за настаняване в общински жилища и продажбата им: Достъпно на: <http://plovddiv.bg/obs/действащи-актове/наредба-за-условията-и-реда-за-установ/>

Roma driven to homelessness across Europe. Достъпно на: <https://www.euractiv.com/section/social-europe-jobs/opinion/roma-driven-to-homelessness-across-europe/>

Каритас: Дейности в подкрепа на бездомни хора. Достъпно на: <https://caritas.bg/kauzi/bezdomni-hora/deynosti-bezdomni-hora/>

Over 500,000 Homeless in Bulgaria. Достъпно на: <https://www.novinite.com/>

view_news.php?id=71448%20http://bg.wikipedia.org/wiki/Бездомник
Bulgaria's Social Policy Minister Reports 1370 Homeless by Sept 2013.
Достъпно на: <https://www.novinite.com/articles/155792/Bulgaria%27s+Social+Policy+Minister+Reports+1370+Homeless+by+Sept+2013>
ETHOS – European Typology of Homelessness and housing exclusion:
Достъпно на: <https://www.feantsa.org/download/en-16822651433655843804.pdf>
Уикипедия: Бездомник. Достъпно на: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Бездомник>
Corey Taylor On “Left Behind”'s meaning. Достъпно на: <https://www.youtube.com/watch?v=dgs2f6Di7AE>
Songs about homelessness or desperation. Достъпно на: <https://www.songfacts.com/category/songs-about-homelessness-or-desperation>
66 Songs about Poverty and Homelessness. Достъпно на: <https://spinditty.com/playlists/Songs-About-Poverty-and-Homelessness>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

СВЕТОВЕ НА КАЧЕСТВОТО В ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА ЗАНАЯТЧИЙСКИ ХЛЯБ: ПО ПРИМЕРИ ОТ ГРАД СОФИЯ

НИНА ДЕНИСОВА

Nina Denisova. **Worlds of quality in craft bread consumption: examples from Sofia city**

This article aims to unfold the complexity of quality aspects in craft bread consumption. This is achieved by examining situation of consumption of craft bread, in which consumers choose craft bread from specialized bakeries where such is sold and or produced and / or produce such. The paper presents an analysis of the empirical data consisting of nine semi-structured interviews and ethnographic observations in bakeries in Sofia. The analysis draws on French theoretical perspective as presented by the work of the Boltanski & Thevenot (Boltanski & Thevenot, 2006). Their pragmatic sociology is used to identify the various ways of arguments by which consumers justify their choices of craft bread and the various social aspects related to its consumption. In other words, this concerns the process of developing new forms of justification linked to modern types of consumption (counter-consumption and anti-industrial practices) and the revival of craftsmanship as a socio-economic practice. The empirical material highlighted consumer criticism-the justification of consumer choices in the disintegrated from brands world is going through the quality theme. In the argumentation of craft bread consumption, the interviewees put the personal relationship with the craftsman (master-baker) in the foreground as a counterpoint to impersonal market relations and standardized mass consumption. That is why, in the center of the craft bread narrative is the domestic world, with which the inspired and the civic ones are most often making compromises. There is also a desire for connectivity, sharing and belonging, which on the one hand can enrich with content the fragmented modern way of life of the respondents, overcoming the sense of social isolation and loneliness in the urban environment and the heavily marketized surroundings. Paradoxically, along with the desire for belonging and connectivity, consumers use the symbolism of this type of consumption to individualize themselves, building a distinct identity. Here comes the feeling that the consumption of craft bread is related to a kind of subculture and fashion.

Въведение

Настоящата статията е част от дисертационната ми работа „Потребление на храни и напитки в контекста на социално-икономическите трансформации в България, в началото на 21 век“, която чрез анализ на потреблението на хляб и бира ни дава възможност да разберем множествеността на моралните измерения на потреблението в България. Изследването цели да разбере ценностните конфигурации и обосновавания на избори в три ситуации на потребление – крафт (потребление на занаятчийски продукти), домашно и супермаркет потребления. В по-общ план дисертационната ми работа има за цел принос в дискусиата в полето на социологията на потреблението, анализирайки механизмите за създаването на качество от потребителска гледна точка, която до този момент получава недостатъчно изследователско внимание (Ponte, 2016).

Представеният по-долу текст разгръща един анализ на ситуация на потребление на занаятчийски хляб, в която потребителите избират хляб от специализирани хлебарници (пекарни), в които той се продава и/или произвежда. В настоящата статия със „занаятчийски хляб“ ще обозначавам един широк спектър от потребителски продукти и практики. В него влизат хлябове, които не са създадени в големи хлебозаводи, а са произведени в малки, частни хлебопекарни. Занаятчийският хляб е сборно понятие от потребителска гледна точка, което често се използва като наименование, обединяващо различни по вид, форма и състав хлябове. Общото между тях често е, че са ръчно замесени в специализирани пекарни.

Събирането на емпиричните данни за настоящата статия се базира на 9 полуструктурирани интервюта с потребители на занаятчийски хляб, които поне веднъж месечно купуват такъв от специализирани хлебарници. Целта на интервютата е да извлекат преди всичко обосновавания от страна на респондентите, имайки предвид теоретичните допускания на прагматичната социология (виж Boltanski & Thévenot, 2006; Boltanski, 2011; Boltanski, 2012; Boltanski & Thévenot, 1999). Болтански и Тевно подчертават критическия капацитет на хората във всекидневните ситуации и съществуването на т.нар. „императив за обосноваване“ в ситуации на диспут. Това са ситуации, в които има разногласия по отношение на общото благо и които водят до обосноваване на избори между алтернативи. Използването на метода на интервюто, както и този на наблюдението, има за цел да пресъздаде ситуацията на потребителския избор с цел разпластяване на аргументите, които стоят зад избора на занаятчийски хляб.

Три идентифицирани етапа в производството и потреблението на хляб в България

Хлябът е основна част от храненето на човек и се консумира от милиарди хора по света (FAO, 1998). В статията си „Назад към хляба на баба. Стратегиите на българските дребни предприемачи при конструиране и употреба на културно наследство“, публикувана в книгата „Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация“, Иванка Петрова пише, че „приготвянето на хляб е едно от **най-старите човешки занимания**, а самият хляб – един от най-старите продукти в историята“ (Петрова 2018:227). В същата статия, Петрова цитира Ст. Янева, която защитава тезата, че „в българската традиционна култура, хлябът за ежедневната и празничната трапеза се **приготвя и изпича от жените в селските семейства**.“ (Петрова 2018:228). В допълнение, позовавайки се на работата на М. Маркова, Петрова изтъква, че „месенето на хлябовете за всекидневна консумация се схваща като една от **най-тежките домакински дейности** и се извършва **един път седмично**“ (Петрова 2018:228).

От представената от Иванка Петрова историзация на производството и консумацията на хляб в български контекст бихме могли да отличим две основни типологии по отношение на потреблението на хляб, които са исторически конструирани и обусловени. Позовавайки се на работата на Примовски и Калоянов, Петрова обсъжда ролята на хляба през Средновековието. Тя пише, че „през Средновековието в българските градове хлебарството се развива като занаят за задоволяване на потребностите на градското население“ (Петрова 2018:228). И производството, и потреблението на продуктите на този занаят се случват в рамките на едно място – „в занаятчийската фурна (пекарна), където работи майсторът хлебар и ситничар заедно с един или няколко калфи и чираци“. Цитирайки Примовски, Петрова заявява, че „заедно с други занаяти, то излиза от кръга на домашното производство в градовете, включвайки се в процеса на утвърждаване на занаятите като трети отрасъл, обособен в земеделието и животновъдството.“ (Петрова 2018:227). От друга страна, в селата хлебопроизводството остава основна отговорност на жените в семействата. Дали като продукт на **занаятчийска дейност за градското население, в рамките на занаятчийските фурни или като продукт на домашна работа в селата**, според Петрова, и в двата случая хлябът се произвежда по сходен начин – **ръчно** и чрез установените във времето техники за „замесване с прибавяне на квас, дълга ферментация на тестото и изпичане на хляба в специални каменни или глинени пещи“ (Петрова 2018:230). Хлебарството остава един от

незасегнатите от индустриализацията занаяти чак до установяването на периода на социализма (в края на 1940г). От данните, които изложих, бих могла да коментирам, че отношенията между потребител и производител в този период са вградени в специфичните за него социално-икономически взаимоотношения. Те се характеризират с **лични, преки контакти и взаимно доверие за разлика от модерните, в които доминират анонимизиращите структури на пазара**. На практика това означава, че потребителският избор се ръководи не от цена и пазарно пресмятане, а от социалните взаимоотношения, които потребителят поддържа с производителя (приятели, роднини), т. е. тяхната цел до голяма степен е да **възпроизвеждат социалната структура**.

Вторият исторически конструиран типологичен случай на потребление и производство на хляб в рамките на българския контекст се отнася до периода на социализма. Петрова пише, че „по време на социализма (1944-1989г.) **производството на хляб се индустриализира**, като още през 1950 г. започва изграждане на цехове за производство на хляб и хлебни изделия или хлебозаводи във всеки град“ (Петрова 2018:230). Петрова допълва, че мащабният процес по изграждането на цеховете се предшества от масовото учредяване на хлебарски трудово-производителни кооперации в градовете в средата на 1940-те години. Един от основните резултати от този процес е, обстоятелството, че „**производството на хляб се отделя от търговията**, която се обособява в специализирани магазини за хляб или в магазини за хранителни стоки“ (пак там). В резултат на това, Петрова изтъква факта, че „хлебарските кооперации в началото на 1970-те години биват одържавени, на места стопанисваните от тях цехове обединени с хлебозаводите и по този начин се превръщат от кооперативни в държавни стопански предприятия“ (пак там). В допълнение Петрова пише, че „след 1970-те години и **старите занаятчийски фурни постепенно биват закрити** след масовото навлизане на комбинираните готварски печки в градските и селските домакинства. В селата след 1950-те години започват да се изграждат обществени фурни за хляб към ТКЗС, които да осигурят ежедневно задоволяване на нуждите на селските семейства, след като селските жени са привлечени на наемна работа в кооперативните стопанства и времето им за домакинска работа става много ограничено.“ (Петрова 2018:231). Настъпилният етап на технологично развитие носи със себе си и ефект на осъвременяване на наличната инфраструктура и в двата вида предприятия (градските цехове/хлебозаводи и селските обществени фурни). Петрова допълва, че „**навлизат съвременните машини** за замесване и оформяне на тестото (тестомесачни машини, казани и др.) и електрически фурни за изпичане на хлябовете“ (пак там), което

спестява време и така намалява значително ръчния труд при производството на хляб. Важен аспект, който се отнася до т.нар. ръчно произведен хляб е, че той може да бъде намерен „на по-висока цена и в ограничени количества, приготвен в хлебозаводите или в селските фурни от висококачествено пшенично брашно с единствената разлика, че бива замесван и оформян на ръка“ (пак там). Изглежда, че основен принцип около който се организира производството на хляба е този на **централното и рационалното планиране**, т.е. в някакъв смисъл фокус са **стандартите и ефикасността на процесите**. Ограниченото прилагане на ръчен труд и засиленото технологизиране на процесите, навежда на хипотезата, че ключов елемент, обуславящ качеството на хляба в този период, е наличието на ред, наложен чрез инструментално основани **научни и технологични тестове, проверки и сертификати**.

Петрова изтъква, че след промените през 1989 г. в България започват да се създават частни пекарни, а държавните хлебозаводи се закриват или приватизират. Днес могат да се наблюдават реструктурирания на пазара на хляб и трансформация по отношение на разбирането за качество и роля на хляба на българската трапеза. Според цитираните в електронното списание „Регал“ данни, към края на 2015 г., предприятията, производители на хляб и хлебни изделия в страната наброяват 353 (по данни на Националния статистически институт за 2015 г.). В този брой се включват и малките семейни пекарни¹. В рамките на същия анализ, откриваме твърдение, че в хлебопроизводството конкуренцията е изключително висока. Освен големите хлебозаводи, на пазара откриваме и пекарните от занаятчийски тип. Като цяло в рамките на общата картина на потреблението на хляб през последните няколко години можем да открием тенденцията, която списание „Регал“ наблюдава сред общите данни – „Хлябът и хлебните изделия са една от растящите категории в сектора на храните и напитките през 2015 г., макар и с под процент. По стойност на генерираните продажби общо тя се нарежда на трета позиция с почти 688 млн. лева приходи за периода. Докато през 2014 г. продажбите в подкатегорията „Хляб“ са почти на нивата от предходната година, през 2015 г. те падат с 3.6% до 318 млн. лева, въпреки че броят на компаниите, декларирали продажби на хляб, е нараснал с 28 до 353. От сектора обясняват тези данни с намаляващата консумация на хляб през последните години, което се потвърждава и от данни на Националния статистически институт за доходите на домакинствата за последните десет години до 2015 г. Те показват, че потреблението на

¹https://www.regal.bg/novini/proizvoditeli/2017/01/25/2906573_prodajbite_na_hliab_i_hlebni_izdeliia_sa_narasnali_do/ (Ася Мандаджиева за Регал 500+, януари 2017). Последно посетен на 17.02.2019г.

хляб и тестени изделия намалява с 3.7 кг средно на лице спрямо 2004 г. Главната причина за тази трайна тенденция е промяната в хранителните навици на българите и търсенето на диетични и здравословни продукти.“ (пак там). В допълнение, анализатори за същото електронно издание коментират, че през последните години се забелязва потребителски интерес към нови видове хляб, отличаващи се със съставки, които са приемани за „по-здравословни“, като типичен пример са пълнозърнестите хлябове и нашумелият през последната година хляб от лимец. „Пазарните тенденции до голяма степен корелират с промените в потребителското търсене, което може да се диференцира в две групи. В първата попадат потребителите, насочени към нови по-здравословни видове хляб. Тук пазарната тенденция е към увеличаващ се асортимент от пълнозърнести и многозърнести хлябове. Втората група обхваща потребителите, които предпочитат класическите видове хляб. Тенденцията в тази група е към намаляване на качеството и стандартния грамаж на разфасовката.“²

Цитираните от списание „Регал“ данни показват, че в България основно се консумира пшеничен хляб. Подчертава се и факта, че наблюдаваме „все повече търговци да се ориентират към предлагане на хляб, произведен на място – предимно в малки разфасовки от нови видове“³. Като коментар на данните откриваме и твърдението, че наблюдаваме засилен интерес от страна на българите към различните видове хляб, както и тенденция за увеличаване на консумацията на натурални и биопродукти, които по отношение на хляба откриваме в потребителското търсене на ръчно приготвен хляб от малки хлебопекарни. Около 50% от покупките на хляб се осъществяват в независими супермаркети и магазини за хранителни стоки, „на второ място с 25% се нареждат големите търговски вериги, следвани от занаятчийските хлебопекарни, които произвеждат и продават на място, и специализираните магазини (хлебарници)“ (пак там). Интересни данни, които откриваме в същия анализ гласят, че „продажбите на хляб и хлебни изделия се разпределят между занаятчийското и индустриалното хлебопроизводство в съотношение 25% към 75%.“ (пак там). Това обстоятелство поставя под въпрос **питането за обосноваването на избора на занаятчийския хляб и обстоятелствата около възобновения към него интерес. Напра-**

²https://www.regal.bg/novini/pazari/2014/11/12/2417960_pazarut_na_hliab_namaliava_v_obem_i_narastva_v_stoinost/ (Делян Костадинов за Регал, ноември 2014г) Последно посетен на 17.02.2019г.

³https://www.regal.bg/novini/proizvoditeli/2017/01/25/2906573_prodaybite_na_hliab_i_hlebni_izdeliia_sa_narasnali_do/ (Ася Мандаджиева за Регал 500+, януари 2017). Последно посетен на 17.02.2019г.

веното кратко скициране от историческа гледна точка представя прехода от ръчното/занаятчийско производство в семейна среда към индустриалното, колективно такова по време на социалистическия период до 1989 г., характеризиращ се едновременно със значителния възход на масовото производство, но същевременно и плановата си икономика. От друга страна показва и характерното за 21в. връщане на значимостта на ръчният труд, но в една индивидуализирана негова форма в условия на силно пазарно развитие.

Занаятчийството и ре-хуманизирането на хляба в контекста на пазарните отношения

Дефиницията на занаятчийския продукт като продукт на ръчен труд е много близка до някои автори в рамките на социологическата литература (Sennett, 2008). Кембъл (Campbell, 2005) например посочва, че занаятчийското или т.нар. крафт потребление трябва да се интерпретира като нова форма на потребление, която отправя към „действия, чрез които индивидите едновременно създават дизайна и произвеждат продуктите, които самите те консумират“ (ibid: 27). До голяма степен Кембъл (за да изследва потреблението) и потребителите (за да се ориентират в света на потреблението) използват много сходна политическа философия. Според Кембъл „традиционната ... гледна точка към занаятчийската (craft) връзка с културата е може би най-добре изразена в творбите на такива социални критици като Карл Маркс и Торстайн Веблен“ (ibid: 24). В тази перспектива занаятчийството „винаги е било виждано като облагородяване, хуманизиране, и от там като идеалното средство, чрез което хората могат да изразяват своята индивидуалност“ (ibid: 25). От тук следва, че подмяната на ръчното производство с индустриалното машинно производство се вижда като процес на дехуманизация и води, в термините на Маркс, към отчуждение. Затова и връщането към старите методи на производство се вижда като форма на ре-хуманизиране на продукта в занаятчийското, крафт производство. Споделеното усещане за анонимизация и изолация в големия град все повече усилва желанието за споделяне, за приобщаване и близост. При тези обстоятелства качеството на занаятчийския хляб и потреблението-производство на крафт продукти са изява на необходимостта от общност, преки взаимоотношения, доверие.

Тук е важно да отбележа, че настоящият текст не си поставя за цел да представи анализ на нормативната база и законовите разпоредби, свързани с институционализирането на хлебарството като занаятчийски процес или с нормите и стандартите, свързани с определянето на

един продукт като занаятчийски или не спрямо съответните законови регламенти. И все пак, за целта на работата ми ще маркирам, че предвид последните изменения и допълнения на Закона, приети от 41-во Народно събрание през 2011 г. (публикувани в Държавен вестник, бр. 28 от 05. 04. 2011 г.), хлебарството е изключено от списъка на занаятите, което предполага по-детайлно проучване на законовата рамка и обстоятелства, спрямо които един хляб може да бъде наречен занаятчийски. В настоящата статия ще използвам термина „занаятчийски хляб“, за да коментирам продуктите, които не са създадени в големи хлебозаводи, а са произведени в малки, частни хлебопекарни. Аргумент за този избор могат да бъдат и наименованията, които самите респонденти използват: потребителите наричат този хляб „традиционен“, „занаятчийски“, „прясно изпечен“, „хляб от пекарната“, „хляб от фурната“, „селски“, „ръчен“. В допълнение, настоящата статия няма да засяга домашното производство на хляб в прекия смисъл на тази практика. Парадоксално обаче, ще изследва потреблението на домашен хляб в недомашни условия. Казано по-конкретно, ще търси отговор на въпроса как е възможно от потребителска гледна точка хлябът, произведен в занаятчийска пекарна, да се възприема като домашен хляб.

Проблемът за трансформацията на представата за качество

Наблюдаваните реструктурирания на пазара на хляб и трансформациите на потребителското поведение, които виждаме от цитираните по-горе данни от „Регал“, повдигат въпроса за ролята на хляба, както и многопластовостта на темата за неговото качество. Липсата на проблематизиране на концепцията за качество в изследванията на хляба в България, и в частност на „занаятчийския“ хляб, т.е. този, който не е произведен от голям хлебозавод, контрастира силно с т.нар. „качествен обрат“ в изследванията на потреблението, който черпи теоретичните си допускания от прагматичната социология (позната и като теория на конвенциите) (Boltanski and Thévenot 2006). От тази перспектива изследването на потреблението се фокусира именно върху комплексния характер на това, което се приема за даденост – качеството. „Качеството“ се мисли по-скоро като краен резултат на социалното действие, а не като предварителна обективна даденост за потребителите. Поради това, редица изследвания през последните няколко години (виж: Barbera & Audifredi, 2012; Barham, 2002) се стремят да повдигнат въпроса за противоречивия процес, чрез който качеството се приписва, стабилизира, обективира и ранжира върху даден обект (Callon, Méadel, Rabeharisoa, 2002). Прагматичната социология на Болтански и Тевно показва как

тези процеси работят чрез координиращи механизми, които имат за цел да намалят „радикалната несигурност“ около въпроса за това какво е качество. За целта разработват 6 „свята“ или „редове“ на легитимно общо благо – тези на вдъхновението, близостта, мнението, пазара, стандартите и колектива (Boltanski and Thévenot, 2006: 159-211). Обръщайки се към изворите на класическата политическата философия, авторите защитават тезата, че този списък не е изчерпателен за всички възможни светове, а е силно обвързан и зависим от емпиричния материал на всяко изследване, който позволява да се явят и други такива. Всеки от тези редове на значимост (orders of worth) дефинира общото благо, което е в самия център на възможността за определяне или пресмятане на качеството – така всяка икономика и потребление може да се мисли като морален ред, обусловен от ценности. Прагматичната теория на Болтански и Тевно се позовава на разбирането, че всяка икономика може да се мисли през избори и действия. Схващане, което ми позволява да фокусирам изследването си в разгръщане на ценностните измерения на потреблението на занаятчийски хляб. Тази теоретична рамка дава поле за разпластяване на интерпретациите на ролята на хляба и изборите на занаятчийски хляб като форма на критика на масовите потребителски практики. **Т.е. позволява да разберем обосноваванията на критичния потребител, който прави избори в разпадналия се на марки свят, чиято критика преминава през темата за качество.** В тази връзка избраният теоретичен подход обслужва целите на изследването като дава инструментариум за разбиране на многопластовостта на темата за качество при занаятчийския хляб от потребителска гледна точка.

Дизайн и метод за регистрация на данни

В последващото изложение предлагам анализ на емпиричните данни от перспективата на прагматичната социология на Болтански и Тевно (Boltanski & Thévenot, 2006), чрез която да се разкрие многопластовостта на качеството в занаятчийския хляб. Тъй като анализът изисква „улавяне“ на обосноваванията на потребителите за техните потребителски избори, типът данни, които трябва да бъдат генерирани от емпиричното изследване са качествени. В емпиричен и непосредствено практически план, това означава да бъдат събрани разкази на потребители, в които те споделят/разказват защо потребяват/избират въпросните продукти. За това и изследването разчита предимно на полуструктурирани интервюта. От една страна, те дават възможност на респондентите свободно да разказват за предпочитанията си, от друга, все пак, темите биват по-

сочвани от изследователя, който насочва разговора, а въпросите, които задава стимулират разясняването на една или друга тема. Вторият по значимост инструмент за набирането на емпиричните данни е наблюдението. Той играе по-скоро допълваща роля, давайки допълнителна плътност на практиките, за които респондентите разказват.

В настоящия текст ще представя ценностната комплексност при дефиниране на качеството по отношение на занаятчийския хляб и доминиращите стратегии, които интервюираните използват за отсъждането му. Тези стратегии изведох аналитично като изследвах аргументацията на девет потребители на занаятчийски хляб, които открих по време на конкретното им пазаруване. След кратко наблюдение на ситуацията, всеки потенциален респондент беше поканен за кратко интервю, в което да разкаже повече за вижданията си, впечатленията и навиците си по отношение на хляба и в частност този, закупен от пекарна. Всички участници, съгласили се да бъдат интервюирани, попадат във възрастовата група 25-45г, живеят в София и имат завършено висше образование. Продължителността на всяко интервю е около 1 час, като въпросите към респондентите са базирани в 3 основни насоки: какво е за тях занаятчийския хляб, кои са неговите предимства пред масовия; какво според тях прави един хляб качествен; кои и защо са основните елементи на качеството при хляба. По време на наблюденията си документирах взаимодействията на респондентите със средата, заобикалящите ги клиенти, служителите в пекарните.

Интервютата се проведоха в периода септември 2018 – януари 2019 г. в град София. Обектите на наблюдение бяха хлебарните „Братя Хлебари“, „Слънце и Луна“ и „Хлебна Къща Гео Милев“. Спрях се на тези обекти, след като направих кратък преглед на електронните медии в търсене на пекарни, които отразяват в максимална степен тенденцията към включване на потребителя в производствения процес и превръщането на потреблението на занаятчийски хляб в събитие, кауза, социално-икономически феномен, отвъд функционалните ползи, които носи консумацията на хляб. Този първоначален преглед не целеше изследване в детайл на тяхното функциониране от производствена гледна – т.е. собственост, процеси на работа и др., а по-скоро проучване на разнообразни полета в рамките на занаятчийското течение, в които да наблюдавам потребителското поведение. Това обаче, което обединява и трите обекта са новаторския им облик и медийна популярност като пекарни от градски тип, места за производство и продажба на хляб, но и пространства за представяния и лекции, свързани с производствения процес. В допълнение този тип места имат специализация в производството на хляб със слабо познати суровини и/или методи за приготвяне

на хляб. Друга интересна тяхна черта е свързана с възпроизвеждането на знание и създаването на общност от споделящи интерес към темата. Тази им характеристика ги превръща в своеобразни хлебни къщи на знание и общностни центрове. В тях се провеждат регулярни курсове за месене и печене на хляб, които имат кулинарен, социален, и културно-образователен аспект – своеобразна среща между потребление и производство, процес, в който потребителят е въввлечен и в производството на продукта, който закупува.

Основни теоретични допускания

Причината за популяризирането на перспективата на прагматичната социология на Болтански и Тевно (Boltanski & Thévenot, 2006), може да се открие в обстоятелството, че тя дава възможност за много по-детайлно обяснение на процеса на придаването на стойност на потребяваните блага и формирането на потребителския избор. Болтански и Тевно „предлагат ‘ключ’ за разбиране на ценностите на разменящите на пазара в тяхната сложност (множественост) и ситуационна променливост“ (Славова 2016: 215). Полезността на аналитичната рамка идва от нейната ситуационна перспектива. Чрез нея действията на актьорите се изследват от гледната точка на конкретна ситуация, в чийто процес на случване социалните актьори подбират и обосновават действията си, така че да бъдат адаптирани за специфичния ѝ контекст. Това означава, че практиките и техните ефекти се разбират като оформящи се в постоянен процес на преговаряне. Затова и прагматичната социология вижда актьорите като движещи се между различните ситуации по един много по-отворен и флуиден начин, което се противопоставя на дефиницията на фиксираните диспозиции. От тази перспектива изглежда, че актьорите действат използвайки „средствата на програмата, предварително вписана в хората, независимо от ситуацията, пред която са изправени“ (Boltanski & Thévenot, 2006: 216).

Болтански и Тевно твърдят, че във всекидневния живот много от действията на индивидите се основават на изградената с времето рутина и традиционно не изискват рефлексия или обяснение. В такъв случай те действат в „режим на познатост“ (regime of familiarity) и режим „регулярно планирано действие“ (regular planned action) (Thévenot, 2006: 71-77). Въпреки това, авторите подчертават, че дори в тези ситуации хората „се стремят да извършват действията си по такъв начин, че да могат да издържат теста на обосноваването“ („seek to carry out their actions in such a way that these can stand the test of justification“) (Boltanski & Thévenot, 2006: 37). Съществуват обаче такива моменти, наречени

„критически моменти“, в които индивидите трябва да се обосноват или, с други думи, да дадат обяснение на действията си пред другите и/или пред себе си. Това са моменти, които изискват от нас да си дадем сметка за нещата, които правим. Това най-често се случва, когато между две страни възниква противоречие или дадена ситуацията не отговаря на очакванията ни. В тези критични моменти ние се опитваме критически да рефлектираме върху причините за нашите действия. Много често, в такива случаи, споделяме размишленията си с другите като форма на обяснение, описваща защо правим това, което правим (Boltanski and Thévenot, 1999). От тук, за Болтански и Тевно, обект на социологическото изследване не е социалният актьор или социалната структура, а различни прагматически ситуации (Boltanski & Thévenot, 1999), като от особен интерес са именно тези критични ситуации на несигурност, където действа и т.нар. режим на обосноваване. В този режим социалните актьорите, търсейки аргументи по отношение на действията си, реферират към разбирането си за „общо благо“, така както те го тълкуват в дадения момент и ситуация, и което се разбира като принцип, който е „висш спрямо индивидите и може да установи еквивалентност между тях“ (superior to persons and can institute equivalence among them) (Boltanski, 2012: 14).

Според Болтански и Тевно съществува обща тенденция индивидите да базират обосноваванията си върху идеи за справедливост, които следват правила на приемливост (Boltanski and Thévenot, 1999: 360), за да се придвижат от несъгласие към състояние на съгласие. Това те обясняват с т.нар. императив за обосноваване на действията (imperative to justify). За да бъде легитимно едно обосноваване, то трябва да квалифицира хора и материални неща в дадената ситуация във връзка с общопризнат морален ред (Boltanski & Thévenot, 2006: 25-42, 144-148). Не съществува обаче само един единствен универсален набор от такива конвенции, а множествени „ценностни редове“, на които може да се позоваваме в обосноваването на действията си. Стъпвайки на тази предпоставка, Болтански и Тевно разработват изследователски подход, който позволява да се „създаде изследователска стратегия в социологическото поле ... , която може да ни помогне да избягаме от избора между формален универсализъм и вид безкраен плурализъм“ (Boltanski and Thévenot, 1999: 365).

Ценностни редове и техните характеристики

Шестте ценностни реда, предложени от Болтански и Тевно, са интегрирани по различен начин във всекидневния ни живот чрез обекти, институции и социални норми. Те обаче не са статични „неща в себе си“, а са съставени от конвенции, които често се оспорват във всекидневни ситуации и са обект на трансформация и промяна. Сами по себе си редовете не са йерархизирани един спрямо друг, което означава, че в различните всекидневни ситуации един ред може да изпъкне напред за сметка на друг, но това е чисто ситуативно. Затова и в една ситуация, хипотетично, могат да участват всички редове едновременно. Конфликти могат да съществуват и вътре в един ценностен ред. Ако конфликтът в рамките на една ситуация е в пределите на един ценностен ред това означава, че страните са съгласни по отношение на критерия за оценка, но не са съгласни дали критерият е приложим/кореспондира в конкретната ситуация. Когато обаче конфликтът е между различни редове, страните не са съгласни по отношение на това кой критерий за оценка трябва да бъде използван. В такъв случай е възможно да се стигне до компромис, в който и двете страни изработват приемливи аргументи за оценка.

В емпиричния свят са възможни безкрайни комбинации от различни преплитания между отделните светове (Boltanski & Thévenot, 2006: 293-335). Актуален пример в контекста на потреблението на храна е компромисът на реда на пазара с този на близостта. Фигурата на компромис тук е идеята за доверие между участниците на пазара, върху която се изграждат алтернативните хранителни вериги, до голяма степен биоземеделието и различни форми на сертифициране (Forsell & Lankoski, 2016). В следващата част от текста, ще представя кратко обобщение на всеки един от световите, като в допълнение представям ключови въпроси, които операционализирах по отношение на разбирането на качеството на занаятчийския хляб.

Ред на вдъхновението

Болтански и Тевно представят този ред като слабо стабилизиран и дефиниран от прояви на вдъхновение и спонтанни преживявания, провокиращи емоции (възторг, страх, възхищение и т.н.). Те смятат, че този свят е ръководен от любов, страст и желание за създаване – тук се корени и общото благо, което обединява реда. Инвестирането във вдъхновението е чрез бягството от рутината и поемането на рискове в преследване на креативността. Тестът за вдъхновение е доколко субектите са

независими, уникални, гениални. Истинското вдъхновение е спонтанно или интуитивно, то е нестандартна идея, фантазия или мечта, емоция. Доказателства за вдъхновеност са приключение, пътешествие или задача по несигурни и непознати пътища. Провалът на вдъхновението се появява, когато хората се отказват от мечтите си или губят оригиналност, попаднат в рутина, трябва да „слязат обратно на земята“ и т.н.

Въпросите, които се повдигат тук, за формирането на оценка по отношение на качеството на един занаятчийски хляб: Какви естетически качества притежава хлябът?; Доставя ли удоволствие, особено вкусово преживяване? **Анализът на емпиричния материал показва, че в реда на вдъхновението потребителите аргументират представата си за качество през бягството от навика, през идеята за експериментирание, приключение. Друго отсъждане на качеството на занаятчийския хляб се отнася до желанието за преживяване на естетическа и духовна наслада.**

Ред на близостта

В света на близостта ценността зависи от това, в коя точка се намират субектите в йерархичната верига от персонални зависимости или системата от зависимости, въз основа на които субектите изграждат авторитета си. Отделните личности не могат да бъдат различени от групата, в която се намират, тъй като те се дефинират преди всичко от техния ранг или родословието си. От тази перспектива всяка социална група се формира по примера на семейството, символизирана от патриархалната фигура на бащата, основаваща се на традиции и обичаи. Това обаче не значи, че редът се свежда само до семейството. Пример за това може да бъде структурата на църквата или различни благороднически структури, изобщо всяка социално изградена йерархична система, задаваща позиции, очаквано поведение, дължимо поведение. Най-важната инвестиция в този свят е тази в хармоничните социални връзки, отплащащи се с отговорност, задължения, но и с права и сигурност на споделените очаквания. От голямо значение са семейните церемонии и официални празници. Доказателства в подкрепа на тези оценки са анекдоти, примери или случки. Разпадът на този свят преминава през загубата на взаимосвързаност – недискретност, неучтивост, хаос, предателство.

Въпросите, с които може да се оцени качеството в този ценностен ред са: Представя ли и защитава ли идеята за семейното/социалното/локалното благоденствие? Традиционно ли е? Познаваме ли лично производителя? Може ли да се вярва на продуктите/производителя? **В**

контекста на реда на близостта в аргументациите на качеството на занаятчийския хляб можем да отграничим три основни типа обосновавания – едни, свързани с традиция и носталгия; други, обусловени от естественост на процесите и суровините; и трети, свързани с дългосрочни взаимоотношения между потребител и производител.

Ред на мнението

Това е светът дефиниран от реалността на публичното мнение, любовта към себе си и нуждата от признание. Този свят е населен със звезди, забележителни личности, техните фенове или различни медиатори (журналисти, PR и т.н.). Инвестирането в този свят става чрез разкриване на личните тайни в публичното пространство. Взаимовръзките се определят чрез това да бъдеш признат, чрез придобиването на статут на знаменитост и влиянието върху общественото мнение. Тестът за ценността на социалните актьори в този свят е степента на присъствието им в публичното пространство. Оценките се поставят от общественото мнение, като примери за това са рейтинги, изследвания на общественото мнение. Излизането от света преминава през загуба на публичен образ, забрава. Редът на мнението дефинира потреблението през това колко популярно или модно е едно нещо. Оттук и концепцията за това, че качеството на една храна зависи от мнението на останалите като трета страна. Значимостта (worth) на един вид потребление и продукт се свързва с конструирането на знак, който изразява достойнството му. Това е форма на персонифициране на общата воля, както подчертават Болтански и Тевно (Boltanski, Thevenot, 2006: 99)

Връзката с реда на мнението се преценява с въпроси като: Хлябът има ли висока символна стойност? Модерен ли е? Какво казват хората за него и то кои хора? **От гледна точка на реда на мнението, несигурността по отношението на качеството на занаятчийския хляб се решава чрез популярността в публичното пространство и мнението на популярни кулинари, представители на хлебопекарни, чиито публичен образ е обект на обществено обсъждане или мода.**

Ред на пазара

Болтански и Тевно подчертават, че този ред не трябва да се бърка със сферата на икономическите взаимоотношения, която обикновено се основава поне на две основни форми на координация – пазарния и индустриалния редове. В реда на пазара действията са мотивирани от желанията на индивидите да задоволят личните си потребности. Су-

бектите чувстват нуждата да притежават редки и ценни блага, попадайки по този начин в конкуренция с останалите. В центъра на пазарния свят е задоволяването на индивидуалните желания и егоистичните интереси, а неговите основни субекти са индивидуалистичните конкуренти, които преследват богатство и лукс. Инвестициите в този свят изискват опортюнизъм и емоционална дистанция от другите. Тестовите за ценността са сключването на сделка, оценка през цена. Разрухата се асоциира най-вече чрез бедността и финансовите загуби, но авторите подчертават и ситуации, в които хората са обект на зависимост от страна на парите 'enslavement to money'. Тук потреблението се дефинира преди всичко чрез страстта на индивидите към богатата, които иска да придобият. Интересът на потребителите тук е насочен към цената като основен индикатор и за това до колко един продукт си струва или не в сравнение с друг. Въпросите, с които се оценява този ред спрямо изследваната проблематика е: хлябът струва ли си цената? Струва ли си в сравнение с други продукти?

В емпиричните данни наблюдаваме отсъствие на реда на пазара. Възможно обяснение е, че обикновено в реда на пазара, качеството се решава чрез цената и доколкото изгодно е закупуването на един продукт пред друг, но в случая със занаятчийските хлябове наблюдаваме приоритизиране на доверието пред ценността на пазара, т.е. едно преструктуриране на пазарната логика, квази пазар, което повдига интересни въпроси, които предстои да бъдат обект на по-задълбочен анализ.

Ред на стандартите

Това е светът на науката, технологиите, индустрията, мерките, погълнат от ефикасност, продуктивност, измеримост и надеждност. Ценността му се измерва чрез контрол върху производството с цел продуктивност, ефикасност. Главните субекти са квалифицирани специалисти и йерархична организация; обектите са инструментите и средствата за работа, като те са основаната на този свят. Инвестирането тук включва отдаденост на прогреса и развитието. Тестовите за ценността са подготовката и внедряването на проект, ефективното функциониране, високи стойности на работа и т.н. Светът на стандартите е застрашен, когато инструменталните действия водят до третирането на хората като неща. Обектите на потреблението тук се виждат като изградени от хранителни вещества, витамини, минерали, протеини, въглехидрати и др., което позволява рационализиране на храненето. В изследванията на храненето редът на стандартите се свързва най-вече с различни форми на сертифициране,

основани на определени научни или технологични стандарти. Но също така и до каква степен даден продукт може да позволи рационално поддържане на домакинството или диета например.

Въпросите за оценка спрямо изследваната проблематика са: Купуването на хляба рационално ли е по отношение на конкретни цели? Отговаря ли на посочените хранителни вещества на етикета? Сертифициран ли е? **Емпиричният материал показва липса на аргументи в рамките на реда на стандартите. Възможно обяснение е обстоятелството, че занаятчийството се свързва основно с ръчното приготвяне, което обуславя липсата на общи и обективни стандарти, наложени чрез инструментално основани научни и технологични тестове, проверки и сертификати, които са характерни за света на стандартите.**

Ред на колектива

Светът на колектива е вкоренен в колективната или общата воля, която може да води до създаването на социални движения и действия. Ценността се отнася до репрезентирането на волята на колектива, който действа като един. Социалните актьори (субекти) са естествено отдадени на политиката, гражданските права и колективните субекти. Инвестициите в този свят преминават през отказ от личните или частните интереси за сметка на колективните. Тестовите се осъществяват през демонстрация на колективна воля за справедлива кауза. Оценката се осъществява чрез гласуване, най-вече на избори, колективна мобилизация, а доказателствата са неща като правен статут и правила. Редът на колектива се свързва преди всичко с това до каква степен потреблението допринася за колективното благоденствие. Тук потребителят пренебрегва собствените си егоистични цели и желания, и избира да потребява алтруистично, допринасяйки за общото благо.

Въпросите за оценка на качеството на такъв тип продукти могат да бъдат: Хлябът допринася ли за благоденствието на колектива/природа/публично здраве? **В аргументациите на избора на занаятчийски хляб, потребителите използват отсъждания в рамките на реда на колектива посредством определяне на качеството чрез отдадеността на общността и общото благосъстояние или с други думи казано потребление на продукти с ефект върху обществото и природата. Тук например могат да бъдат наблюдавани обосновавания за качество, които са свързани с произхода на съставките (често от биологично производство) или „справедливата търговия“ (Fair Trade), която не ощетява общността или природата.**

Анализ на светове на качеството в потреблението на „занаятчийски“ хляб – анализ на изследваните случаи в България

В следващата част на статията ще представя кратък анализ на обосноваването на потреблението на занаятчийски хлябове. От емпиричната работа стана ясно, че хората аргументират по различен начин потреблението си, т.е. има множественост по отношение на отсъждането на потребителските избори на един на пръв поглед базисен хранителен продукт какъвто е хляба. Оказва се, че при по-детайлно проучване, потреблението му не изглежда така стабилно и предполага различно обосноваване на потребителските избори, отиващи отвъд аргументацията за типологизираното потребление на нишови продукти. Анализът на данните говори, че потреблението на занаятчийски хляб основно черпи легитимност от редовете на близостта и вдъхновението. Наблюдаваме и аргументации в реда на колектива и този на мнението.

От потребителска гледна точка, липсва уеднаквена терминология за това как се нарича хляба, закупен от пекарна, т.е. какво точно означава и как се нарича „занаятчийския“ хляб. От потребителска гледна точка, занаятчийският хляб може да бъде разделен на три основни подкатегории – първият е този, който е замесен на ръка, произведен в традиционни фурни, възплъщавайки класическата представа за хляб от фурна с фокус върху традиционния процес и рецепти; вторият е този, който изпъква с нетрадиционни за българския пазар съставки (различни семена, лимец и други) и който често е обвързан с идеята за здравословност на произведения продукт от естествени или считани за по-полезни съставки; и третият е този, който се отличава с преживяването около неговото производство и потребление – произведен е чрез осъвременени традиционни похвати, стъпвайки на идеята за ръчното производство, но и придавайки ѝ различен облик чрез възможността за включване на потребителя в производствения процес или събитията, които се организират в тези пекарни. Това, което отличава като цяло занаятчийския хляб от индустриалния е: качеството на съставките, характерното бавно печене, процесът на приготвяне, който се отличава с особено внимание и грижа, както и продукцията в малки количества за прясна консумация. Интересен дебат, който се повдига по отношение на аргументирането на качеството и обосноваването на потреблението на занаятчийски хляб се отнася до разликата между занаятчийския хляб, този от пекарна и домашния такъв. Оказва се, че няма еднозначен отговор на този въпрос, но този текст няма да анализира по същество темата. Това, по което интервюираните достигат до консенсус е за мно-

гообразието от видове хляб, което може да бъде намерено. Този аспект може да бъде обвързан с реда на мнението, тъй като често бива съотнасян с ефекта на модните течения, а също и подкрепян от мнения на популярни личности по отношение на здравословни ползи на съответните видове хляб или суровините, които се използват. *„Едно предполагаемо спасение за „природосъобразен хляб“ би била ферментацията му с квас. Това е и виждането, което казват по време на събитията си от Слънце и Луна, съобразявайки се общите здравословни принципи“* (Лора, 35г, София). Парадоксално, едновременно с желанието за принадлежност и свързаност, потребителите използват символиката на този вид потребление, за да се индивидуализират, изграждайки отличаваща се идентичност. От тук идва и усещането, че потреблението на занаятчийски хляб е свързано с вид субкултура и мода. *„Хората гледат с други очи на хляба. Вече го има в много видове, екземпляри. С добавки, без добавки, но това вече е вид глезотия. Вече и в хляба има ниво, лукс и в този лукс сегмент предлагат 100 вида хлябове“* (Златина, 44г, София).

Светът на вдъхновението в отсъждането на качеството на занаятчийски хляб. Връзката между качество и естетическа наслада

Да вземем например Петър, адвокат по образование и с интереси съсредоточени предимно в сферата на технологиите. В следващия цитат можем да забележим, че Петър използва аргументация свързана с реда на вдъхновението, за да дефинира потреблението си. *„Формата трябва да бъде кръгла или така наречената правоъгълна хлебовидна форма, а ароматът винаги е наситен. То затова в големите ресторанти или дори в хубавите магазини, където произвеждат хляб, винаги мирише и ухае на прясно изпечен хляб. Това кара клиента, тоест нас, да искаме да си го купим. Хлябът е част от нашия бит от нашите вкусови рецептори“* (Петър, 32г, София). За Петър потреблението на хляб е не само като вкусово, но и духовно преживяване. Удоволствието, което доставя консумацията на занаятчийския хляб, е един от най-важните индикатори свързани с реда на вдъхновението. В аргументациите на този свят откриваме ценности, свързани с приоритизиране на **индивидуалното преживяване на сетивата** – естетическата наслада, физическо удоволствие и наслада, стимулирани от богатството на вкусовите му характеристики. *„Коричката, хрупкава и не е чак толкова мекичък като гъба, и леко по-твърд седи. Когато видим хляб, който е в хартиена опаковка, а не в найлонова, определено повече вдъхва до-*

верие на качествен хляб. Миризмата на самия хляб. Колкото е по-индустриална формата му, тоест направена по калъп, толкова хляба, лично на мен, не ми вдъхва доверие. Предпочитам хляб, който да не е с перфектната форма, даже леко недодялан, тъй като предполагам, че вкуса и аромата ще е много по-хубав“ (Петър, 32г, София). Изглежда, че най-важния критерии, който Петър използва, за да оцени обекта, субектите и действията си в ситуацията на потребление на занаятчийски хляб, е насладата. В този режим на обосноваване един занаятчийски хляб е качествен, ако носи удоволствие на сетивата, провокира зрителните, вкусовите, обонятелните рецептори.

Майсторът-хлебар – фигурата на компромис между реда на вдъхновението и реда на близостта

В същото време обаче при обосноваванията на Петър виждаме пример за анти-пазарно, противопоставящо се на масовостта, потребителско поведение, при което **доверието се създава от съждението за различност от индустриалния облик**. Става въпрос за естетическата наслада от аромата, вкуса, но и **естетическите качества като доказателства за оразличаване от масовото производство и следователно белег на качество**. Представата за качество се оформя като контрапункт на масовото, индустриалното и пазарното производство на хляб – това на стандартизацията и паричните транзакции, където качеството до голяма степен е синоним на еднаквост. Липсата на стандарт, уникалността, дори и в известна степен недодялаността се смятат за признак на качество, тъй като излизат отвъд анонимността и преминават към лично взаимоотношение със занаятчията и неговия продукт.

Макар че Петър дефинира собственото си потребление чрез реда на вдъхновението, той определя занаятчийските хлябове по различен начин. От една страна, обосновава потребителския си избор през стремежа към естетическа наслада, а от друга страна, подчертава, че **уникалността на занаятчийския продукт се дължи на особен поколенчески опит**. В тази точка редът на близостта и редът вдъхновението се сливат в занаятчийското производство и фигурата на майстора-занаятчия (майстора-хлебар). *„Хлябът по природа е занаятчийски. Тоест свързан със занаятите. Преди време хлебарите са били най-тачените хора в селата. Те са правили основно изхранването на селата и градовете. Навремето дядо ми е бил хлебар и ми е разказвал как сутрин е ставал много рано да направи хляб за хората в селото, защото няма кой друг да им го направи освен хлебаря. Това е част от старите занаяти. Днес го откривам в пекарните. Те са си занаятчийски, те правят*

занаятчийски хляб, защото са малки и правят хляба с любов и удоволствие“ (Петър, 32г, София). Затова и не е случайно, че от неговата перспектива занаятчийските хлябове могат да се дефинират през тяхната уникалност, занаятчийски по своя характер обекти, продукти на специфична майсторска традиция, създадени с любов и базирани на поколенчески опит. „Хлябът е като дете за всеки, който го приготвя. В него има нещо много чисто, детето е непорочно, чисто. По душа, така че хлябът и той също трябва да бъде с тези качества и свойства“ (Петър, 32г, София). Петър изтъква, че занаятчийският хляб като продукт трябва да интегрира в себе си уважение, отговорност към хората, които са го създали. Както Болтански отбелязва, важен индикатор, характерен за реда на близостта, който откриваме и тук, е свързан със социалната структура и нейното поддържане. В отсъждането на Петър, субектите са част от йерархична структура, а оценката на реда на близостта се случват през лични истории, случки и разкази предавани лице в лице. Индикатор, че майсторът-хлебар е фигура на компромис между реда на близостта и този на вдъхновението е, че в обосноваванията на Петър, откриваме особена емоционална ангажираност и въвличеност на занаятчията, в процеса на създаване, която обвързва фигурата със света на вдъхновението най-вече заради страстта, която Петър споделя, че те влагат в работата си. Така редът на вдъхновението постига своето състояние на значимост чрез спонтанността и емоциите, и влиза в компромис с реда на близостта по отношение на йерархичната подредба на социалните статуси.

От една страна, по принцип, занаятчийството бива свързвано със страст, любов, отдаденост и знание, а от друга, конкретизирането на специфичното занаятчийско занимание (произвеждане на хляб) добавя към общата представа и допълнително пазарно изискване/обстоятелство – ниска трайност. Именно за това, хлябовете, които се продават в пекарните се възприемат като по-качествени от гледна точка на краткото им присъствие на стелажа. „При тях качеството е по-добро отколкото при големите хлебозаводи и масовия хляб – влагат повече любов, чувство, емоция в направата на хляба, защото знаят, че не могат да произведат много и не могат да го задържат много този хляб, **те трябва да го продадат същия ден. И ако не е хубав и качествен, той няма да се продаде**“ (Петър, 32г, София).

Светът на близостта. в отсъждането на качеството на занаятчийски хляб. Връзката между качество и носталгия

В обосноваванията на Петър виждаме и друга среща между реда на вдъхновението и този на близостта във фигурата на **топлото, уютното огнище**, което вдъхновява, кара ни да мечтаем за отминали времена, припомня ни истории и ни свързва с поколенията преди нас. *„Аз предпочитам този, който е печен на пещ, има коричка като на тези от едно време хлябовете. Все пак той трябва да внася уют, да напомня за огън, пещ, за времето, когато бяхме малки“* (Петър, 32г, София). В ценностното обосноваване на неговото потребление виждаме аргументи, които се отнасят до самото пространство на пекарната. Тя е описана като малка, семейна, уютна, което му носи усещане за заедност, задружност, хармония. В контраст на това виждане е разбирането за индустриалното производство и хранителните вериги като мащабни, анонимизирани, технологични. И тук ясно се вижда противопоставянето на двата края на една мислена линия „минало и сегашно време“, придружена с чувство на носталгия по предишни времена. В тази връзка Петър аргументира потреблението си на занаятчийски хляб като част от света на близостта през фокусирането върху естествените, истинските неща, онези от „едно време“, което служи за аргументация на качество. *„Качественият хляб за мене е хлябът, който е от био продукти, като от едно време или по повече натурални продукти и няма добавени примеси, набухватели и химия. Разликата между качествен и некачествен хляб, според мен, е в начина на приготвяне и самата технология, която използват, както и продуктите“* (Петър, 32г, София).

Световите на близостта и на колектива в отсъждането на качеството на занаятчийски хляб. Връзката между качество и личните взаимоотношения в света на близостта

Ключово понятие, което използват респондентите при дефинирането на занаятчийските хлябове, е доверие чрез лични взаимоотношения и общуване. Ще представя по-подробно примера на Лора, инструктор по аеробика. Тя разказва за качествената трансформация и ценностната промяна, която преживява след като решава да лекува здравословен проблем чрез смяна на режима си на хранене, което я води към проблематизиране на темата за качеството във всички житейски аспекти. Става ясно, че Лора търси сигурност по отношение на качеството на продуктите, които консумира. Едновременно с това изпитва неувереност в дългите вериги на производство на масовите продукти заради

самата мащабност на процесите, технологиите и пътя до потребителя. „Естествените“, занаятчийските храни, нишовите био продукти и тези с особен географски произход се свързват с усещане за благонадеждност, доверие и природосъобразност. Лора използва аргументация за връзката с произхода и географската им определеност в обосноваването на потреблението си. „*За съжаление качеството е размито понятие, наложено от различни нормативи и наредби в различните държави, продиктувано от корпоративни интереси основно. За мен е много по-качествено и естествено да си взема домат от някоя баба. Всички храни, минали през преработка, като чипс, кола, вафли, шоколад и т.н., са с почти липсваща биологична стойност/ползност за човешкия организъм, така че дори няма смисъл да им слагам етикет „качествен продукт.“ Тук единствено бих обърнала внимание на суровите барчета, суровия шоколад, суровия мед, кафето fair trade, защото са със съставки, които са минимално третирани чрез температура, обработка, и евентуално химически препарати. За това и при хляба ми е важно да познавам откъде идва, дори кой го прави, приготвя, какви съставки съдържа*“ (Лора, 35г, София).

Съществена връзка, която прави Лора, при дефинирането на занаятчийския хляб е тази между качеството и личните взаимоотношения. Тесните връзки с производителите се оказват важен фактор за високо оценяване на занаятчийския хляб. Тази нагласа е в синхрон със забелязаната по-обща нагласа към водене на качествен начин на живот, изчистеността от ненужното и фокусиране върху желания начин на живот. „*Иска ми се да си създам по-минималистичен начин на живот и да не трупам материални неща. Искам да се отърва от всичко, което не използвам и да го даря на хора, които имат нужда от дрехи, чаши, чинии и т.н. По-малко, но качествена/истинска храна, отколкото много и нискокачествена. Така и с хляба, да си направя един, но аз да си го направя или да го купя от малка пекарна, **на онези двамата хлебари, които си ги знам, също е вариант***“ (Лора, 35г, София). Лора поставя на преден план личните взаимоотношенията със занаятчията (майстора-хлебар) като контрапункт на безличните пазарни отношения и стандартизираното масово потребление. В подкрепа на разбирането за качествен живот е и междуличностно доверие и локалното благоденствие, които се аргументират през комбинацията на редовете на колектива и близостта. Благоденствието като аргументация в потреблението на занаятчийския хляб приема формата на подкрепа на тези, които го произвеждат. „*Етичното потребление за мен е свързано с екологичното – населението в световен мащаб консумира продуктите на големи, наложени се брандове, които използват долнокачествени изходни със-*

тавки, за които не плащат достатъчно на производителите, използват детски труд, обработвани са с всевъзможни химикали, използват гмо семена, замърсяват водата, не реминализират почвите и пр. *Предпочитам шоколада на Bio Benjanissimo пред Милка. Същото е и с хляба. Подкрепям малките производители и пекарни*“ (Лора, 35г, София). Лора свързва личните взаимоотношения с реда на колектива като се позова на големи колективни общности. В така създадения диалог между двата реда на обосноваване, хлябът се явява фигура на компромис между личните взаимоотношения и колектива. Личните взаимоотношения са един от най-важните индикатори, свързани с реда на близостта. Ако използваме терминологията на Болтански и Тевно можем да кажем, че висшия общ принцип, който определя отношението на Лора към занаятчийските хлябове е близостта. И все пак състоянието на значимост за Лора е свързано с репрезентирането на колектива, т.е. социалното благоденствие като ценност, което да придаде значимост на реда на близостта. С други думи, в обосноваванията на Лора изглежда, че има необходимост от компромис между редове на значимост в отсъждането на качеството на хляба. Такава фигура на компромис се явяват хенд-мейд фестивалите. Те се оказва, че притежават степен на значение и ценност, тъй като реферират към общите принципи на колективен дух, подкрепя на общността и възпроизвеждане на лични взаимоотношения с даден колектив, за чието благополучие потребителят е загрижен. „*По време на хенд-мейд фестивали се опитвам да подкрепя твореца или занаятчията хлебар. Вярвам, че на тези хора е важно да им се помогне, да си поговорим с тях и да ги мотивираш да продължат със занаята, че хич не е лесно. Може и да не използвам продукта и да го подаря или взема за приятел, но това действие го приемам като **малка инвестиция за едно добро**, което може да стигне до повече хора някой ден*“ (Лора, 35г, София). Лора разкрива желанието ѝ за свързаност, личен контакт и принадлежност. В обосноваванията на Лора откриваме и това, за което Болтански и Тевно представят като инвестиция в света на колектива, а именно отказа от личните интереси за сметка на колективните, които биват тествани през демонстрация на колективна воля и за справедлива кауза.

Използвайки граматиката на реда на близостта, Лора обяснява потреблението си на занаятчийски хляб чрез подчертаването на социалните връзки и социалната структура. В разказът ѝ изпъква фигурата на „**майстора-хлебар**“, който влага умения и опит. Фигурата на майсторът-хлебар, често е събирателен образ на доверието, традицията и тесните връзки, които могат да бъдат създадени с производителите на хляб. От друга страна обаче майсторът е и „творец“, който тя би иска-

ла да подкрепи. Обстоятелство, което говори за включване и на реда на вдъхновението в оценката на образа на майстора-хлебар. „*Като цяло купуването на занаятчийски стоки го свързвам с любов. Някой си е направил труда да сътвори нещо със **собствените си ръце** поради различна лична първопричина (здравословна, екологична, загриженост и др.) и да ти я предложи. Малко по-високата цена си заслужава*“ (Лора, 35г, София).

От друга страна, за Лора, създаването на лични отношения с производителите е инструмент за снабдяване с необходимата детайлна и конкретна **информация относно хранителните вещества** и техните стойности, съдържащи се в един занаятчийски хляб. Фактор от особена важност, когато става въпрос за поддържане на нейната определена **диета и режим на хранене, и аргумент в подкрепа на неговата автентичност, т.е. изчистеност на състава**. „*Искам да е направен от нискогъглекхидратни и противовъзпалителни съставки, да има полза за организма. Ако купувам безглутенов хляб навън, човекът срещу мен бива подложен на дълъг разпит, за да съм убедена в качествата*“ (Лора, 35г, София).

В обосноваванията на Лора съществува връзка между интереса към култура и изкуство, и нуждата от себеизразяване, които се претворяват в образа на украшения, козметика или предмети за дома. Ръководена от страст към кулинарията, Лора аргументира качеството на хляба през страстта за неговото производство или сервиране в домашни условия. „*Обичам готвенето, правенето на хляб вкъщи, избора на продукти и контактуването с малки производители. Приготвянето на храна е изкуство – да си намериш истински съставки, да се вдъхновиш, да усещаш с рецепторите си магията на всички използвани съставки. Същото важи и за хляба – всеки път за мен е изживяване правенето му, вид хоби. Страшно обичам да експериментирам с рецепти и да си снимам резултатите след това, така че правя питки, wraps, кето хлебчета и подобни*“ (Лора, 35г, София). Тук домашно произведеният хляб е метафора за **подхранване на духа и интелекта**, но също така и форма на персонализиране, отговор и претворяване на индивидуалните потребности. От друга страна, става ясно, че Лора изпитва несигурност по отношение на възможността да отделя необходимото количество време за приготвянето на хляб в домашни условия. Така спестяването на време се оказва друг тип аргументация по отношение на потреблението на занаятчийски хляб и в този смисъл, по отношение на качеството си, той се превръща в добра алтернатива на домашния, или един „не-домашен домашен хляб“ „*Купувам от Слънце/луна хляб от елда с квас, тъй като правенето му отнема много часове. Но със сигурност ще стигна до момента, в който и сама ще си го приготвям*“ (Лора, 35г, София).

Световите на близостта и вдъхновението в отсъждането на качеството на занаятчийски хляб. Връзката между качество и традиция.

Темата за традициите, свързани с консумирането на хляба и ролята му на българската трапеза, е силно застъпена в ценностното отсъждане на качеството на занаятчийския хляб в аргументацията на Златина. Златина е на 44г, омъжена, с две деца, работи в сферата на търговията с обувки, а основното ѝ занимание през свободното време е градинарството, отглежда стайни растения. Откриваме я в Хлебна Къща Гео Милев да общува с хлебарите и да обсъжда посещението си на семинар за приготвяне на хляб с квас. Много важен елемент от нейното аргументиране на качеството на занаятчийския хляб в рамките на света на близостта е свързан с обстоятелството, че потреблението му е обвързано със социалната група, традицията или ритуала. Например, тя говори за механизми за предаването на **семеини или религиозни рецепти** за приготвянето на хляб, които се възприемат като дълг, отвъд индивидуалните или рационални желания на индивида. *„Хлябът за мен е нещо велико. Една личност трябва да уважава хляба и след това себе си, защото хлябът е над всичко. Всичко е свързано с хляб по-стари български традиции. Било сватба, било посрещане на булка, било посрещане на гости, било погребение, абсолютно всичко се свежда до хляба. И тук не говорим за този хляб от супермаркета, а точно ръчно и домашно направен“* (Златина, 44г, София). За нея такъв хляб се утвърждава чрез доверие, лични взаимоотношения. Оценява се, когато е приготвен лично, като подарък или по някакъв празничен повод. **Когато взаимоотношенията между потребител и производител се осъществяват чрез преки контакти, лице в лице, тогава можем да говорим за легитимно за потребителите използване на понятието домашен хляб макар и същия да е създаден в недомашни условия.**

Уникалността на занаятчийския хляб до голяма степен се дължи на **особен поколенчески опит**. *„За празници майка ми приготвя погача, тутманик, питка. Празник без погача не е. Българска традиция, която си спазваме. Аз не мога да я правя като нея, но се уча“* (Златина, 44г, София). Отвъд образа на майката, често в разказите и обосноваванията на Златина откриваме и фигурата на бабата. Бабата, която меси хляб, отправя мисълта към мечта по домашен бит и близост, отново символ на качество и доверие, точно като този на майката, която замесва и пече по традиционна рецепта своя хляб. Тези два образа за Златина са основни в конструирането на качество по отношение на занаятчийския хляб и хляба въобще.

В аргументацията ѝ за качество виждаме Златина да подчертава прилагането на **традиционни рецепти**, влагането на **естествени суровини**. „Трябва задължително да няма примеси на брашното. Да е винаги само един тип брашно и всичките му съставки да бъдат добре дозирани, за да стане прекрасният хляб. Ако е пшеничен да е хлябна пшеница, а не фуражна“ (Златина, 44г, София). Златина използва реда на близостта през идеята за естественост на съставките, за да изработи форма на качествен живот. В допълнение се изтъкват именно качествата на самото месене като процес – **ръчно, с внимание, грижа и търпение**, които отново бихме могли да тълкуваме като индикатори за отсъждане на качеството на занаятчийския хляб в реда на близостта. В това обосноваване откриваме хлябът да черпи качеството си от ритуала на приготвянето, общото хранене и практикуването на обичай. „Интересното при хляба е, че той е застъпен изцяло в бита на българина и в религията. Ако посрещаш гости с какво ги посрещаш – с хляб и сол, погача с мед. Всъщност, в религията хлябът символизира плътта на Христос, а виното неговата кръв. Затова се казва, че хлябът и виното са двете най-важни неща“ (Златина, 44г, София). В днешни дни обаче Златина твърди, че хлябът не е само за наяддане, нито е само свързан със специални празници и ритуали. Многообразието от методи на приготвяне, суровини и развита кулинаруя предполагат създаването на един многолик облик на хляба днес и появата на видове, които се свързват с лукс, елитарност и специалност. „Навремето, за да съществува човек, е било важно да има хляб като съпоставката в съвременния свят хлябът може и да бъде и лукс и той остава. Сега вече с тези хипермаркети и тази индустрия хляб човек може да си намери навсякъде и зависимост от бюджета си може да се намери абсолютно всякакъв хляб“ (Златина, 44г, София). Златина споделя, че могат да бъдат открити занаятчийски хлябове, които са свързани с престижен и утвърден образ, притежават награди, популярност заради публичното си представяне по време на събития в съответните пекарни. Това обстоятелство е индикатор за отнасяне към света на мнението, представен от Болтански и Тевно. Връзката с реда на мнението е допълнително обоснована през **висока символна стойност и дори модерност** на някои занаятчийски хлябове или дори самите пространства на някои пекарни. „Изглеждат много интересно. Черни стени или дървени дъски, младежки“ (Златина, 44г, София). В аргументацията на Златина откриваме, нейната позиция, че през последните години лимецът (вид пшеница) е много популярен, а и на почит за нейната трапеза. Т.е. по думите на Болтански, можем да кажем, че придобива състояние на висока значимост. Тя споделя виждането си, че това е древна българска

зърнена култура, възплъщаваща в себе си традиция и история, и я обвързва с особена хранителна стойност и здравословна полза. На базата на така представеното състояние на значимост, Златина започва да съотнася останалите видове зърнени култури с него, за да определят мястото им в реда на близостта. *„Навремето разнообразието от хляба стига до хляба от пекарната, единствена за селото, или хляба който ти ще си замесиш с зърнените култури които ти си отгледал в твоя район. Което прави три-четири максимум до пет вида хлябове в живота на един човек“* (Златина, 44г, София). И тук светът на близостта, ценността на традицията и естествените съставки влизат в компромис с отсъжденията за наслада на сетивата в рамките на света на вдъхновението. Фигурата, която свързва тези два свята, е месенето на хляб в специализирани пекарни, в които **потребителят е включен в процеса на производство**. Самият процес се случва под вещото ръководство на майстор-хлебар, суровините имат естествен характер, а направата на хляба е изпълнена с много наслада, емоции и приключение. Ценностната аргументация на тази страст на приготвяне на хляб, под зоркото око на вещи хлебари, се асоциира с реда на вдъхновението и се свързва с ценностното отсъждане на правенето на хляб като възможност да експериментираш, създавайки сам хляб, докато поддържаш непосредствена връзка с майстора пекар. *„Ние винаги обичаме да експериментираме. Хляб с маслини, хляб с лук, с чесън, със стафиди, сладък хляб също така. Колкото вида брашно видиш, толкова хляб може да има, хляба може да бъде винаги различен от различното брашно“* (Златина, 44г, София). Така приготвянето на хляб се мисли като възможност за общуване, предаване на ценна информация за суровините, опит за работа с продукта, вдъхновение и страст за правене на традиционен или авторски ръчен хляб.

Друг компромис между реда на близостта и този на вдъхновението виждаме във фигурата на сервирането на хляба на трапезата. *„А тази вечер си взех селски хляб, ръчно месен. Вътре с чушки. Ще го нарежа на тънки филийки ще го препека на фурна. Става като шедьовър. На дъска нарязана, с масълцето, с чесънчето“* (Златина, 44г, София). В тази фигура виждаме подчертано значението на емоциите, които събуждат у консумирация – вълнението, спонтанността, склонността да се експериментира, подчертаната **креативност и вдъхновение**, с които се сервира хляба. Едновременно с това отграничаваме желанието за обединяване на семейството около трапезата през избора на ръчно приготвени продукти, носещи духа на традицията.

Заклучение

Настоящата статия имаше за цел да покаже многопластовостта на темата за качеството в потреблението на занаятчийския хляб. Това се прави чрез анализ на потребителската ситуация на занаятчийски хляб, в която потребителите избират хляб от специализирани хлебарници (пекарни), в които се продава и/или произвежда такъв. Събраният емпиричен материал е анализиран от перспективата на прагматичната социология на Болтански и Тевно (Boltanski & Thévenot, 2006). Прагматичната теория на Болтански и Тевно вижда потреблението като е комплекс от ценности, които са различни във всяка една ситуация и са ориентирани към различни ценностни редове, които не могат да бъдат сведени само до цена. Т.е. зад избора на един продукт можем да открием многообразие от ценностни конфигурации, не само икономически, а и социално обусловени. Изборът на теоретична рамка цели да разкрие многопластовостта на темата за качеството в разбирането на занаятчийския хляб. Иначе казано, разбирането на многообразието на потребителските ценности се отнася до различните начини, по които потребителите обосновават избора си на занаятчийските хлябове и различните социални аспекти, свързани с тяхното потребление. Т.е. това касае процеса на формиране на нови социални взаимоотношения, свързани със съвременните форми на потребление и възраждането на занаятчийството (контрапазарни и анти-индустриални практики). **В тази връзка изследването показва разпластяване на аргументите, които стоят за избора на занаятчийски хляб.** Тази микро перспектива ни дава възможност да разберем, че потреблението, което традиционно се мисли като икономическа категория, в която властва предимно рационалния избор, на практика е изпълнена с множество пластове социални взаимоотношения.

Фрагментаризацията и диференциацията в потреблението и обосноваването му в ценностно-прагматически план (Boltanski, Thévenot, 2006) има все по-голяма връзка с историческата и социално-културната дефиниция на ситуацията на потребление от страна на потребяващите, отколкото с рационалния икономическите избор (Stamer, 2018). Направеният анализ на потребление на занаятчийски хляб кореспондира с хипотезата, че съществува своеобразно изместване на потребителския интерес от „масовите“ стоки и повишено търсене на „изключителни“ продукти (Boltanski & Esquerre, 2016: 34). Според Болтански и Ескер сме свидетели на поява на множество микро светове на взаимодействия, в чиято диалектика и обективизиране се заражда и стойността на продуктите. Разбирането на тези светове ще ни даде възможност за из-

следване на новите постиндустриални форми на създаване на стойност („enrichment“) чрез потребление (Boltanski, 2014). Настоящото изследване не би могло да покаже какви са мащабите на разпространението на този феномен, но би могло да бъде добра основа за разбирането на стоящите зад него ценности. **Потреблението на нишови, неиндустриални, занаятчийски продукти до значителна степен се вижда от потребителите и като форма на критика на масовите потребителски практики.** В емпиричния материал се открие потребителската критика – обосноваванията на избори в разпадналия се на марки свят, които преминават през темата за качество.

В аргументацията на потреблението на занаятчийски хлябове, интервюираните от мен поставят на преден план личните взаимоотношения със занаятчиите (майстора-хлебар) като контрапункт на безличните пазарни отношения и стандартизираното масово потребление. Изглежда, че с това потребителите се опитват да вдъхнат нов живот на занаятчийските фурни от миналото, отличаващи се с преки отношения, висока степен на доверие и лоялност. Именно затова, в центъра на наратива за занаятчийски хляб стои редът на близостта, с който най-често редовете на вдъхновението и този на колектива влизат в компромис. **Най-важният пласт се отнася до доминиращото желание за свързаност, споделяне и принадлежност, които от една страна могат да уплътнят със съдържание фрагментирания модерен начин на живот на респондентите** (Зимел, 2014:36), преодолявайки чувството за социална изолираност и самота в градската среда. Парадоксално, едновременно с желанието за принадлежност и свързаност, потребителите използват символиката на този вид потребление, за да се индивидуализират, изграждайки отличаваща се идентичност. Оттук идва и усещането, че потреблението на занаятчийски хляб е свързано с вид субкултура и мода. **Друг важен пласт в аргументацията на потребителите е свързан с реда на вдъхновението през провокацията на сетивата и изкуството като среда, в която полагаме произведенията на този ръчен труд.** За него се говори като за изкуство, призвание, хоби, където всеки елемент от хляба се подбира внимателно и е извор на вдъхновение. Занаятчийският хляб може да се мисли като експеримент, където ключова роля имат сетивата и рецепторите, а не стомаха. **Третият значим пласт, който откривам в аргументациите е този на колектива през идеята за благоденствие на общността, подкрепа на локалното производство и грижа за природата в по-широк контекст.** Изследването потвърди разбирането, че няма единна дефиниция за качество. Различните форми на обосноваване използват различна дефиниция за качество. Това, което обаче стои в основата на разбира-

нето за качество при занаятчийския хляб, са личните взаимоотношения в реда на близостта. За потребителите те са видими през следните индикатори – ръчно производство с характерен майсторски отпечатък, проследим произход на съставките, малък като мащаб производител, с който можем да имаме и/или поддържае контакт.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Зимел, Г. 2014. *Фрагментираният характер на живота*. София: ИК „Критика и хуманизъм“.

Петров, П., Петрова, П. 2018. *Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация*. София: ИК „Гутенберг“.

Стоева, С., Славова, П., Пикард, Д., Георгиева, З. 2016. *Биологичното земеделие в България (1990-2012). Социологически интерпретации*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Barham, E. 2002. “Towards a theory of values-based labeling”, In: *Agriculture and Human Values*, 19 (4), 349-360.

Barbera, F., Audifredi, S. 2012. “In pursuit of quality: the institutional change of wineproduction market in Piedmont”, In: *Sociologia Ruralis*, 52 (3), 311-331.

Boltanski, L. & Thévenot, L. 2006. *On justification. Economies of worth*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Boltanski, L. & Thévenot, L. 1999. “The sociology of critical capacity”, In: *European Journal of Social Theory*, 2(3), 359-378.

Boltanski, L. & Chiapello, E. 2005. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.

Boltanski, L. & Thévenot, L. 2006. *On justification: The economies of worth*. Cambridge: Polity.

Boltanski, L. 2011. *On critique: A sociology of emancipation*. Cambridge: Polity.

Boltanski L. & Esquerre A. 2016, „The Economic Life of Things“, In: *New Left Review* (98): 31-54.

Callon, M., C. Méadel and V. Rabeharisoa 2002. “The economy of qualities”, In: *Economy and Society*, 31 (2) pp. 194–217

Campbell, C. 2005. “The Craft Consumer”, In: *Journal of Consumer Culture*, Vol. 5(1), 23-42.

Food and Agriculture Organization of the United Nations 1998. FAOSTAT Statistical Database.

Forsell, S., Lankoski, L. 2016. *Navigating the tensions and agreements in alternative food and sustainability: a convention theoretical perspective on alternative food retail*. Springer Science+Business Media Dordrecht. 2015 Fourth Congress, June 11-12, 2015, Ancona.

Ponte, S. 2016. Convention theory in the Anglophone agro-food literature: Past, present and future, In: *Journal of Rural Studies*, 44 (2016), 12-23.

Sennett, R. 2008. *The Craftsman*. New Haven & London: Yale University Press.

Stamer, N. 2018. “Moral conventions in food consumption and their relationship to consumers’ social background”, In: *Journal of Consumer Culture*, 18 (1), 202-222.

Thévenot, L., M. Moody, and C. Lafaye. 2000. “Forms of valuing nature: arguments and modes of justification in French and American Environmental Disputes”, In: Lamont, M. & L. Thévenot (eds.) *Rethinking comparative cultural sociology: Repertoires of evaluation in France and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.

Thévenot, L. 2006. “Which road to follow. The moral complexity of an “equipped” humanity”, In: Law, J., Mol, A. (eds.) *Complexities: Social study of knowledge practices*. Durham and London: Duke University press.

4. Дебюти

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

ДЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ИЛИ РЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ГРИЖАТА ДЕЦАВ БЪЛГАРИЯ

СТОЯН МИХАЙЛОВ

Stoyan Mihaylov **Deinstitutionalisation of the children at risk in Bulgaria – premises and contemporary situation**

The article focuses on the raising of children outside their „biological family“, familiar as institutional care. It reviews the factors that lead to the institutionalisation of children in Bulgaria and outlines the model of supra-institutionalisation. Furthermore, the current state of the child protection system in Bulgaria is described in the context of the deinstitutionalisation efforts. Finally, the results of the deinstitutionalisation process are outlined based on the findings of several research projects.

Въведение. Работни дефиниции на детско благосъстояние, институция и деинституционализация

В тази статия ще се опитам да дам отговор на въпроса дали целенасочената официална политика на реформиране на системата за детско благосъстояние, известна като „деинституционализация“ наистина е насочена към премахване на изолацията на институционализираните деца и връщане на контрола върху живота им на тях и техните родители. Освен това ще опиша актуалното състояние на социалната система за закрила на детето в България, която се променя и реформира в резултат на деинституционализацията.

Първоначално ще въведа работни дефиниции на трите основни понятия, с които се занимава статията, а именно детско благосъстояние, институция и деинституционализация (ДИ).

Началото на дебата за това, какво представлява детското благосъстояние започва в края на миналия век. Оттогава в хуманитарната научна литература и в изследователската практика се акумулира огромно разнообразие от подходи към концептуализиране на понятието детско благосъстояние. За целите на анализа, възприемам една пределно широка дефиниция на понятието, която взема под внимание много и различни измерения на живота на детето: „Здраво и успешно индивидуално функциониране (включващо физиологични, психологически и поведенчески нива на организация), положителни социални взаимоотношения (с членове на семейството, връстници, възпитатели и общностни и обществени институции, например училища и религиозни и граждански организации) и социална екология, която осигурява безопасност (напр. свобода от междудличностно насилие, война и престъпност), човешки и граждански права, социална справедливост и участие в гражданското общество“ (Andrews et al. 2002, p.103).

По отношение на понятието институция за деца ще разберам всяка държавна, обществена, религиозна или частна организация за групов живот на 10 и повече деца, който продължава 24 часа, 7 дни в седмицата, за период над 1 месец, при който за децата се грижи професионален персонал и където според определението на Отворени врати за Европейските деца (Opening Doors for Europe's Children) преобладава институционалната култура, т.е.:

- Децата са изолирани от общността и са задължени да живеят заедно;
- Децата и техните родители нямат достатъчен контрол върху живота на децата и върху решенията, които ги засягат;
- Изискванията на институцията имат предимство пред индивидуалните нужди на детето.“ (Opening Doors for Europe's Children, 2018, 9)

Като работна дефиниция за деинституционализация, ще използвам определението на УНИЦЕФ: „Целият процес на планиране, трансформиране, съкращаване и/или закриване на резидентните институции, като в същото време се създава разнообразие от други услуги за отглеждане на децата, регулирани от стандарти, основани на правата им и ориентирани към резултатите“ (UNICEF, 2010, 52).

Съвременната системата за закрила на детето в България се създава и развива чрез снемане на напрежението между институционалната система за отглеждане на деца и усилията за нейното разграждане с цел повишаване на детското благосъстояние. Нейното състояние в момента се корени в генезиса и развитието на институционалната система за държавна грижа от епохата на социализма.

Развитие на институционалната система за детска грижа в България

1. Възникване и развитие

Целенасочената и ръководена от държавата институционализация на грижата за деца в България датира от 50-те и 60-те години на миналия век, когато започва процесът на изграждане на домове „Майка и дете“ (днешни Домове за медико-социални грижи, ДМСГД), домове за деца с увреждания и (известни като Домове за деца и младежи с умствена изостаналост, ДДМУИ до закриването си), домове за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ).

Първата институционална форма, на която ще спира вниманието си, са домовете за деца от 0 до 3 годишна възраст. През петдесетте години на миналия век, във връзка с високата детска смъртност, в страната започва разширяване на вече съществуващата мрежа от домове „Майка и дете“. Авторите на доклада „Изследване на УНИЦЕФ за причините за изоставяне на деца и настаняването им в институция за деца в България“ твърдят, че институциите за деца от 0 до 3 години от резидентен тип възникват в България, за да се намали високата детска смъртност. Според тях, „те са решение, което предлага детско здравеопазване в резидентен тип грижа на групи хора, чиито деца са в медико-социален риск.“ „Те били особено необходими в региони, в които детската смъртност е стигала над 200%. Така през 1952 г. в страната вече има 13 дома „Майка и дете“ с 850 легла, а от 1965 г. започва разкриване на домове „Майка и дете“ във всички окръжни градове. През 1970 г. броят на леглата е 2478“. Според доклада, към 1974 г. благодарение на тези домове детската смъртност намалява четирикратно.

Втората голяма институционална форма са домовете за деца с увреждания (първообраз на доскоро съществуващите ДДМУИ). „Специални домове за отглеждане на деца с увреждания в България – в случаи на изоставяне от родителите, интензивно се разкриват след 50-те години на ХХ век. По правило те са създавани ‘далеч от погледите на хората’, за да не влияят на емоционалното състояние на здравите. Тези социални заведения са изградени на основата на медициналистката философия, че децата с увреждания могат да получат адекватни медико-педагогически и образователни грижи само в специализирани заведения от съответните специалисти“ (Брайков, К., 2011).

Третият тип институции, домовете за деца и юноши (днешните ДДЛРГ) са особено интересни. Техният институционален старт е най-рязък: „през 1965 година, домове за деца, лишени от родителски грижи се разкриват във всички окръжни градове“ (Дойчинова, А., 1999, 99). Тези домове заслужават специално внимание, поне по две причини. Първата причина е, че техният брой е голям и в тях до 2009 г. живеят около половината от всички институционализирани деца в страната. Втората причина е коренно различните мотиви за създаването

им: В Правилника за детските домове от 1961 г. те са определени като „възпитателни заведения за деца от предучилищна и училищна възраст, за които липсват условия за правилно отглеждане и възпитаване в семейството“ (Известия, 1961, 1). Основните дискуссионни теми във връзка с тези институции са причините за настаняване на здрави деца и дефинирането на условията в семейството, които позволяват „правилно отглеждане и възпитание“ (пак там). Тези институции стават известни като „домове за сираци“, но наличната информация показва, че дори и в годините на най-голям „разцвет“ делът на сираците в тях никога не е надхвърлял 4% – 5%.

В по-нататъшния анализ ще покаже, че генезисът на различните типове резидентни институции за деца не е еднакъв, но в процеса си на разрастване, те започват не само да функционират по аналогичен начин, но се превръщат във взаимосвързана и самовъзпроизвеждаща се система.

В обобщение, причините за възникването на институционалната грижа у нас са различни: висока детска смъртност, бедност и невъзможност семействата да се грижат за децата си поради липса на средства, увреждания на родителите. Въпреки това, решаващи фактори за разбиране на институционалната система за отглеждане на деца в България са политическата идеология и специфичният социално-психологически профил на мигриращия към града „социалистически“ човек от тази епоха, който условно ще нарека разпадащ се патриархален морал и ценности.

Анализът на възникването и разрастването на институционалната система за отглеждане на деца в България трябва да отчита и политическото влияние на Съветския съюз. В годините след Октомврийската революция от 1917 г. там се изгражда свръхинституционализирана¹ държавна система за отглеждане и възпитание на деца. По-късно, след Втората световна война подобен модел се възпроизвежда и в страните от социалистическия блок, включително и в България. Характерни за нея са поне два основни принципа, които могат да бъдат идентифицирани и в българския институционален контекст:

- Постановката, че държавата може да предоставя по-добра грижа за децата от семейството: „Бездомните, изоставени, болни деца са семейството, любимите деца на съветската република“ (Krupskaya, N., in L Kalinnikova L., Trygged S., 2014, 9). Тази постановка има своето основание в доминиращата в тези страни марксистка идеология, в чиито основополагащ документ, „Манифест на комунистическата партия“, е прокламирано „обществено и безплатно възпитание на всички деца“ (Маркс К., Енгелс Ф., 1984, т.1, 60) и „унищожаване на семейството“ (пак там).

- „Социалистическият хуманизъм“, който се свързва със Сталиновата фраза

¹Под свръхинституционализирана държавна система за отглеждане на деца ще разберам система, при която делът на децата в държавни институции надхвърля 1% от детското население.

„Кадрите решават всичко“ и според който „Всички деца са деца на държавата“, е принцип, който „поставя държавните интереси над интересите на детето и се изразява в максимално използване на физически и духовни способности на индивида в полза на обществото.“ (L Kalinnikova, L., Trygged S., 2014, 11). Теоретичните основания на социалистическия хуманизъм могат да бъдат открити в трудовете на Антон Макаренко: „В Съветския съюз личността не може да съществува извън колектива и затова не може да има изолирана лична съдба, никакъв личен път и лично щастие, които да се противопоставят на съдбата и щастието на колектива“ (Макаренко, 1937).

Тези последователно налагани принципи, попадат на подходяща почва в България от ранната епоха на „строителството на социализма“, когато големи маси от хора се пренасят от селските райони с доминиращ селскостопански поминък и съответстващият му начин на живот и светоглед, в нововъзникващите и индустриализиращи се градове. В крайна сметка поведението на семействата и родителите е резултат от тези две мощни мотивационни „стихии“ – от една страна патриархални устои, с доминиращо колективно начало, които в своя неизбежен разпад пораждат несигурност и търсене на нови ценности и житейски ориентири, от друга страна, принципите и политиките на социалистическата държава, които се определят чрез дисциплинарни институции. Съчетанието между тях формира набор от ментални и поведенчески характеристики, които осигуряват на тази свръхинституционализирана система за държавна грижа нейното траене във времето, дори отвъд историческото изчерпване на социалистическия режим.

Институционалната система в страната има свои специфични характеристики, които до голяма степен са резултат от посочените предпоставки. Те могат да бъдат групирани в следните области:

- Възприемане на институциите и причини за ползване

Институциите за деца се възприемат от населението като общностни структури и придобиват квази-общностно битие. От една страна, за огромния брой семейства, идеалът за благосъстояние на детето е да е нахранено, обуто и облечено, да му е топло и да има къде да спи. Затова домът (институцията) се мисли като по-доброто място за детето, отглеждането в него е привилегия, нещо повече, той е награда за заслужилите, чиито деца могат да се настаняват в него с предимство. В правилника за Детските домове от 1961 г. са дефинирани привилегиите за настаняване на „децата на загиналите в борбата против фашизма и в Отечествената война, както и децата на загиналите при опазването на държавната граница, вътрешната сигурност и при отстояване на социалистическите завоевания на страната се приемат с предимство в детските домове, независимо от семейното положение и материалното състояние на живия родител“ (“Известия”, 1961, 3). В следващия правилник от 1974 г., наред с очакваните целеви групи – сираци, полусираци, извънбрачни деца, деца на

родители с увреждания, на болни родители или от многодетни семейства, са дефинирани още две: „деца на родители, които нямат възможност да оказват системен възпитателен контрол и да полагат грижи за тях, имат нощен труд или работят на смени ... (при наличие на свободни места), „деца на учители, работещи в селищата, в които няма съответната степен учебно заведение за обучението им (при наличие на свободни места)“ (Правилник на Домовете за деца и юноши, 1974; 12-13). Изразът „при наличие на свободни места“ е признак, че домовете очевидно са пълни и мястото в тях се ценя (за това свидетелстват пенсионирани възпитатели с дълъг стаж в ДДЮ/ДДЛРГ). Истинската причина за свръхинституционализацията не е държавната принуда, дори не просто съгласието на родителите, а тяхното желание да се възползват от единствената съществуваща форма на подкрепа за семейството.

Към този модел се наслагва и колективната стигма към децата с увреждане, а именно общосподеленото виждане, че детето с увреждане е дефектно и не може да се развива. Неслучайно всички подобни институции са разположени в малки населени места, в отдалечени и често трудно достъпни села като Моголино, Крушари, Гомотарци, Илаков рът, Горски Сеновец, Петрово, и т.н.

- Предоставяна грижа за децата в институциите

Дълготрайното настаняване е норма; на практика идея за това, че детето следва да се върне в семейството липсва. Обикновено веднъж прието, ако няма отрицателни прояви или по желание на родителите, детето остава в дома до завършване на съответната възраст (в бебешките домове тя е 3 години или 7 години за децата с увреждания) образователна степен (в Дом за деца и юноши (сегашни ДДЛРГ) ученици до VIII клас и съответно до XII клас) или пълнолетие.

Навиците на живеене в институциите са целенасочено ориентирани към колективистични модели, домовете трябва „да осигуряват културно-битови условия, необходими за всестранното развитие на настанените в тях възпитаници; да възпитават децата в организиран живот в дух на комунистическа нравственост и да оказват всестранно съдействие на подготовката им за строители на комунистическото общество; да възпитават у децата комунистическо отношение към труда, да изграждат у тях трудови умения и навици и да ги насочват към определена професия“ (“Известия”, 1961, 1).

При тези характеристики различните типове институции започват да функционират взаимосвързано. За децата от домовете „Майка и бебе“ собствените семейства не са алтернатива и те естествено преминават в следващата институционална форма, т.е. в дом за деца с увреждания или в дом за деца и юноши. Това означава, че веднъж влязло в институционалната система, детето остава там до пълнолетието си. Към 2001 г.² броят на децата в

² До 2000 г. няма реална промяна в законодателството и в практиката на функциониране

институциите е 12 600 (само за трите типа домове, описани по-горе, ако към тях се добавят всички образователни, пенитенциарни и медицински институции, числото надхвърля 30 000).

Тези предпоставки в известна степен все още са налични и са средата, в която се планира и развива процеса на ДИ. Те определят формата и темпото, с които този процес се развива. Важно е да се подчертае, че те трябва да се свързват и разглеждат само в своя исторически контекст, иначе тяхното радикално отклоняване от съвременната представа за „нормално семейство“ и статута на детето в него би останало неразбрано.

2. Съвременна ситуация

В началото на прехода си към пазарна икономика след 1989 г. България наследява от социалистическия режим разгърната мрежа от различни видове институции за деца. Следва да се отбележи факта, че броят на настанените в тях деца не е следен до 2 000 г. Трансформирането на институционалната система и извеждането на децата от институциите изглежда непосредствена и неотложна задача за част от професионалистите. Всъщност, започва бавен и непоследователен процес на преосмисляне на разбирането за отглеждане на деца в институции. България ратифицира Конвенцията на ООН за правата на детето през 1991 година, а близо десетилетие по-късно, през 2 000 година е приет Законът за закрила на детето. След приемането му системата започва да се отваря за опита на водещите западни страни, създава се сегашната инфраструктура от органи за закрила на детето (ОЗД, ДАЗД) правят се (с променлив успех) опити за адаптиране на водещи модели, вкл. закриване и/или преструктуриране на институциите отвътре. Тези пилотни опити и предимно проектно-финансирани усилия на неправителствени организации (НПО), външни донори и национални институции продължават още едно десетилетие.

Процесът на същински реформи и ДИ стартира през 2000 г. с приемането на Закона за закрила на детето. По силата на този закон са създадени управляващите структури на детската закрила – ДАЗД и ОЗД, През следващите няколко години е налице интензивен процес на действия и мерки за задълбочаване на реформите и намаляване на броя на децата в институциите. Ключова роля в този процес изиграва проектът „Реформа за повишаване благосъстоянието на децата в България“, който задава насоката за разбиране на процеса на ДИ като затваряне на входа на институциите чрез превенция на настаняването извън семейна среда. От друга страна, работата по реинтеграция на тези деца в семействата трябва да отвори изхода от институциите. Това следва да доведе до постепенно намаляване на броя на децата

на домовете.

в тях. За да се осъществи този естествен процес, са създадени Комплекси за социални услуги за деца и семейства (КСУДС), чиято функция е да работят със семействата в риск, да управляват случаите и да осъществяват превенцията и реинтеграцията. Активна подкрепа на тези реформаторски усилия оказват водещите международни и български НПО, които оперират в страната. Въпреки това, проблем на този ранен етап е липсата на местен опит и ресурси и затова процесът на създаване на система за закрила на детето преминава с активното участие на външни партньори и донори. Те от своя страна не познават достатъчно българският контекст и поради тази причина предложените от тях модели често се оказват неработещи.

Следващият период (2003-2009 г.) е свързан с продължаващо структуриране и интензифициране на усилията за реформа на системата. През него се извършва децентрализация на домовете за деца и те преминават от държавата в общините, въвежда се публично-частното партньорство, което позволява на много от общините да възлагат на НПО управлението на услугите, което води до постепенното им професионализиране. След оценка от ДАЗД са закрити първите 6 дома, няколко други са реформирани отвътре. Интензивно се изграждат дневни и консултативни услуги в общността. Приемат се две стратегии за детето, разработена е методиката за Центрове за настаняване от семеен тип (ЦНСТ) (в която предвиденото настаняване в ЦНСТ по съдебен ред крие в себе си противоречие, което ще се отрази тежко на бъдещата реформа, защото на практика затваря „изхода“ на тази услуга). В крайна сметка за резултатите говори фактът, че в края на този период децата в институциите са с 40% по-малко. През този период вече могат да бъдат ясно разграничени два паралелни процеса – от една страна създаване и структуриране на модерна система за закрила на детето, с многообразие от различни видове услуги (консултативни, дневни и резидентни), от друга – опити за разграждане на наследената от социализма институционална система. Въпреки че вече има и вътрешни ресурси, все още движещите фактори за реформите са по-скоро външни, като ролята на европейските институции се засилва.

Най-последователният, целенасочен и финансово обезпечен опит да се доведе процесът на ДИ до успешен край, започва през 2010 г. с приемането на Национална стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“ и Плана за действие към нея. Към този момент (1.10.2010 г.) в страната функционират 130 институции за деца със 7 150 деца (План за действие за изпълнение на Национална стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България”, 2010, 7). Хоризонтът на стратегията е 2025 г., когато процесът следва да е приключил. Реформата е замислена и реализирана чрез 6 различни проекта. В нейна подкрепа се съчетават серия от предпоставки, които рязко повишават шансовете ѝ за успех – политическа воля от новоизбраното правителство на ГЕРБ; подкрепата на

всички неправителствени организации, работещи в сферата у нас; осигурено финансиране от различни източници, сред които 4 оперативни програми на ЕС, Световна банка, донорски организации и национален бюджет; политическа подкрепа и супервизия от страна на ЕК; медийна подкрепа.

3. Оценка на резултатите от процеса на ДИ

Планът за действие за изпълнение на националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“ формулира следните „Индикатори за успех – съпоставка на резултати и капацитет“ (План за действие за изпълнение на Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България”, 2010, 44).

„Първоначалните индикатори за измерване на успеха на деинституционализацията са:

- Резултатите за състоянието и развитието на децата;
- Подобрено съотношение на броя на полагащите грижи спрямо броя на децата;
- Цялостно намаление на броя на децата в системата за грижи;
- Увеличен относителен дял на броя на децата в приемна грижа, спрямо броя на децата в резидентна грижа;
- Намален брой на децата във всяка резидентна институция;
- Увеличен брой обучен и квалифициран персонал, намален брой неквалифициран и административен персонал.“

По-долу предлагам оценка на постигането на всеки от индикаторите за успех. Към тези индикатори ще си позволя да формулирам допълнително още един индикатор за **ефикасност**, който е базиран на данните за финансирането на реформата от европейските фондове и правителството на страната.

Анализът на резултатите от процеса на ДИ в България е изготвен по данни на ДАЗД, АСП, Планът за действие и Актуализираният план за действие за изпълнение на националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България“, базата данни TransMonEE, интервюта с професионалисти от системата за закрила на детето и представители на заинтересованите страни в страната, наблюдения в резидентни услуги и собствените ми изчисления.

3.1. Подобрено съотношение на броя на полагащите грижи спрямо броя на децата

В Плана за действие е предвидено, че „качеството на грижата, предоставяна на децата в новите услуги, ще надвишава това на настоящите институционални услуги. Това ще бъде доказано чрез: „подобро съотношение персонал-деца. Настоящото съотношение в институциите е приблизително 1:15. Очаква се, че за повечето деца съотношението ще бъде 1:1 или 1:2 в приемната грижа. В резидентната грижа (ЦНСТ) за деца с увреждания, съотно-

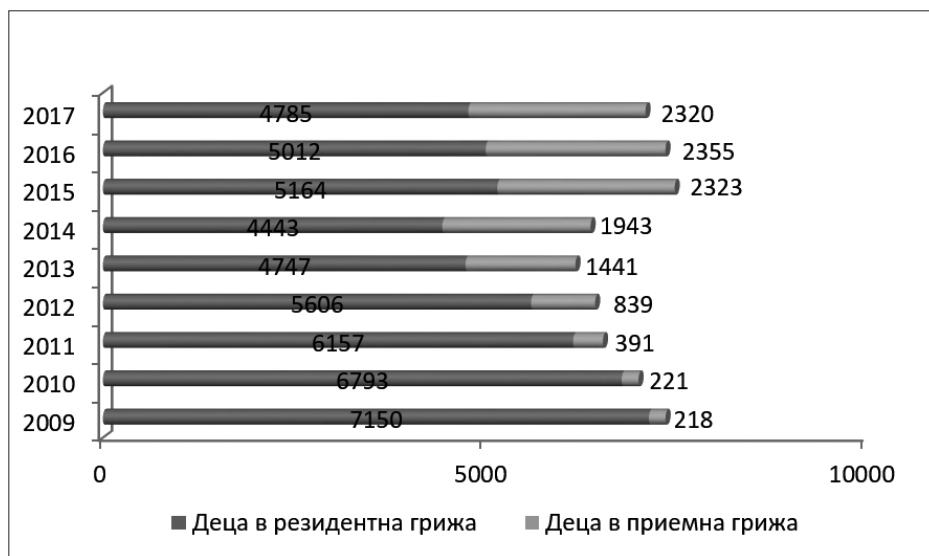
шението ще бъде 1:4, а останалите услуги от резидентен тип съотношението ще бъде 1:6“ (Пак там, 45).

Двата основни варианта за настаняване на изведените от институциите деца са резидентните услуги (ЦНСТ за деца и младежи с и без увреждания и ПЖ за деца над 14 години). По официални данни на АСП, към 31.12.2017 г. в страната функционират 284 ЦНСТ с настанени 3510 деца и младежи с и без увреждания, и персонал от минимум 8 души (според Методическото ръководство за ЦНСТ) и 17 преходни жилища с настанени 96 младежи и минимум трима души персонал (**Методика за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Преходно жилище”, 2008, 4**). Това означава съотношение съответно 1,6 и 1,9 деца на един полагащ грижа. При другата голяма група – децата в приемна грижа, съотношението е още по-добро, защото броят на децата е приблизително равен на броя на приемните семейства. Може да се приеме, че това съотношение наистина се е подобрило значително.

3.2. Цялостно намаление на броя на децата в системата за грижи

Анализът на данните по този индикатор дава отговор на въпроса „Къде отиват децата, които се извеждат от институциите?“, който е един от ключовите, за да се отчете успеха на ДИ. На графика 1 по-долу е даден броят на децата във формална грижа от началото на ДИ до края на 2017 г. Тенденцията през годините е противоречива, което се дължи на фазите в разгръщането на процеса на ДИ. След намаляване на децата до 2013 г., заедно с масовото изграждане на ЦНСТ за деца с увреждания през 2014 и 2015 г. броят им постепенно нараства, за да се нормализира през 2016 и 2017 г. В крайна сметка се вижда, че общият брой деца, които не живеят при родителите си, през 2017 г. е по-висок от този в началото на ДИ, т.е. не може да се направи изводът, че е налице „Цялостно намаление на броя на децата в системата за грижи“. Напротив, такова намаление не само не се е случило, а обратно – броят на децата във формална грижа е нараснал. С това основната цел на ДИ, а именно „гарантиране правото на децата на семейна среда“ вече е компрометирана.

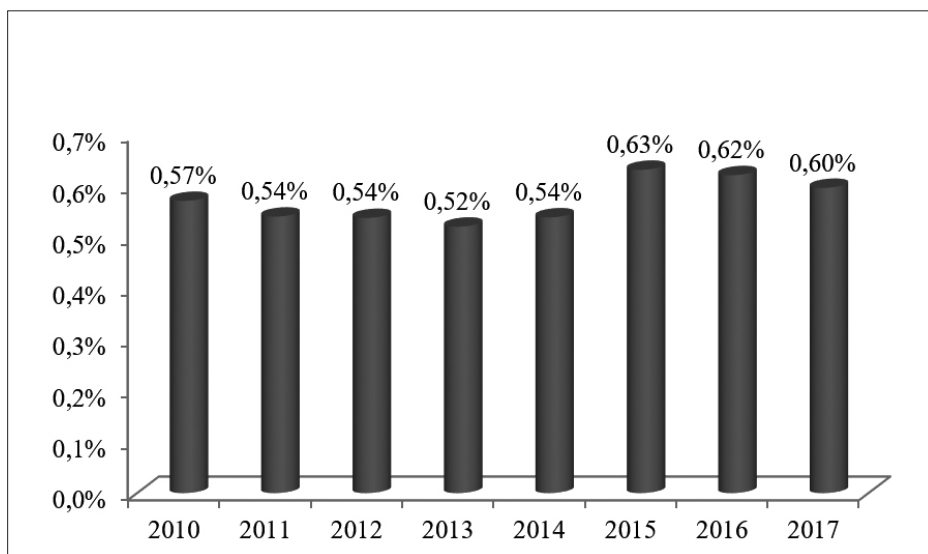
Графика 1 Деца във формална грижа в Република България

Източник: Официални данни на АСП за броя на децата в алтернативна грижа

Проектирани към цялото детско население (до 17 г.), данните са по-тревожни. Към 2013 г. делът на децата във формална грижа спрямо цялото детско население е най-нисък за последните 8 години. През 2015 г. той рязко нараства, а през следващите години слабо намалява благодарение на лекото нарастване на детското население през последните години. За съжаление исторически най-ниската раждаемост в страната през последните 2 години ще изтрие тази тенденция и при запазване на броя на децата във формална грижа техният дял от общото население ще расте.

Графика 2 Дял на децата във формална грижа спрямо детското население 0-17 г.

Източник: Национален статистически институт, данни на АСП

До подобни изводи достига и докладът на УНИЦЕФ „Деинституционализацията на децата в България – докъде и накъде“³, където авторът Джоана Роджърс прави внимателен анализ на процеса и заключава, че „в края на 2013 г. като цяло има толкова деца, поверени на грижите на държавата и извън грижите на родителите си, колкото през 2011 г., като един вид формална грижа бе заменен с друг“ (Роджърс, 2014, 28).

Това е признато и в Актуализираният план за действие: „...броят на децата, които имат досег със системата за грижа и които са настанени във формална грижа, е висок и почти непроменен за последните 6 години. Това ясно показва, че ако не се работи за премахване на нуждата от извеждане на децата от техните биологични семейства и за запазване на водещата роля на семейството в грижите за децата, огромните инвестиции – човешки, експертни и финансови, няма да доведат до реална деинституционализация.

По данни на АСП, общият брой деца⁴ във формална грижа (всички видове резидентни услуги и ПГ) към 31.12.2017 г. е 7105. Графика 3 илюстрира броя на настанените деца и младежи в различните видове алтернативни услуги и тип

³https://www.unicef.bg/assets/PDFs/De_I_Review_Report_BG_small.pdf

⁴Общият брой деца включва всички от 0-18 г. или до 20 г. ако учат. При младежите с увреждания на практика липсва горна възрастова граница – сред тях има лица над 40 г. живеещи в ЦНСТ за деца.

грижа⁵. Двете основни групи са децата и младежите, настанени в ЦНСТ и в приемна грижа, и те са над 6 пъти повече от децата останали в институции.

Графика 3 Деца и младежи настанени в алтернативна грижа (към края на 2017 г.)

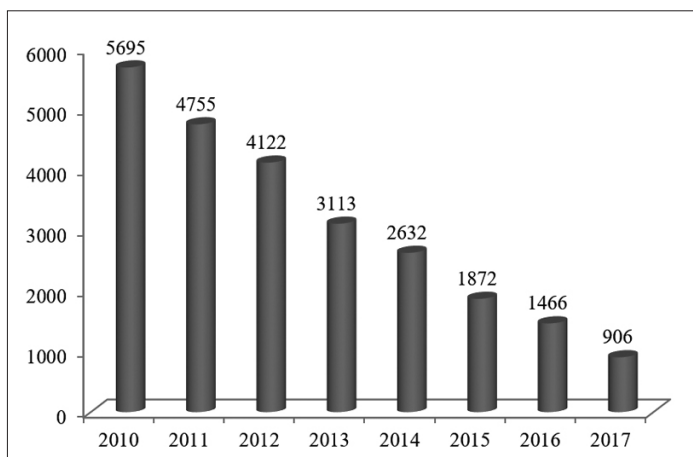
Източник: Официални данни на АСП за броя на децата в алтернативна грижа

3.3. Намален брой на децата във всяка резидентна институция

Това е един от основните индикатори, чрез който може да се отчете броят на институционализираните деца. Официалните национални данни, предоставени от АСП са показани на Графика 4. Очевидна е тенденцията към значително намаляване като в сравнение с 2010 г., през 2017 г. децата в институции са 6 пъти по-малко.

⁵За целите на настоящето изследване под алтернативна грижа се разбира всяко настаняване извън биологичното семейство. Настаняването на деца при близки и роднини не попада в обхвата на изследването, защото то не е социална услуга в ППЗСП, а само мярка за закрила по смисъла на ЗЗД.

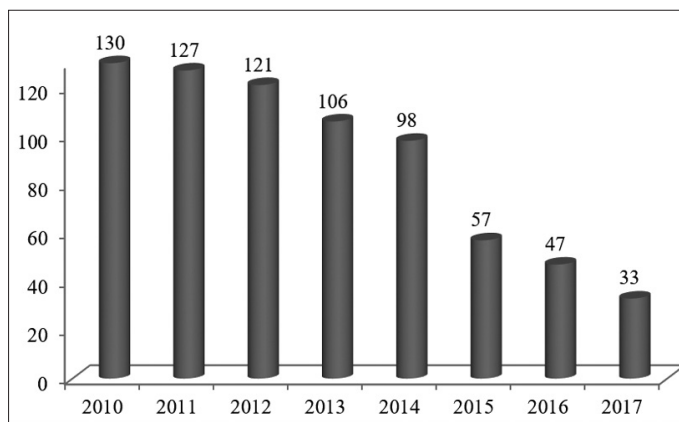
Графика 4 Брой деца, настанени в институциите

Източник: Специализирани институции за деца; Данни на АСП

В допълнение на горното, на Графика 5 се вижда рязкото намаляване на специализираните резидентни институции за деца в периода 2010-2017 г. Отнесени към броя на децата, средно в една институция днес има 28 деца – 1,5 пъти по-малко, отколкото през 2010 г.

Графика 5 Брой на специализираните институции за деца

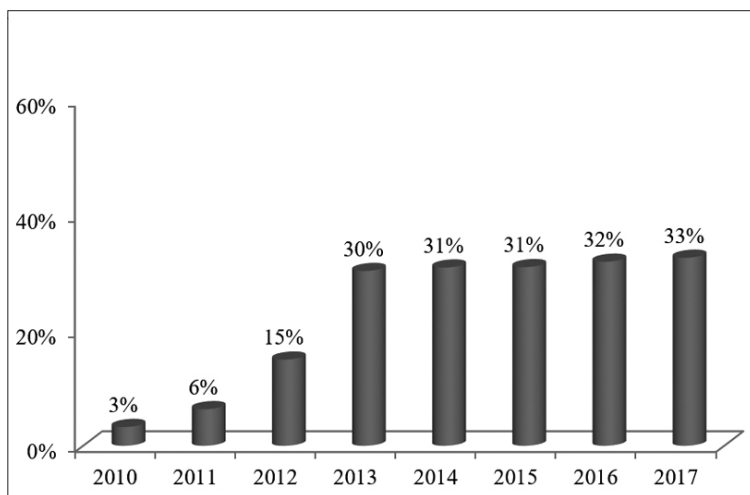

Източник: Специализирани институции за деца; Актуализиран план за действие за изпълнение на националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България, данни на АСП“

3.4. Увеличен относителен дял на броя на децата в приемна грижа спрямо броя на децата в резидентна грижа

Данните по индикатора, показват бързо нарастване на дела на децата в приемна грижа спрямо настанените в резидентни услуги до 2013 г. и задържане на техния дял до около 1/3 от всички деца в алтернативна грижа през следващите години. Все пак следва да се отбележи, че приемната грижа е вид социална услуга, макар и предоставяна в семейна среда. Тя остава формална, т.е. макар и в семейна среда детето не живее при биологичните си родители или осиновители.

Графика 6 Дял на децата в приемна грижа, спрямо децата в резидентна грижа

Източник: TransMonEE Country profiles, официални данни на АСП за броя на децата в приемна и резидентна грижа

3.5. Увеличен брой обучен и квалифициран персонал, намален брой неквалифициран и административен персонал

За новите резидентни услуги в Плана за действие е предвидено съществено увеличение на персонала. Въпреки че в страната програми за обучение по социална работа и социална педагогика имат 11 висши училища и 1 средно, а средногодишният брой завършващи университетски кадри е впечатляващ (Child Protection Hub, 2015, 24), тази цел се оказва трудно постижима. По предварителни данни от текущо изследване „Картографиране на работещите

в социалната сфера“ изготвено по поръчка на УНИЦЕФ България⁶, броят завършили двете специалности през 2019 г., които захранват с кадри социалната сфера – „Социални дейности“ и „Социална педагогика“, е общо 608 (съответно 332 и 276).

Както ОЗД, така и новите услуги изпитват сериозни трудности с набирането и задържането на персонала.

„Основна трудност е, че няма персонал, ние винаги имаме незаети места, хората не искат да работят тук“ (ЦНСТ)

„За София град, проблемите в ОЗД по отношение на текучество и професионализъм е основен проблем.“ (РДСП)

Причините за това са няколко и са взаимосвързани: ниско заплащане и липса на мотивация в работещите (общ проблем и за ОЗД, и за услугите), голямо натоварване със случаи при ОЗД, тежък и несвойствен труд в услугите, за който учебните програми просто не дават практическа подготовка. Това кара завършващите социална работа да не търсят своята реализация в рамките на системата, а да търсят други алтернативи. Допълнителен негативен ефект оказва бързото увеличение на учителските заплати през последните години, което създава сериозен дисбаланс между образователната и социалната системи и изтичане на кадри от втората към първата.

3.6. Ефикасност на процеса

В Актуализирания план за действие са посочени източниците на финансиране на изпълнението на плана за действие. За постигането на целите на плана за периода 2010-2016 г. основните финансови източници са:

Държавен бюджет от който

78 200 000 лв. са средствата за финансиране на Програма „Закрила на децата чрез преход от институционални грижи към алтернативни грижи в семейна среда”, по бюджета на МТСП за периода 2010-2016 г.

496 902 153 лв. са средствата за финансиране на социални услуги за деца за периода 2010-2016 г. (като тук не са включени услугите, които са смесени – за деца и възрастни), от които 330 557 696 лв. са за социални услуги за деца в общността.

Европейски структурни фондове, от които

89 606 342,69 лв. са сертифицираните средства по Оперативна програма „Регионално развитие“ 2007-2013 г.

65 926 471,29 лв. са сертифицираните средства по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007-2013 г.

9 230 319,71 лв. са изплатените средства по Програмата за развитие на

⁶ Данните са взети от презентация, изнесена на международната конференция „Деинституционализация на грижата за деца: как инвестираме в промяната?“, проведена от 5 до 8 ноември 2019 г.

селските райони 2007-2013 г. (като това са общо средствата както за социални услуги за деца, така и за услуги за пълнолетни лица)

Така общата сума, похарчена за периода 2010-2016 г., възлиза на почти 740 милиона лева. Това не включва средствата, постъпили от благотворителни кампании и дарители, парите за финансиране на смесените услуги за деца и възрастни, парите от бюджетите на МОН и МЗ, които отиват за децата – клиенти на системата за закрила, които ползват образователни и здравни услуги. Средногодишният брой деца в системата е 6 762, т.е. за нуждите на всяко дете, ползващо резидентни услуги, са похарчени 15 600 лв. годишно – това е над два пъти повече от стандарта за финансиране на едно дете, настанено в услуга (независимо от типа ѝ).

По нататък в текста, въз основа на събраната първична информация ще бъдат очертани основните проблеми пред процеса.

3.7. Състояние и развитие на децата и младежите

По отношение на първоначалните индикатори за измерване на успеха на деинституционализацията, а именно, резултатите за състоянието и развитието на децата, в Плана за действие е посочено, че „извършваните оценки трябва да покажат дали има промяна или не в степента на развитие на детето, на неговото здраве, образователни постижения, независимост и поведение в резултат на ползването на новите услуги.“ Аз не разполагам с обективни данни от оценки на състоянието на децата, но според наличната информация от професионалисти, такива оценки не са правени систематично от оторизираните държавни институции. Единственият опит е на фондация „Лумос“, която работи в две пилотни общини – Добрич и Варна. Въпреки това Актуализираният план се ангажира с конкретна оценка, че „колкото и важен да е количественият резултат за закриване на всички институции за деца с увреждания в България, той няма да е от особено значение, ако не се постигне качествена промяна в живота на децата. Такава промяна е налице, като се наблюдават подобрения в положението и благосъстоянието на децата, въпреки че се касае за един сравнително кратък времеви период от извеждането им от специализираните институции до настаняването им в резидентните услуги. Областите, в които е отчетен напредък, са свързани най-вече с подобряване на физическото развитие на децата, относителното подобряване на уменията за самостоятелност и подобряване на храненето. Показателно също така е и подобреният достъп до обучение на децата, настанени в резидентните услуги, в сравнение с децата от институциите, както и достъпът до здравеопазване и медицинска помощ.“ (Актуализиран план за действие за изпълнение на Национална стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България”, 2016, 4)

На фона на тази оценка, наблюдението ми в трансформиран дом за деца с увреждания в малък български град, през ноември и декември 2018 г. (т.е. 3 години след закриването му като специализирана институция) разкрива следната картина, която няма претенции за представителност на национално равнище, но е показателна за модела, по който функционират голяма част от закритите домове за деца и младежи с увреждания.

В двора на бившата институция са построени две защитени жилища за младежи, а в сградата на бившия дом функционира още едно преходно жилище. В трите резидентни услуги са настанени общо 20 младежи с леки и средни интелектуални затруднения от закрития дом и други специализирани институции в областта. С младежите работи екип от 15 професионалисти, от които двама социални работници, една медицинска сестра и 12 трудотерапевти. Дневният режим не се различава съществено от режима в дома – едновременно ставане в 6,30 ч. сутринта (на въпроса „защо“ отговорите варират от „Защото и ние ставаме по това време“, до „Някои ходят на работа и трябва да ги събудим рано, за да се приготвят, а така и останалите се събуждат“, приготвяне на еднаква храна в трите услуги, формални правила, които по свидетелства на работещите в услугата са съвместно изработени с младежите, но въпреки това упорито не се спазват. Моделът на работа в услугите не е принципно променен спрямо голямата институция. Различното е часовете по трудотерапия, които се провеждат ежедневно, както и усилията за изграждане на умения (по лична хигиена, дентална хигиена и др.), които разчитат на лекционния формат и се провеждат няколко пъти седмично от социалния работник в съответната услуга. На въпроса „Как потребителите на услугата възприемат тези занимания?“, спонтанният отговор беше „Ами те заспиват“. За да предотврати това и разнообрази заниманията, социалният работник започва да визуализира материала чрез жестове и движения, при което получава оценка „Ти си ненормална“. По свидетелства на самите работещи в услугите младежите, настанени при тях, не са се променили, в сравнение с периода им на живот в голямата институция.

Самият Актуализиран план за действие не предоставя конкретен доказателствен материал в подкрепа на позитивните изводи за състоянието на децата и прави уговорката, че периодът от извеждането на децата е кратък.

В обобщение, анализът на постигането на индикаторите за успех, заложили в Плана за действие към Визията за ДИ, показва изпълнение на 3 от тях: „Подобрено съотношение на броя на полагащите грижи спрямо броя на децата“; „увеличен относителен дял на броя на децата в приемна грижа, спрямо броя на децата в резидентна грижа“ и „намален брой на децата във всяка резидентна институция“. Не са постигнати успехи по останалите 3 ключови индикатора – „резултатите за състоянието и развитието на децата“, „цялостно намаление на броя на децата в системата за грижи“ и „увеличен

брой обучен и квалифициран персонал, намален брой неквалифициран и административен персонал“ (без да имам претенции за легитимно йерархизиране, първите два индикатора изглеждат най-важните). Наред с това формулираният от мен индикатор „ефикасност“ на процеса, показва много високи разходи за едно дете, особено на фона на запазването на броя на децата във формална грижа и липсата на доказано подобрене в тяхното състояние и развитие. Оттук изказаната от управляващите теза, че процесът на ДИ се е увенчал с успех, следва да бъде отхвърлена.⁷

В Таблица 1 съм се опитал да резюмирам проблемите и решенията свързани с ДИ, както са разпознати и интерпретирани от представителите на всяка от трите професионални общности, свързани с процеса – управляващи органи (ОЗД и РДСП), НПО и общински услуги, които съм интервюирал чрез полу-структурирани интервюта на територията на страната. Мненията на интервюираните професионалисти покриват много широк спектър от теми и проблеми, свързани с процеса на ДИ, и са формирани от специфичната позиция и гледна точка на съответния актьор.

⁷ „Пътят, който извървахме през годините, ни дава увереност, че това наистина е най-успешната реформа за деца, която е правена в България“ – изказване на зам. министър Зорница Русинова от януари 2019 г. – <https://esf.bg/prouchvane-na-alfa-risarch-otchita-nuzhdata-ot-dopalnitelni-usilija-za-priobshtavane-na-decata-ot-socialnite-uslugi-v-obshtestvoto/>

Таблица 1 Проблеми и решения от гледна точка на различните актьори

Актьори	Проблеми на ДИ	Решения
ОЗД, РДСП	<p>Претоварване на ОЗД със случаи</p> <p>Капацитетът на ОЗД е нисък</p> <p>Неравномерно разпределени услуги</p> <p>Превенцията не работи</p> <p>Липса на достатъчен капацитет на системата</p> <p>Разкриване на услуги в зависимост от наличните сгради, а не според мястото на потребителите</p> <p>Недобро планиране на услугите</p> <p>Липса на съпътстващи услуги</p> <p>Работата по реинтеграция не беше достатъчно</p> <p>Процеса се случва само на проектен принцип</p> <p>Не се намира персонал за новите услуги</p> <p>Няма приемни семейства (София)</p> <p>Услугите са се затворили, не желаят да приемат деца</p> <p>Бавни и тромави процедури по реинтеграция</p> <p>Работата по случай е разделена между различните участници – няма координация</p>	<p>Повече услуги</p> <p>По-високо качество на услугите</p> <p>Повишаване на мотивацията, заплащането на социалните работници</p>

НПО	<p>Няма информация за броя на децата, които имат нужда от услуги</p> <p>Неразвиване на родителски капацитет</p> <p>Родителите липсват в процеса на ДИ</p> <p>Всяка от дирекциите работи по различен начин от останалите</p> <p>Системата работи да е успешна самата система</p> <p>Процесът на координиране и комуникиране не е ясен</p> <p>Няма данни за нуждите от услуги</p> <p>Няма информация за броя на децата, които имат нужда от услуги</p> <p>Слаб капацитет на ОЗД</p> <p>При реинтеграция оценката на детето и на родителите се правят като две отделни</p> <p>Приемната грижа не е добре развита (София)</p> <p>Погрешно планиране на извеждането на децата от домовете (по механични критерии)</p> <p>Не е направен предварителен анализ за всяко дете</p> <p>ДАЗД контролират формално, по документи</p> <p>Недостиг на допълнителни услуги</p> <p>ЦНСТ се превръщат в институции</p>	<p>По-качествени услуги</p> <p>Допълнителни, съпътстващи услуги</p> <p>Нов модел за работа с родителите, семействата</p>
-----	--	--

Общински услуги	<p>Проблеми в комуникацията отгоре надолу</p> <p>Липса на добро планиране</p> <p>Събиране на деца с увреждания и без увреждания</p> <p>Родителите не посещават децата си</p> <p>Персоналът на ЦНСТ за деца без увреждания не е обучен</p> <p>Недостиг на персонал в услугите</p> <p>ОЗД не решават проблема, а го прехвърлят на нас</p> <p>Трудно работим с отделите</p> <p>Системно текучество в ОЗД</p> <p>Субективизъм и непрофесионално решаване на случаите</p> <p>В системата се придвижват папки, а не деца</p> <p>Децата без увреждания са преместени без подготовка и планиране</p> <p>Липса на контрол върху работата на ОЗД</p> <p>Нямаме развита подкрепа в семейството и ще трябва постоянно да откриваме нови и нови услуги</p> <p>Нямаше пилотни проекти по ДИ</p> <p>ДИ имаше за децата, но за персонала от домовете нямаше – текучество</p> <p>ДИ беше катаклизъм за работещите в институциите</p> <p>Училищата не искат нашите деца</p>	<p>Подкрепа на семейството</p> <p>Трябва да има ключов социален работник, някой, който да може да проследява възникването на кризата още в семейството</p> <p>Проследяване на случаите</p> <p>Обучение на персонала</p>
-----------------	---	---

4. Актуално състояние

Ситуацията в страната в сферата на закрилата на детето към момента е следната:

Към април 2018 г. в България функционират 284 ЦНСТ, около 2400 приемни семейства с 2300 деца, настанени в тях, 17 преходни жилища за младежи, 18 наблюдавани жилища за младежи, напускащи резидентни услуги и/или специализирани институции.

По данни на АСП броят на децата във формална грижа не е намален – през 2009 г. (началото на деинституционализацията) децата в институции са 7587, през 2010 г. те намаляват до 7014, а в края на 2017 г. децата и младежите във формална грижа (т.е. извън биологичното семейство, но в ЦНСТ, Преходни и Наблюдавани жилища, Кризисни центрове, останалите ДМСГД и ДДЛРГ и приемни семейства) са 7105.

В същото време са налице ясни индикатори, че в ход е процес на възпроизводство на институционалния ред в новоизградените центрове за настаняване от семеен тип, преходни и защитени жилища, защото: „настанените са изолирани от по-широката общност и/или принудени да живеят заедно; настанените нямат достатъчно контрол върху живота си и върху решенията, които ги засягат; изискванията на организацията се ползват с предимство пред индивидуалните потребности на настанените.“ (Общи европейски насоки за преход от институционална грижа към грижа в общността, 2012, 9). Белезите на този нов институционален ред са множество и няма как да бъдат пренебрегнати.

Работата и начинът на грижа в новосъздадените резидентни услуги в общността не се различава съществено от предшестващия институционален модел.

На първо място, тези услуги продължават да се мислят по-скоро като места, а не като услуги (т.е. съвкупност от дейности). Дори в самото наименование „център“, „центрирането“ отправя към определено място, а не към тип услуга.

От новите резидентни услуги продължава да няма „изход“, т.е. настанените деца и младежи продължават да пребивават в тях дългосрочно. В рамките на изследване на младежите, напускащи и напуснали алтернативна грижа в България, изчислех, че средният период на престой на младежи над 14 години в институция или в резидентна услуга е 4 години и 4 месеца⁸ (SOS Детски селища България, 2019, 81). Новата резидентна услуга бързо се превръща в удобното и трайно решение за водещите случаите социални работници, защо-

⁸На този фон средният престой в резидентна услуга във Великобритания е под 1 година (0,95 медианни години), а за сходната възрастова група 12-17 години е малко над половин година (0,57 медианни години) [https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0190740919303986?token=628E7445FA5B47C1F6EBC73F0D648A85EF3991E49BD184D0D7001D6E2BEEA5C04AFD63BF81831CC59DA333E2AD02EC3E](https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0190740919303986?token=628E7445FA5B47C1F6EBC73F0D648A85EF3991E49BD184D0D7001D6E2BEEA5C04AFD63BF81831CC59DA333E2AD02EC3E;); 4

то възможните алтернативи – биологичното или разширено семейство – изискват много повече професионална работа и усилия. Приемните семейства не достигат, особено за по-големите деца.

Трайната институционализация, която са претърпели децата, настанени в ЦНСТ, ги прави изключително зависими от институционалната грижа. В същото време реална подготовка за самостоятелно живеене най-често липсва. Тя е заместена от ангажираност на персонала, който придружава младежите при пазаруване, при контакти с институции, уменията за приготвяне на храна често са отново „демо-версия“, защото храната в ЦНСТ се доставя отвън, чрез кетъринг, уменията за намиране на жилище и работа отново често са иззети от персонала. В резултат младите хора се оказват неподготвени и срещата със света навън е сблъсък с действителността, който често има тежки последици – криминални прояви, проституция, наркотици. Алтернатива е поредната резидентна услуга, „Наблюдаваното жилище“, което в много случаи само отлага за по-късен момент този сблъсък.

Един сравнителен анализ на класическата институция от епохата на социализма и съвременен ЦНСТ очертава твърде сходна картина.

Таблица 6: Сравнение между голяма институция и ЦНСТ

Характеристики	Институция	ЦНСТ
Цел	Дългосрочна грижа за деца	Дългосрочна грижа за деца
Брой персонал	Голям брой възпитатели/детегледачи (съотношение 6-8 деца на един обгрижващ)	Малък брой възпитатели/детегледачи (съотношение 4-6 деца на един обгрижващ)
Брой деца	Голям брой деца (над 20)	Малък брой деца (средно 12)
Квалификация на персонала	Директор, психолог, детегледачи	Ръководител, социален работник, детегледачи
Дейности	Еднотипни, всекидневно повтарящи се	Еднотипни, всекидневно повтарящи се
База	Голяма многоетажна сграда	Малка сграда (едноетажна или двуетажна къща/апартамент/етаж или част от етаж от сградите на старите институции)

Характеристики	Институция	ЦНСТ
Работа с родителите	Липсва	Липсва
Продължителност на престоя	Няма фиксиран период на престой, най-често до навършване на пълнолетие	Едва в новия закон за социалните услуги престоят се ограничава до 2 години

Особено тежка е ситуацията при децата и младежите с увреждания. През 2019 г. международната правозащитна организация Интернационал за правата на хората с увреждания (ИПХУ) прави изследване на ситуацията в 24 ЦНСТ за деца и младежи с увреждания. През месец ноември е представен докладът на организацията, като наблюденията и изводите в него са безпощадни: „създадената среда в повечето български групови домове поразително напомня онова, което анализаторите на ИПХУ са наблюдавали в големите институции и сиропиталищата по цял свят: неподвижни деца по столове, дивани, пейки или направо по бетонни подове, седнали във всепроникващо бездействие; някои се люлеят напред-назад, удрят се, хапят ръцете си или си пъхат пръстите в очите. В един от груповите домове децата бяха с обръснати глави. На друго място видяхме две клетки за деца, както и обездвижени малчугани, сложени в детски колички, наподобяващи клетки, които правят невъзможно социалното им взаимодействие. Някои деца рядко излизат извън – освен на балкона – или ограден двор. В два обекта се натъкнахме на кошари – малко пространство в дневната стая, обособено с дървено ограждение – със сложени в него деца да седят или да лежат директно на пода“ (Резюме от доклада „Път без изход за децата: Груповите домове в България“, 2019, 4). Това дава основание на авторите да обобщат, че „настаняването в български групови домове излага обитателите им на емоционално negliжиране, неадекватни и потенциално вредни поведенчески модели и – в редица случаи – на агресия, обиди (вербално насилие) и други форми на тормоз, типични за институционалната грижа“ (Пак там, 2).

На тази база, ще си позволя да дефинирам понятието **реинституционализация** като преместване на деца и младежи от голяма в малка институция като в същото време се запазват основните характеристики на институционалния ред: денят на настанените преминава рутинно с един и същ ритъм на живот, времето им е не е структурирано от тях, те не участват в решенията за своето всекидневие, индивидуалните им потребности отстъпват на заден план пред потребностите на институцията, връзката с родителите и роднините им липсва или е трудна и опосредствана, престоят им не е ограничен.

Причините за тази поредица от неблагоприятия на ДИ и системата за дет-

ска закрила у нас представляват тема за самостоятелно изследване, което е предмет на бъдеща работа. Тук мога само да посоча най-значимите. Тези причини са взаимосвързани и трябва да се разглеждат в тяхната съвкупност.

От една страна, замяната на социалистическия модел на институционална грижа не е лесен процес и не може да бъде реализиран чрез механично закриване на институциите. Той дори не е процес в рамките само на системата за закрила на децата. Напротив, това е мащабна и мултисистемна социална промяна, която засяга като минимум социалната, образователната, здравната и правосъдната системи.

Наследила свръхинституционализираната държавна грижа, създадена по времето на социализма, съвременната система за закрила на детето има като предпоставка поредица от ограничения, които на практика изключват революционните решения.

- На макроравнище проблемът е в наслагването на разнородни обществени задачи в рамките на сравнително кратък исторически период. В привидно хомогенния преход България трябва да реши два казуса в сферата на социалната политика за деца – да създаде система за грижа, различна от институционалната и да намери начин за реформиране или прекратяване функционирането на институциите. Двете задачи са свързани, но много различни, исторически това са последователни фази в развитието на социалните системи. Първата е част от дневния ред на реформиращото се българско общество и изисква определен набор от предпоставки, които не са налични и се създават едновременно с решаването на втората задача. В даден момент с приемането на визията за ДИ и Планът за действие към нея цялата система се преориентира и подчинява на ДИ. Шансовете за успех при такава двойна задача са минимални, защото за да се изпълни тя е необходимо общността на професионалистите (особено тези от ОЗД, които ръководят случаите) да има единна и съвпадаща с духа на стратегическите документи визия, висок професионализъм, да разполага с богат набор от вече функциониращи услуги по превенция и реинтеграция, дневни и консултативни такива, обобщено много по-високо ниво на развитие от наличното.
- На управленско равнище процесът на ДИ остава твърде централизиран, създава противоречия на местно ниво и с местната власт, и не взема под внимание постиженията вътре в рамките на съществуващите домове за деца. Една от причините, които предпоставят такъв подход е липсата на истински ситуационен анализ и оценка на нуждите на отделните институции. Това заличава местните специфики и на въпроса „Защо правите ДИ?“ (зададен към кмета на малък град) води до отговори от типа „За да преместим едни деца на 8 км.“ (т.е. закриваме вътрешно реформирана и реновирана СИ от село на разстояние 8 км и

- премествахме децата в 2 ЦНСТ в малък град).
- От друга страна наличието на голям брой трайно институционализирани деца с разкъсани семейни връзки поставя сложната задача как и къде да бъдат изведени те. Доколкото собствените семейства, както и близките и роднините, не се оказват алтернатива (въпреки първоначалната идея водещият фактор при решението за преместване на децата да е близостта до собственото семейство), възможностите остават малките резидентни форми на настаняване и приемната грижа. Последната не може да се развие така бързо и качествено, за да бъде достатъчна за над 7000 деца, затова акцентът пада върху резидентните услуги. От управленска гледна точка серията от мерки (затваряне на входа на институциите, съпроводено с развитие на приемната грижа, подготовка на настанените деца и младежи за самостоятелен живот), които биха довели да трайно решение на този проблем, са бавни и екстензивни. Решението е проектът ДИ, но той се оказва квази решение и неговата бързина и ефективност са привидни.
 - Недостигът на капацитет на системата за детска закрила е факт, който има най-разнообразни прояви: липса на подготвени и квалифицирани кадри, които да удържат принципите, посоката и целите на ДИ и които да имат квалификация за работа със семейството и с детето като част от него; липса на междусекторно сътрудничество при работата с отделните случаи; лошо планиране на социалните услуги; хаос и неефективност при организацията и управлението на системата; бюрократичен подход и др. Това блокира работата със семействата, и прави невъзможна за реализиране иначе амбициозната задача, която процесът на ДИ поставя: „създаване на нови възможности за децата и семействата да получат подкрепа в общността.“ (Националната стратегия «Визия за деинституционализация на децата в Република България», 2010, с.3).
 - Слабата динамика, гъвкавост и адаптивност на процеса – примери за това са бавната и тромава оценка на децата, чиито резултати се оказват остарели и налагат повторна оценка или унифицираните модели за резидентни услуги за различните групи деца, които не са съобразени с нуждите им (например неадекватните големи панорамни прозорци, гледките през които скандализират бабите от местните общности или наличието на етажи и стълбища за резидентните услуги за деца с увреждания).
 - В полето на икономическите интереси, както посочих по-горе, ДИ струва на европейските и българските данъкоплатци 740 милиона лева само за периода 2010 – 2016 г. (Актуализиран план за действие за изпълнение на Национална стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България”, 2016, с. 3-4). Тази сума значително

надхвърля разходите за едно дете. Основателен е въпросът дали не е по-добре за обществото ресурсите да се пренасочат към далеч по евтините и ефективни услуги по подкрепа на уязвимите семейства, превенция и консултация. Друг аспект на материалната заинтересованост е свързан с факта, че стотиците „домове“ изградени в малки населени места, които създават (понякога единствени) работни места за старещото и мигриращо население, представляват източник на доход за местните власти и бизнес (доставка на храна, поддръжка) и за да ги запазят, те естествено се противопоставят на процеса на закриване, въпреки централизираните усилия на държавата.

- Създадената система за закрила на детето копира опита на развитите страни, до един момент се развива бързо (макар и противоречиво), но в последна сметка изгражда по-скоро формални структури, на които липсва основното съдържание на социалната работа – разглеждането на семейството като система, с която детето е неразривно свързано. Запазеният рефлекс да се гледа на детето като обект на закрила, води до отделянето му от системата, т.е. от неговото семейство.
- В полето на междуетническите отношения, задълбочаващите се напрежения и конфликти между българската и ромската общност, която остава основен клиент на системата за закрила на детето, на практика водят до вторично капсулиране и гетоизиране и прави много трудна социалната работа с ромските семейства и деца.

Заклучение

Данните показват, че процесът на ДИ не е постигнал главната си цел, а именно „гарантиране правото на децата на семейна среда и на достъп до качествена грижа и услуги според индивидуалните им потребности“. Нещо повече, реформата е изгубила предначертаната си посока, от основната цел по пътя са изпаднали онези ключови характеристики, които определят нейната специфика. Така вместо „гарантиране правото на децата на семейна среда“, тя им е гарантирала правото на някаква среда, най-често далеч от семейната; вместо „достъп до качествена грижа“, тя е осигурила достъп до грижа, чието последно (и най-често отсъстващо) определение е качествена; вместо „услуги, според индивидуалните им потребности“ тя им предоставя услуги, според възможностите си, далеч от етапа на индивидуализиране. Това на цена 710 милиона евро или 1 милиард и 400 милиона лева до 2019 г. (според данни от презентацията на заместник министър Зорница Русинова, изнесени на Международната конференция на тема «Деинституционализация на грижата за деца: Как инвестираме в промяната?»), проведена в София през ноември 2019 г.). Дори малка част от тази сума, би могла да подкрепи огромна част

от семействата на деца в риск, където основен проблем е бедността. Съвсем отделна тема е, че понятия като „превенция“, „управление на случая“, стандарти за качество“, „интегрирани услуги“, характерни за модерните, развити системи за детска закрила остават все още далечни абстракции за нашата.

Така широко рекламираният и скъп процес на деинституционализация на детската грижа в България, всъщност се оказва замяна на институционалната грижа в големи, наследени от социализма институции, с два типа формална грижа. От една страна алтернатива на големите домове са малките резидентни услуги (ЦНСТ), в които се настаняват 12+2 деца и за тях се грижи персонал от детегледачи и един социален работник (в най-добрия случай). От друга страна, голям брой деца, които в миналия период на държавно финансирана институционална грижа са били (или биха били) настанени в институции, понастоящем се отглеждат в приемни семейства, които поемат грижата за едно или две деца срещу заплащане. В същото време при постоянно намаляващата раждаемост през последните години броят на децата, които са изоставяни остава много висок (устойчиво над 1000 годишно, 1050 през 2018 г.), т.е. обществото ни продължава да генерира основния проблем, който налага функционирането на ефективна социална система за подкрепа и грижа, а именно наличие на голям брой уязвими деца, които нямат семейство, което да изпълнява функциите на възпитание, социализация и закрила.

Съвсем различна тема е дали ДИ можеше да се избегне или направи по-добре, така, че наистина да има максимален положителен ефект върху благосъстоянието на децата. При наличните предпоставки отговорът е по-скоро отрицателен.

БИБЛИОГРАФИЯ

Актуализиран план за действие за изпълнение на Национална стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България”. (2016), <https://sacp.government.bg/sites/default/files/politics/politika-na-zakrila-na-deteto-269.pdf>, достъпено на 1.03.2020

Брайков, К., (2011), Държавната политика в България към децата в неравностойно положение. Институционализация и деинституционализация. София, Електронно списание LiterNet, <https://litenet.bg/publish28/krasimirbrajkov/dyrzhavna.htm>, достъпено на 1.03.2020

Дойчинова, А. (1999), Кратък преглед на възникването и развитието на домовете „Майка и дете“ „*Да растеш без родители*”. София: А.С., с. 99-112

Европейска експертна група по въпросите на прехода от институционална грижа към грижа в общността, (2012), Общи европейски насоки за

pdf, достъпено на 1.03.2020

Kalinnikova L., Trygged S., (2014): A retrospective on care and denial of children with disabilities in Russia, in *Scandinavian Journal of Disability Research*, 16(3), (pp.229–248) DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/15017419.2013.861865>, достъпено на 1.03.2020

UNICEF (2010), *At Home or in a Home?: Formal Care and Adoption of Children in Eastern Europe and Central Asia*, стр. 52, https://enil.eu/wp-content/uploads/2011/08/At_home_or_in_a_home_report.pdf, достъпено на 1.03.2020

General Assembly of United Nations (2010), *Guidelines for the Alternative Care of Children*, https://www.unicef.org/protection/alternative_care_Guidelines-English.pdf, достъпено на 1.03.2020

Нормативни документи

Правилник на Домовете за деца и юноши, (1974), София, Министерство на народната просвета

Правилник на Домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа. (2000), Държавен вестник, Бр. 9

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 108

**„GENERAL PUBLIC – НАРИСУВАЙ. ПРИНТИРАЙ.
ПОВТОРИ.
СОЦИОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ ВЪВ ВРЕМЕТО НА
SYNOGRAPH™ ИЗКУСТВОТО.“**

ЖИВКО ДИНЕВ

Zhivko Dinev. “GENERAL PUBLIC – Paint. Print. Repeat. Sociological analysis in the time of SYNOGRAPH™ art.”

The paper discusses a new consumer-art project in the United States of America, called “General Public”, which is inspired from ideas such as: democratization of the art, bringing the “good” art to as many people as possible, empowering and supporting the artists, not the art itself and diminishing the role of the middleman. Through a special 3D technology for (re) production of the artist’s work, this ambitious project of the Australian-American actress, model, philanthropist and art collector Portia de Rossi has a serious call to change the art world as we know it today, revolutionizing it.

In my analysis though, I state, there is a serious discrepancy between the bold revolutionary goals of the project and the reality of how the company is trying to achieve them.

„General Public“

На 10 май 2018 г. в Galerie Half (Лос Анджелис) в света на изкуството се появи нов арт проект, наречен General Public, който представлява consumer-art търговска компания, използваща специална технология за (въз)производство на художествени творби: проект, който претендира да е началото на едно революционизиране на съвременното изкуството и събитие, което ще промени пазара на изкуство такъв, какъвто го познаваме.

Основателка на компанията зад него е Порша де Роси: актриса, модел и филантроп, настояща съпруга на една от най-известните и успешни ТВ водещи в САЩ Елън Дедженеръс. След отдръпването ѝ от кариерата ѝ на актриса, австралийската половина на най-известната еднополова двойка в света, стартира новото си занимание, наречено General Public.

Какво представлява? „Support artists, not art“ („Подкрепяй артистите, не изкуството“) е мотото на Де Роси и новопоявилиия се арт проект, който цели да отвори пазара на изкуството за всички, не само за колекционерите и ценителите. Идеята произлиза от желанието на актрисата – творенията на художниците да не биват „потребявани“ само от колекционери, а достъпът да е отворен за всички, достигайки до максимално голяма публика и „разпространявайки доброто изкуство до повече хора“, както гласи пасаж от представянето на интернационалния проект¹. Идеята на Порша Де Роси е, че изкуството не е само за елита и като колекционер тя предприема стъпката да промени отношенията на собственост на творбите на изкуството. В интервю за проекта, създателката му споделя:

“Като артист, наблюдавах как всяка друга форма на изкуството използва технология, за да премахне посредника, да демократизира изкуството и да овласти артиста [...] например, печатната преса и интернет са революционизирали писането; фонографът и МРЗ са революционизирали музиката. И все пак кариерата на художниците все още се контролира от галеристите. Искам художници да имат възможността да продават издания на своите картини, за да увеличат доходността си. А също искам хората, които наистина оценяват тези художници, да могат да притежават и да се наслаждават на произведенията им, тъй като художникът също е искал и те да им се радват, а не само богатите.» (Brown, 2018)

Революция

Как се очаква да го прави? В центъра на проекта е патентованата от Де Роси технология SYNOGRAPH™, която е разработена съвместно с Fujifilm и е всъщност революционното в проекта. Процесът включва три етапа: Paint. Print. Repeat („Нарисувай. Принтирай. Повтори“).

„Нарисувай“: платформата работи с художници от цял свят, които изпращат онлайн творбите си с придружена биография през сайта на General Public. Изображенията на картините им биват оценявани от панел професионални консултанти по изкуства. Ако кандидатът/картината му е одобрена, той следва да изпрати цялостната оригинална творба „на

¹ Сайтът на проекта: <https://home.generalpublic.art/>

платно“ до офиса на компанията в Лос Анджелис, където тя остава на разположение за 60 дни, след което бива върната на автора си. Компанията поема разхода по изпращането към нея, докато авторът заплаща за връщането ѝ при него. Ако творбата бъде избрана да премине втората фаза – отпечатването, то авторът има правото да прави каквото иска с произведението си (продава, излага в галерия и т.н.), с изключение на това да го променя.

„Принтирай“: тук идва същинската част на проекта и революционната технология SYNOGRAPH™. Разработката на Fujifilm представлява изцяло нов вид принтер, който възпроизвежда творбата чрез напреднала 3D технология, принтирайки и репликирайки оригинала в неговите специфични размери, детайли, релефи, текстури, цветове, линии от четката за рисуване и т.н. Идентично до най-малкия детайл! SYNOGRAPH™ произвежда толкова добро копие на оригиналната картина и детайлите ѝ, че дори авторът не би могъл да види разликата. Идеята е, че този тип принтиране възпроизвежда абсолютно точно, перфектно и идентично с оригинала копие. Получената реплика идва в рамка за клиента, който я купува, като материята, от която е направена, може да се почиства с влажна кърпа или с помощта на средата от бял хляб, който метод е познат при почистването на прах от картини, рисувани с маслени бои, без да ги уврежда.

„Повтори“: SYNOGRAPH™, върху който актрисата има патент, идва от синергия между изкуство и технология, а ето и какво споделя Де Роси за така наречената от нея синография:

„Виждаме синографията като надстройка на традиционния, плосък печат, подобен на постер; тя не се конкурира с оригинал. Аз, обаче, се надявам, че синографиите ще променят начина, по който гледаме изкуството. Един роман не е по-малко брилянтен, защото има хиляди копия в обръщение. Моята цел е синографията да разтърси старата идея, че през недостига трябва да ценим изкуството. Тя (картината) трябва да бъде ценна защото е добра, не защото е рядкост.“ (Dafoe, 2018)

През 3D принтирането на творбите и тяхното по-широко разпространяване, целта е да се достигне до повече хора, което води до демократизиране на изкуството и подкрепа на художниците. Проектът е специфично насочен към онези хора, които нямат средства или ноу-хау, за да ги купят от галерии, тъй като General Public се стремят да премахнат ролята на посредника (middleman) в тези среди, както и на галеристите като държачи монопола. Авторът на произведението, от своя страна, печели от продажбата на всяка негова възпроизведена със SYNOGRAPH™ картина. Вместо художникът да печели от продажбата само на една картина, по този начин той може да го направи в пъти, продавайки принтираните със специалната технология картини-копия на същата.

Вместо творбите да бъдат притежавани само от един човек, в повечето

случаи – колекционер, идеята тук е – пазарът да се отвори за всички и образът на ценността да се промени, като се спре да се мисли през рядкостта и недостига.

Всичко това се случва с позволенията на автора на картината (или притежателя на правата), като платформата предлага анонимни портрети от 19 в., „живи“ картини от антикварни магазини, както и модерно, съвременно и абстрактно изкуство.

И ако горните пасажи целят да илюстрират как функционира, какво прави и какви са идеите зад General Public, то в следващата част на този текст ще анализирам няколко ключови пункта, които, като изследовател, ми се струват важни, без претенции да изчерпя всичко, което би могло да се каже. Поради факта, че проектът е изключително нов, едва на няколко седмици и все още няма как да се проследи успеха му на пазара, ще се съсредоточа върху теоретичен анализ на идеологията зад проекта и споделяните практики за постигането на заложените в проекта цели.

Критически поглед

Една от най-важните идеи зад проекта ми се струва тази за демократизирането на достъпа до изкуство. Идеята за разширяването на пазара, отварянето към всички, не само колекционери и хора от арт средите, идеята за достигане на произведенията до повече хора и т.н., илюстрирани и заложенени в проекта, звучат добре и като сериозни заявки, но ми се иска по-детайлно да се спра на конкретните му аспекти. Самата Порша де Роси е колекционер. Заедно със съпругата си, тя притежава оригинални творби на Пабло Пикасо, Анди Уорхол, Жан-Мишел Баския и други, боготворейки артисти като Александър Калдер, Елизабет Пейтън, Лушън Фройд, Анн Труит, Джоан Мичъл, Сай Туомбли и други.

Въпреки, че е колекционер, с проекта си, Порша иска да отвори полето и достъпа до творби, отвъд музеите, галериите и стените в къщите на милиардерите. Можем ли обаче да видим в случая с General Public приближаване на изкуството до публиката?

Историкът, фотограф и лектор Джулиан Столабрас през 2013 г. в своята студия „Изкуството във времето на популизма“ описва две ключови големи нишки на съвременното изкуство: изкуство, което се занимава с пресичането на документални и политически граници, както и изкуство, което създава зрелищни, скъпи предмети, предназначени за стената на музея и имението на милиардера. Ключовото в случая е разбирането на изкуството като „елитна игра“, която образува алюзии към популярния активизъм и пряката демокрация, както и разбирането, че елитната култура отдавна служи за маска на неолиберализма (Stallabrass, 2013: 45).

Защо цитирам Столабрас? – За да изложа ключовата теза в тази работа, а именно: в проекта на Де Роси може да се забележи точно елитарната, привилегирана гледна точка, която се опитва да се самодемократизира, да се постави под маската на „отварянето на пазара“, но възпроизвеждайки познатите ни отношения на неравенства, затваряйки културния достъп отново и „отваряйки го“ за строго определена публика.

В настоящата аналитична част нека демонстрирам някои противоречия, които може да се забележат и на които базирам тезата си: Проектът иска да демократизира, отваряйки пазара отвъд галериите и къщите на елита, както отбелязах, давайки възможност на „доброто изкуство“ да достигне до повече хора. Ключово е как го прави.

Подбор

Проектът отваря полето за определено изкуство, а не за изкуството изобщо. „Доброто изкуство“, както е заложено в проекта, е това, което бива селектирано от вътрешни в General Public професионални арт консултанти. Тук идва и изключително важният момент, че конкретно изкуство бива оценявано и определено като ценно – процес, който ни е познат от музеите, галериите и т.н.

Вера Золберг в студията си от 2004 г – „Елитен опит за всеки: Музеите на изкуствата, публиката и културната грамотност“ поставя въпроси в контекста на по-широките тогава дебати относно културната грамотност и равенството на възможностите, хвърляйки светлина върху ролята, която музеят на изкуството играе в създаването и поддържането на променливата способност на обществото да „оценява“ (Zolberg, 2004). Ролята на музея е да каже, че нещо е ценно. Той го класифицира, разделя и създава дистинкция, налагайки и приучавайки на определен начин на гледане. И ако музеят изчезне, то трябва да изчезне политическото². В проекта General Public виждаме не изчезване на политическото, а трансформиране на неговите функции. Тук екип от хора, (анонимни за публиката и творците), подбира определени творци и картини, излагайки одобрените кандидати и техните творби в една, стил „онлайн галерия“ платформа, от която купувачът може да избере сред предварително селектираното от панел оценители на „добро“ изкуство.

Клиентите

И тук идва другият ми основен въпрос – кой е купувачът на синографни копия? Профилът, който компанията таргетира, не съвпада изцяло с идеята за достъп до всички – от хора, които познават и са ценители на изкуството до

² Ако мислим музея като политическа заявка.

хора, които искат да обзаведат офиса си, без да имат представа от изкуство. Разбирайки като изследовател „демократизиране на изкуството“ като съвкупност от практики, правещи полето на културата по-достъпно, още по-свободно и още по-отворено, то можем ли да говорим за това в случая? На база казаното – считам, че не.

В едно капиталистическо пазарно общество, икономическото измерение също е важен фактор, затова и финансовото измерение на предлаганото от General Public ми се струва ключово.

Де Роси обявява, че средната цена на предлагана картина е 1000\$, което тя счита за справедливо и добро за обикновените хора, които искат да притежават дадена картина, но нямат времето, ресурсите и възможността да посещават галерии, непознаващи пазара на картини: „*Нашият клиент е този, който знае малко или много за изкуството, но има ограничено време или интерес към пазаруването в галериите*“, казва Порша в интервюто си за списание Archiectual Digest (Brown, 2018).

Цени

Цената като символ на стойност дефинира и ценността, като според Де Роси, технологията ѝ SYNOGRAPH™ прави подобна картина по-ценна от обикновено принтирана репродукция. Дали?

Поставих си изследователския въпрос да анализирам дали всъщност стойността на картините отговорят на идеята и философията зад General Public, а предварителната ми хипотеза, че цените на синографното изкуство не го правят по-достъпно, беше подложена на проверка чрез контент анализ, който използвах като инструмент, съдържащ една категория: „Цена“ и генерална съвкупност от единици (всички картини на сайта).

Към 24.05.2018 година са налични 5 колекции, които съдържат общо 95 картини, които служат за единици в анализа. Цените³ (по категории след предварителна справка на сайта за ориентир) са:

- струващи под 500 щатски долара: 8 картини (най-евтината е 350\$)
- между 500 и 1500 долара: 28 картини
- между 1500 и 2500 долара: 28 картини
- между 2500 и 3500 долара: 23 картини
- струващи над 3500 долара: 8 картини (най-скъпата е 3800\$).

Дали цените, на които Де Роси предлага принтираните с SYNOGRAPH™ технологията реплики, отговарят на идеологията на проекта?

³Към 2020 година, когато този текст се публикува, цените и предлаганите картини са различни. Нови колекции регулярно биват качвани на страниците на проекта, но цените вече не са обявени и се получават след справка.

Овластяване на артистите?

За да отговоря на последния въпрос, нека илюстрирам и още едно измерение – печалбата на автора. „Support artist, not art“ е споменатото мото, което илюстрира отношението на компанията – подкрепянето на автори от цял свят, които да максимизират печалбата си от една картина, която General Public да продава в 3D сканирани версии, неразличими от оригинала, както и изкуството им да достигне до повече хора, а не само до колекционери и публика, която е вече консуматор и можеща да си позволи картините им. Ключов въпрос тук е – не какво, а колко получава авторът на картината. General Public изплаща директно на твореца 5% от стойността на продадената картина. При средна цена 1000\$ на картина, това се равнява на 50 щатски долара. При влизането на данъците сумата намалява драстично. При продажба на най-евтината картина в сайта авторът ѝ би получил 17 долара и 50 цента без данъците върху сумата, а авторът на най-скъпата – 190\$. Освен, ако не предположим, че принтираните реплики на General Public се продават като „топъл хляб“, то не виждам как мотото би могло икономически да бъде оправдано. Неслучайно разглеждам темата от икономическа перспектива, тъй като информацията на сайта илюстрира ползите за автора именно от тази гледна точка – максимизация на печалбата⁴. Както демонстрирах – цените на картините, предлагани от General Public нито са достъпни за всички, нито могат да покрият претенциите за овластяване и максимизация на печалбата на автора. Единственият печеливш изглежда е самата компания, която затвърждава статуса на елитното, доброто изкуството, което служи като маска на неолиберализма, както твърди Столабрас.

Разбира се, тук идва и въпросът за ценообразуването, което също търпи промяна – от традиционното такова, в което отношение имат времето на изработването, използваните досега материали, до уникалния автор, неговото име и популярност, както и културния център, от който творбата идва⁵. В случая се налага да мислим ценообразуването по различен начин, което не включва обикновеното принтиране или репродуциране. И макар, мислейки си, че SYNOGRAPH™ създава реплики, които следва да са по-евтини от оригинала, то след справка в онлайн галерия Saatchi Art, където автор, работещ с General Public предлага всички си оригинални творби, ето какво видях. Картината ABSTRACT 1757 на Коен Либаерт (Белгия)⁶ в онлайн галерията SaatchiArt стру-

⁴Спрямо индексът на щата Ню Йорк за нужните пари за оцеляване на домакинство годишно (“Living Wage Calculation for New York County, New York”: <http://livingwage.mit.edu/counties/36061>), то художник трябва да продаде 672 картини от платформата, за да може да оцелява.

⁵За пример – картина от Ню Йорк би имала по-висока стойност от картина от Кънектикът.

⁶Black matters III [Abstract N° 1757] Painting by Koen Lybaert: <https://www.saatchiart>.

ва 495\$, докато принтираната реплика от General Public се предлага на цена от 3,495 щатски долара. Разликата се открива единствено в размера – оригиналът е със следния размер – 15.7 H, 11.8 W, 0.1 in, докато репликата – 47 на 69 инча⁷. И въпреки това, синографните картини следва да се предлагат на по-ниска и достъпна цена от оригинала, което вероятно прави горното изключение от правилото.

Показаният пример не би следвало да е обобщаващ, но илюстрира интересна тенденция. Макар да е обявено, че SYNOGRAPH™ увеличава качеството на репродукцията, то е интересно защо и стойността се покачва в определени случаи, след като идеята на Де Роси е да направи скъпото изкуство, при което не всеки би могъл да купи оригинал, достъпно. Едва ли точно това е начинът за достигане до публиката и откъсването на „доброто“ изкуство от елитарното му състояние⁸. Мисленето в категориите на печалбата, вместо отварянето на достъпа, са две различни неща – чрез практиките си, изглежда, General Public набляга на първото.

Въпросът за цената на синографните творби, смятам, доказва и тезата на изследователите: „богатството на богатите движи цените на произведенията на изкуството“ (Goetzmann, Renneboog and Spaenjer, 2010) В случая – не просто позицията и гледната точка на богатите, но и на ценителите, колекционерите, каквато е Порша де Роси, движи цените на предлаганото в General Public, защото проектът изхожда именно от привилегированата ѝ културна, политическа, икономическа и социална позиция, която има.

Както Джулиан Столабрас отбелязва: „светът на изкуството е обвързан с икономиката толкова плътно, колкото капитан Ахав и белият кит Моби Дик“ (Stallabrass, 2004: 23), затова и икономическото измерение на полето на изкуството е ключов въпрос.

Говорейки за печалбата малко по-нагоре, проектът претендира, че потенциално би могъл да промени пазара такъв, какъвто го познаваме.

com/art/Painting-Black-matters-III-Abstract-N-1757/91068/3321267/view

⁷Това е и единствената картина, изложена за продажба в General Public, която успява да намеря да се предлага и на друго място под формата на оригинала си, за да направя сравнение оригинал/синографно копие.

⁸Цитирайки вече един от авторите на картини, които работят с General Public, направих и бърза справка за националността на всеки художник, който работи с компанията, която компания твърди, че отваря пазара за автори от цял свят и им дава шанс изкуството им да стигне до по-голяма публика. Справката ми показва, че авторите в платформата са почти изцяло американци (над 90% и то от културни центрове – Калифорния, Ню Йорк, Лос Анджелис), като има единици творци от други страни (Холандия и Белгия). В колекцията „Открито изкуство“, което съдържа творби от 19 в., открити в антикварни магазини, могат да се видят картини от Париж, Англия, цяла Европа и Америка. С други думи – една от предлаганите колекции е по-интернационална, отколкото всички автори, с които към момента, 24.05.2018 г., General Public работи и разпространява картините им.

General Public се вписва в нарастващ брой инициативи, които използват технологични решения за създаване на директни връзки между създателите и потребителите. Промените, които анализирания от мен проект цели, може да се илюстрират в един компонент, който е ключов за пазара на картини и който цели да промени процеса: „изтриването“ на посредника от веригата, снемайки „монопола“ на галериите и овластявайки икономически автора.

„Скрити“ посредници

Ролята на посредниците е добре позната в тези среди, водещи до тяхното процъфтяване – това е човек (дилър, агент) или институция (галерия), които срещу процент/комисионна от продажбата, спомагат и осъществяват процеса между клиента и художника. Те улесняват работата на художника, занимавайки се с цялата утежняваща финансово-документална част, свързана с покупката, например. Идеята, която в последно време става все по-актуална, гласи, че художникът няма нужда от посредник и може да се справи сам – идея, която де Роси интернализира в General Public. Често посредниците се превръщат в крупни бизнесмени, искащи например 50% от продажбата за себе си, което поставя под въпрос тяхната репутация и функционалност. Идеята на актрисата е, чрез проекта си, тя да премахне изцяло посредниците, стига обаче авторите да използват нейната платформа, която се явява своеобразен посредник. Проблемът – General Public не прави нищо по-различно от това, което посредниците (middlemen) правят. Дори напротив, тя се държи като истински посредник: General Public взема, сканира, предлага и продава директно на клиентите творбите на художниците, като взема 95% от печалбата. Ролята на посредник не просто не се сменя, тя се трансформира в друга, струва ми се, опасна форма.

Изглежда, че революционната идея за промяна на пазара такъв, какъвто го познаваме, не изглежда толкова реалистична.

Както споделих по-рано, смятам, че вместо за демократизиране, можем да говорим за възпроизвеждане на съществуващите неравенства и дори образуване на нови. „Отвореният достъп“ всъщност дава достъп на тези, които могат да си го позволят икономически, за да потребяват творбата в културен и социален план. И ако идеята на де Роси е да направи така, че „доброто изкуство“ да излезе от спалнята на милионера, който ексклузивно притежава дадена културна творба, защото може да си го позволи, то резултатът изглежда е преместването на този продукт от спалнята – в дневната на друг, не задължително милионер, който може да си позволи синографното ѝ копие. Колко американци (или европейци, азиатци и т.н.) се събуждат с мисълта каква картина за близо 4000\$ да си купят днес за офиса или всекидневната си?! Т.е. за кого се отваря пазара на изкуството и дали е за масовата публика изобщо?

Ако досега посредникът е бил този, който осъществява сделката, в този случай това е General Public – през платформата и онлайн магазина, през който процесът се случва. Вместо дилър, който да прибере 50% от продажбата на дадена картина, то General Public прибира 95%, но разбира се, продавайки множество копия, използвайки собствени материали и технология за (въз) производство, осъществявайки дейността по продажба и всички разходи, свързани с нея (доставка, хора, материали, поддръжка и т.н.).

„Връщането на властта в ръцете на артиста“, както претендира сайта на компанията, всъщност се опитва да го прави след предварителен подбор на артиста, оценявайки него (през биография включително) и неговите творения (през снимки), оценностявайки конкретна творба и правейки я достойна като синографно копие в сайта, стига тя да бъде селектирана. Дистинктивната функция на отличаване на „доброто“ и „ценното“, която музеите или галериите притежават, бива изцяло интернализирана от General Public.

Или е по-добре да го наричам „General Confusion“, по думите на Тим Шнайдер (Schneider, 2018)?!

Онлайн галерии

И все пак, в проекта има залог, който си струва да разглеждаме – технологията. Темата за връзката между технологията и изкуството е широко дискутирана и далеч не е нова в средите. Именно тя често служи за отваряне до достъпа през различни механизми, особено след Web 2.0 (World Wide Web) и възможностите, които предоставя интернет светът.

General Public изглежда не се отличава много от онлайн галериите, които, обаче, по презумпция отварят достъпа на един клик разстояние – най-популярните такива в САЩ са Saatchi Art и UGallery.

Saatchi Art⁹ е американска онлайн галерия, която е водеща в световен план, предлагайки онлайн оригинални картини, фотографии, скулптури и т.н. на автори от цял свят. UGallery¹⁰ пък е платформа, лансирана през 2006 г., която цели демократизиране на полето, свързвайки авторите на картини директно с клиентите. Към момента, тя има над 2 милиона последователи от целия свят, работейки с артисти от 50 страни и всички 50 щата на САЩ. Работейки на принципа на онлайн магазин-медиатор, тя осъществява сделката, а клиентът получава произведението директно от автора. *„Тук в UGallery разтърсваме художествената индустрия. Изчезнали са дните, когато изкуството е било запазено за елитни колекционери с дълбоки джобове; UGallery дава възможност на всеки да притежава оригинално изкуство“*, гласи описанието на сайта. Звучи познато, нали?!

⁹Сайтът на галерията: <https://www.saatchiart.com/>

¹⁰Сайтът на галерията: <https://www.ugallery.com/>

Аурата

Както вече споделих, едно нещо е уникалното в General Public, което я отличава от други компании: използваната технология.

Идеята на SYNOGRAPH™ е да направи творбата достъпна до по-голям брой хора със същото качество като на оригинала. Основната идея на технологията е да спомогне производението на изкуството да достигне до повече хора, без да претендира за оригинал, а точно копие на него.

И тук ще намеся в анализа си темата за аурата. Аурата е онова специфично излъчване, обаяние, което има сакрално значение. Аурата зависи от времето и мястото, с други думи – историческите характеристики на художествените произведения. Валтер Бенямин, който е немски критик и социолог на изкуството, илюстрира основната си идея, че всяко съвременно произведение съществува в две форми – оригинал и копие (Бенямин, 1989). Оригиналет – той има аура, като именно тя прави възможна разликата между оригинал и копие. Копието не притежава аура, то изважда произведението от културната традиция и не се съобразява с нея. Макар произведението да печели популярност от копието и да го представя на широката публика, не е едно и също дали гледаш него или оригинала – например, Мона Лиза в Лувъра или Мона Лиза в Google изображения.

И ако копието би могло да създава и лъжливи представи за оригинала, то при General Public това е снето, тъй като всеки оригинален детайл, включително следите от четки и релефа до точица, биват възпроизведени перфектно така, че дори авторът да не може да намери разлика.

В процеса на техническа възпроизводимост и в частност – по пътя на копието, изкуството губи от своята специфика, но печели популярност и нова публика. Тоталността на творбата започва да се разпада, но за сметка на това копието измества сакралната ценност – аурата чрез репрезентационната си стойност и ставайки представително. Именно копието играе особена роля в историческото развитие на изкуството, което познаваме.

За аурата днес можем да мислим и по друг начин. Едно технически възпроизведено произведение на изкуството би могло да придобие такава – само че техническа аура. В днешния свят още по-силно е изразен фактът, че аурата е свързана не само с оригинала, но и с творбите-събития, както и с името на автора на творбата, който я е създал. Порша де Роси дава пример с това, че един роман не е по-малко ценен, щом е в милионен тираж. Да, но ако бройка от романа е подписана с автограф и послание от автора, едва ли останалите копия имат същото значение и излъчване за притежателя/клиента.

Аурата би могла да се появи като индивидуално, групово или колективно отношение към един артефакт, тя може да изчезва и да се създава на ново, възобновява и т.н.

В днешно време животът на едно художествено произведение е сложен, а това перфектно илюстрира и General Public.

Именно технологичната аура бихме могли да видим в синографните произведения, ако ги мислим чрез традиционното противопоставяне между копие/оригинал – непретендиращи за оригинал, но възпроизвеждайки го абсолютно идентично и дори повишавайки технологично качествата му. Остава въпросът – дали на оригинала и на подобно копие се гледа по еднакъв начин от страна на публиката – въпрос, на който този анализ не може да отговори. Дали обаче нямаме нужда и от нови понятия, през които да мислим синографното изкуство на де Роси? Промяната на условията на производство, респективно ще наложат и промяна на понятията, през които да мислим изкуството като цяло – предстои да видим дали това ще се случи, следствие на този амбициозен проект.

Като следваща стъпка на анализ в бъдещо изследване би могло да се опита да се разгледа как гледат на тези процеси колекционерът и обикновеният човек, както и дали се проблематизира темата от тях. Интересно е дали General Public ще спомогне за промени в точно тези отношения и на начина, по който мислим копието/оригиналът, но разбира се, удържайки, че всеки има различен хабитус, който е важен фактор в „консумирането“ на изкуството от страна на индивидите (и изобщо стигането до интерес или възможност за консумиране). Човекът, търсещ картина за офиса, нямащ представа от изкуство и колекционерът, който има Пикасо, със сигурност нямат еднакъв хабитус. Хабитусът, дефиниран от Пиер Бурдийо, е ключов при разбирането не само на тези отношения, но и изобщо на отношението към художествените творби, включително синографиите.

Технология

И все пак подобна 3D технология като SYNOGRAPH™ наистина има за основа технологичен прогрес. Тя би могла да промени пазара и да помогне на художниците и техните произведения да достигнат до повече клиенти. Технологичната страна е налице, въпросът е дали се ползва правилно, от какви подбуди и в чий ръце е. По-високото технологично решение, обаче, не винаги е по-доброто решение. Тим Шнайдер дава следния пример: *„мога да построя програмиран робот, който да разбие апартамента ми и да унищожи всичкото вътре, ако съм пропуснал да си платя наема (съответно ме изгонят), но дали ще бъде по-ефективно от това просто да си запиша в календара кога трябва да платя или пък да плащам с автоматична опция? Вероятно не.“* (Schneider, 2018). Идеята на Шнайдер е, че когато се опитваме да намерим нова технологична сила, която да промени сегашната система, е добре да се запитаме дали правим нещо, което вече не може да се направи по-добре с вече

съществуващото (било то метод, инструмент, политика и т.н.). И тук си позволявам да поставя реторичния въпрос дали SYNOGRAPH™ и General Public са най-доброто решение за демократизиране и дали не познаваме други, по-подходящи, свързани с технология или не методи за това?

3D Технология и конкретни употреби

Примерите за ползите от 3D технологията не са малко – от репродукционни, през реставрационни практики, чак до превръщането им в част от методологията по запазването на културата. Примери са случаи като изложбата «The Missing: Rebuilding the Past» в Jessica Carlisle Gallery в Лондон, която съдържа възстановени с 3D технология реплики на разрушени творби, включително арката от Палмира и предмети от Месопотамия¹¹. Местен пример можем да видим и в историческия музей в Стара Загора, който представи огромна изложба с изработени с триизмерна технология археологични артефакти, за да ги направи достояние на широката публика¹². Технологията отдавна е навлязла в почти всяка сфера, включително изкуството, и може да се ползва за много и различни дела, диктувани от различни интереси. Макар способстваща за демократизация, отваряне към по-широка публика и достигането на творби до публиката, пак ключов въпрос е – кой има достъп до технологията изобщо. В случая с General Public, едва ли е всеки работодател, който иска да си купи картина за офиса или човек от средна класа, който обзавежда новия си апартамент. И ако откъсването на доброто изкуство от елита и неговото разпространяване е идеята на Де Роси, то изглежда отново своеобразен елит би могъл да потребява повечето от предлаганите стоки, само че такъв, в чиято банкова сметка има по-малко нули, но достатъчно цифри преди това. Такъв, който може да няма времето да ходи до галерии или изложби, но такъв, който би имал икономически, социален и културен капитал на гледане, оценяване и потребяване. Такъв, който има хабитус да го прави.

Заклучение

„Време е светът на изкуството да се присъедини към реалния свят“, гласи финалното изречение в представянето на компанията General Public в сайта им. Със сигурност е време, но може би не точно в General Public. И ако си позволя да перифразирам мотото на проекта в оригинал след горния анализ, то би гласяло следното в заключение: „Support General Public, *not* so much the artists, the public or the art.“ („Подкрепи „General Public“, не толкова артистите, публиката или изкуството.“) – точно това представлява понастоящем този

¹¹ Сайтът на изложбата: <http://www.jessicacarlisle.com/the-missing>

¹² Вж. представянето на изложбата: O’Neal, B. (2016a); O’Neal, B. (2016b)

нов проект, който е движан от икономическия интерес за собствена печалба. Проект, чиито заявки, както демонстрирах в този анализ, не се оправдават в реалността от използваните практики.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бенямин, В. (1989). «Художественото произведение в епохата на неговата техническа възпроизводимост» В: Художествена мисъл и културно самосъзнание. София: Наука и изкуство, 338-366.

Стефанов, И. (2018), Лекционни записки на тема «Художествен оригинал и художествено копие. Аура на художествената творба. Разкъсване на културната традиция», *Курс за бакалаври в специалност „Социология“*: „Социология на изкуството“, София, СУ „Св. Климент Охридски“, 19/03/2018 г.

Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Polity Press.

Brown, E. (2018) “Portia de Rossi Tells Us All the Details of General Public, Her Innovative New Art Company”, *Architectural Digest*, 10 May. Available at: <https://www.architecturaldigest.com/story/portia-de-rossi-tells-us-all-the-details-of-general-public-her-new-innovative-art-company> (Accessed: 20 May 2018)

Dafoe, T. (2018) “Arrested Development’ Actor Portia de Rossi Has Invented a New Technology That She Hopes Will Render Art Galleries Obsolete”, *ArtNet News*, 15 May. Available at: <https://news.artnet.com/market/portia-de-rossi-general-public-art-1285454> (Accessed: 20 May 2018)

Goetzmann, W., N., Renneboog, L., & Spaenjers, C. (2011). “Art and money“. *American Economic Review*, 101(3), 222-26.

O’Neal, B. (2016a), “Replicating Artwork in 3D: Is it Ethical to Reproduce Valuable Artwork Destroyed by Terrorists?”, *3DPrint.com*, 22 July, Available at: <https://3dprint.com/143277/replicating-artwork-3d-ethical/> (Accessed: 24 May 2018)

O’Neal, B. (2016b), “Artec3D & Threeding 3D Scan Artifacts at Stara Zagora Museum, Make 3D Models Available to Public”, *3DPrint.com*. 18 August, Available at: <https://3dprint.com/90122/artec3d-threeding-3d-scan> (Accessed: 24 May 2018)

Paredes, R. (2013), “Middleman in the art market”, *Inquirer.net*, 22 December, Available at: <https://newsinfo.inquirer.net/550717/middleman-in-the-art-market> (Accessed: 22 May 2018)

Schneider, T. (2018), “The Gray Market: Why Portia de Rossi’s Art-Tech Startup Has a Hard Road Ahead (and Other Insights)”, *ArtNetNews*, 21 May, Available at: <https://news.artnet.com/market/gray-market-portia-de-rossi-startup-1289384> (Accessed: 23 May 2018)

Stallabrass, J. (2004). *Art incorporated: The story of contemporary art*. Oxford: Oxford University Press.

Stallabrass, J. (2013). 'Elite Art in an Age of Populism'. In A. Dumbadze, & S. Hudson (Eds.), *Contemporary Art: 1989 to the Present*, (pp. 39-49). Oxford: John Wiley and Sons Ltd.

Vogue. (2018). "Portia de Rossi Celebrates the Launch of Her New Art Venture, General Public", *Vogue*, 11 May. Available at: <https://www.vogue.com/article/portia-de-rossi-general-public-launch> (Accessed: 19 May 2018)

Zolberg, V. L. (2004). "An elite experience for everyone": Art museums, the public, and cultural literacy. In *Museum culture* (pp. 69-85). Routledge.